નાખ્યું હતું. રસોડાની ભીંતો ધુમાડાથી કાળી થઈ ગઈ હતી. એને ચૂનો દેવરાવવાની જરૂર હતી. અંદર પુષ્કળ માખીઓ ગણગણાટ કરતી હતી. સુલતાને ડૉ. મેનાએ આ બધું બતાવ્યું.

"અરે! મને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે રસોડું આવું ગંદું હશે. રસોઇયો અને નોકરો પગાર ખાય છે છતાં તદ્દન બેદરકાર છે. નિમકહરામ ક્યાંના!"

"એમાં નોકરોનો વાંક કાઢવો નકામો છે. દરેક વસ્તુ ગૃહિણીની દેખરેખ માગી લે છે. ધણી વગરનાં ઢોર સૂનાં."

"પણ પગાર શેના ખાય છે? એટલું કામ પણ એમનાથી ન થાય?"

"સુલતા, તમે વધારે પડતી આશા રાખો છો. દેખરેખ રાખવાનું કામ માલિકનું છે, નોકરનું નથી. માલિકે પોતાની ફરજ અદા કરવી જોઇએ."

"મને એનો ખ્યાલ નહોતો. હવે તો દરરોજ રસોડામાં આંટો દઈશ."

"આવો સુલતા, તમારો ભંડાર જોઈએ. ત્યાં પણ કંઇ ઉપયોગી શિક્ષણ મળશે."

"હું તો ત્યાં કોઇ દિવસ જતી નથી, મારાં કપડાં મેલાં થાય."

ભંડારમાં તો ભારે અવ્યવસ્થા હતી. ભીંતો અને છતના ખૂણાઓ ઉપર કરોળિયાનાં જાળાં બાઝયાં હતાં. મચ્છરો બણબણતા હતા. અંદર કંસારિયો સંતાકૂકડીની રમત રમતી હતી. ભંડારમાં પિત્તળની મોટી અનાજ રાખવાની કોઠીઓ જમાનાને લીધે તદ્દન કાળી પડી ગ[illegible] હતી. કોઠીઓની પાછળ કચરો પડ્યો હતો, તે દૂરથી પણ [illegible] હતો.

[illegible] ડૉક્ટ[illegible] [illegible] જરૂરી છે. અને [illegible] ડૉ. મેનાએ [illegible] શક્યા. [illegible] [illegible] કહ્યું. [illegible]

નાખ્યું હતું. રસોડાની ભીંતો ધુમાડાથી કાળી થઈ ગઈ હતી. એને ચૂનો દેવરાવવાની જરૂર હતી. અંદર પુષ્કળ માખીઓ ગણગણાટ કરતી હતી. સુલતાને ડૉ. મેનાએ આ બધું બતાવ્યું.

"અરે! મને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે રસોડું આવું ગંદું હશે. રસોઇયો અને નોકરો પગાર ખાય છે છતાં તદ્દન બેદરકાર છે. નિમકહરામ ક્યાંના!"

"એમાં નોકરોનો વાંક કાઢવો નકામો છે. દરેક વસ્તુ ગૃહિણીની દેખરેખ માગી લે છે. ધણી વગરનાં ઢોર સૂનાં."

"પણ પગાર શેના ખાય છે! એટલું કામ પણ એમનાથી ન થાય!"

"સુલતા, તમે વધારે પડતી આશા રાખો છો. દેખરેખ રાખવાનું કામ માલિકનું છે, નોકરનું નથી. માલિકે પોતાની ફરજ અદા કરવી જોઇએ."

"મને એનો ખ્યાલ નહોતો. હવે તો દરરોજ રસોડામાં આવીશ."

"આવો સુલતા, તમારો ભંડાર જોઈએ. ત્યાં પણ કંઇ ઉપયોગી શિક્ષણ મળશે."

"હું તો ત્યાં કોઇ દિવસ જતી નથી, મારાં કપડાં મેલાં થાય."

ભંડારમાં તો બારે અવ્યવસ્થા હતી. ભીંતો અને છતના ખૂણાઓ ઉપર કરોળિયાનાં જાળાં બાઝયાં હતાં. મચ્છરો બણબણતા હતા. અંદર કંસારિયો સંતાકૂકડીની રમત રમતી હતી. ભંડારમાં [illegible] મોટી અનાજ રાખવાની કોઠીઓ જમાનાને લીધે તદ્દન [illegible] પડી [illegible] હતી કોઠીઓની પાછળ ક્યારે પડ્યો હતો, તે દૂરથી [illegible]

[illegible]

મોટી પિત્તળની કોઠીઓ ઉપરથી ઢાંકણાં ખોલવામાં આવ્યાં. અંદર અનાજ ભર્યું હતું. અનાજ સાફ હોવાનો સંભવ હતો, કારણ કે ભંડારની દેખરેખ માટે એક બાઈની ખાસ નિમણૂક હતી. છતાં અનાજની મૂઠી ભરી ડૉ. મેનાએ સુલતાને બતાવી. તેમાં અનેક કચરાં હતાં. દરેક કોઠીમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવી.

"જુઓ સુલતા, તમે નોકરોનો દોષ કાઢશો નહિ. હું ફરીથી બાર મૂકીને કહું છું કે ગૃહિણીની નજર હોય તો દરેક વસ્તુ સ્વચ્છ રહે."

"રોજ રોજ તે હું ક્યાં દેખરેખ રાખવા જાઉં? એ કામ શું મારું છે?"

"એ કામ જરૂર તમારું છે, બહેન! તમે માત્ર ચોવીસ કલાકમાંથી દસ મિનિટ જ બચાવીને નજર ફેરવતાં જાઓ, એટલે બધું ચોખ્ખું બરાબર ચાલશે. દાખલા તરીકે જુઓ આ અનાજમાં કચરાં જોવામાં આવ્યાં. મને વહેમ છે કે એ અનાજ એમ ને એમ કચરા સાથે જ ચક્કીમાં પિસાય છે, એ રોગ થાય છે!"

સુલતા માથું નીચું કરી નીચે જોઈ રહી.

"ચાલો, હવે બારકના બીજા ભાગો જોઈએ. તેઓ પાણીની ગોળીઓ પાસે આવ્યાં. એના ઉપર સફેદ કપડાનાં ગળણાં વીંટેલાં હતાં. ડૉ. મેનાએ એક ગોળી ઉપરથી ઢાંકણું ઉપાડીને ગોળીના અંદરના ભાગમાં આંગળી ફેરવી. આંગળી ઉપર લીલાશવાળો થર [illegible] બહારથી જરૂર સાફ થતી હતી, પરંતુ અંદરથી સાફ થતી નહોતી. [illegible] પાણી પણ [illegible] સ્વચ્છ ન હતું.

[illegible]

નોકરો પોતાનું કામ સરસ રીતે બજાવશે. તમારે આ નવી ટે
(દેખરેખની) પાડવી જોઇશે. નહિ તો છોકરાંઓ સાથે અનાજ
દળાશે અને તમારે ખાવું પડશે."

"ચાલો, હવે વાસણો જોઇએ. રસોડાની જોડેના નાના ખંડમ
અભરાઇઓ ઉપર વાસણો ગોઠવી મૂક્યાં હતાં. બહારથી સૌ ચળકત
હતાં. ડૉ. મેનાએ ખૂણામાંથી એક વાસણ ઉપાડીને સુલતા સા
ધર્યું, ને કહ્યું: "આના તળિયામાં ગોળ ફરતી આંગળી ફેરવો."

સુલતાએ આંગળી ફેરવી, અંદર ચિકાશ જોવામાં આવી. આંગળ
ચિકાશવાળી થઇ ગઇ. બીજાં બેત્રણ વાસણો પણ એ જ રી
ઉપાડીને જોયાં. તેમાં પણ એવી જ હાલત જોવામાં આવી.

"સુલતા, મહિનામાં એક વખત બેત્રણ મિનિટ જ નિરીક્ષ
માટે રાખો તો નોકરો તમને ફરિયાદનું કારણ આપશે નહિ."

હવે આપણે બીજા ખંડો નહિ તપાસીએ. તમારે ત્યાં
રસોઇયા, ચાર નોકરો અને બે દાસીઓ છે. એ તમારું સૈન્ય
એને યોગ્ય માર્ગે દોરવવાની વ્યૂહરચના તો તમારે જ કરવાની છે.
કામ નોકરોનું નથી."

"વારુ, સુલતા! શાક ક્યારે બજારમાંથી આવે છે, તે કેટલા વજ
નું, કેટલી કિંમતનું છે અને કઇ જાતનું આવે છે તે તમે જોયું છે?

"ના રે ના, વળી એ ઉપાધિ ક્યાં મારે ગળે વળગાડું?"

"શાકને બરાબર સાફ કરી છોડાં નીકળે છે કે નહિ, એ શ
બરાબર ધિવાય છે કે નહિ, તે ક્યારે પણ જોયું છે? વઘારમાં કેટ
તેલ પડે છે, મરીમસાલા કેવા પડે છે તે અવલોક્યું છે?"

"ના રે બાઇસાહેબ, એવું એવું તો મને સૂઝે નહિ."

"ગૃહિણીની ફરજ તો ઘણી જ જોઇએ. તમારે હવે એ ટે
પાડવાની છે. [illegible] કેટલું નુકસાનના અને અપવ્યયના જેવું
તેમાંથી [illegible]

"એ રસોઇયાનું કામ છે. એ હિસાબ રાખે છે. [illegible]
પાસેથી પરભાર્યાં પૈસા લે છે."

"કેટલી કિંમતના મસાલા આવતા હશે? તેનો ખપ કેટ[illegible]
પ્રમાણમાં થતો હશે?"

"મને એ વિષયમાં જરા પણ માહિતી નથી."

"જુઓ સુલનાબહેન, તમે ભણ્યાંગણ્યાં છો. સંસ્કારી છો.
સભાઓમાં સરસ વ્યાખ્યાનો આપો છો. સંગીતમાં અને ચિત્રકળામાં
પ્રવીણ છો. સરસ રીતે અને સુંદર વ્યવસ્થાથી વસ્ત્રાલંકારો પહેરી
શકો છો. નૃત્ય પણ કરી શકો છો—આટલી બધી ચતુરાઈ છતાં
ગૃહિણીની જે મુખ્ય ફરજ છે, તે તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો? આ
જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે."

"આ જાતની મારી ફરજ ક્યારે પણ હોય તેનું મને ભાન
નહોતું. ખાવા, પીવા, સૂવા અને આરામ લેવા માટે ઘરો છે. અમારી
સેવા માટે નોકરો છે. તેમને અમે પગારો આપીએ છીએ. એટલે
તેમાં અમારી ફરજોની પૂર્ણાહુતિ થાય છે એમ હું આજ સુધી
માનતી હતી."

"વારુ સુલના, અનાજ કોણ લાવે છે?"

"પેઢીનો મહેતાજી લાવે છે. એ કામ એનું છે."

"અનાજની વરદી કોણ આપે છે?"

"રસોઇયો આપે છે. રસોઇયો દરરોજ [illegible]
વરદી આપી જાય છે."

"અનાજ કેટલું વપરાય છે? કેટલું [illegible] છે? ક્યારે [illegible]
[illegible]"

[illegible]

"ગોળ, ખાંડ, ઘી, તેલની બાબતમાં પણ એમ જ ચાલતું હશે."

"હા, હું કે ઘરનો બીજો કોઈ માણસ દેખરેખ રાખતાં નથી."

"તમારે ત્યાં કેટલું ઘી દર માસે વપરાય છે?"

"તે હું જાણતી નથી. મેં પૂછપરછ કરી નથી."

"કપડાંલત્તાંની બાબતમાં તમે કેમ કરો છો? એ કોણ ખરીદી આવે છે?"

"મારાં કપડાં તો હું ખરીદું છું. બિલ પર સહી કરી આપું છું, તે પેઢીએથી ચૂકવે છે. માણસો પોતાને માટે પોતે ખરીદે છે."

"કેટલી ગાયો અને ભેંસો તમારે ત્યાં છે?"

"પાંચ ગાયો અને બે ભેંસો છે. દરેક વાછરડાંવાછરડીઓ પણ હશે."

"ગાયોને દોવરાવવી, એમને ખાવાનું આપવું, એમની સેવા કરવી એ કામ કોનું છે?"

"ખાસ નોકર એ કામ કરે છે. દુકાનનો મહેતો એને સૌ જોઈતી ચીજો ખરીદ કરી આપે છે."

"ગાયોને શું ખવરાવવામાં આવે છે? એમના માટે માસિક કેટલી અને કેવી વસ્તુઓ જોઈએ છે? કેટલી ગાયો દૂધ દે છે, કેટલી વસૂકી ગઈ છે, એ માટે દેખરેખ રાખો છો?"

"એ બધું ગાયોનો નોકર કરે છે. મેં કોઈને ય ક્યારે પણ પૂછ્યું નથી. એ તો બધું ચાલ્યું આવે છે. મેં કદી એમાં માથું મારવાની જરૂર વિચારી નથી."

"ગાયો રોજ કેટલું દૂધ આપે છે? કહી શકશો?"

"મલતાએ કાને હાથ મૂકી માથું ધુણાવ્યું."

"[illegible] નાખવા નીકળે છે? કેટલું ઘી રોજ [illegible]"

"[illegible] છે ઘી કેટલું થાય છે તે [illegible] ને ખબર [illegible]"

"તમારે ત્યાં કેટલા ગાડીઘોડા છે? કેટલી મોટરો છે?"

"એક ગાડીઘોડો છે. ત્રણ મોટરો ચાલે છે. ત્રણ ડ્રાઈવરો છે."

"ઘોડાને માટે ચંદી અને મોટરો માટે પેટ્રોલ–તેલનો હિસાબ કોણ જુએ છે?"

"ગાડીના કોચવાનને ઘોડા સંબંધી વિગતોની ખબર હશે. મહેતાજી એને ઘાસ અને અનાજ વગેરે લઈ આપે છે. પેટ્રોલ માટેની બુકો તો અમારી પાસે રહે છે. અમે સહી કરી પેટ્રોલની કૂપનો આપીએ છીએ. એનો હિસાબ દુકાને ચૂકવે છે."

"મોટરમાં કેટલું પેટ્રોલ વપરાય છે? કેટલા ગેલન પેટ્રોલ વપરાયું તેનો હિસાબ તમે રાખો છો?"

"બાળકોની મોટરોનો હિસાબ એમની પાસે રહેતો હશે. મારી મોટરના પેટ્રોલ માટે તો જ્યારે મોટર હાંકનાર સહીવાળું કૂપન માગે છે ત્યારે હું આપું છું. કેટલું પેટ્રોલ મારી મોટરમાં જોઈએ છે તે ખટપટમાં હું પડતી નથી."

"બગીચાના માળી કેટલા છે?"

"બે માળી બગીચામાં કામ કરે છે."

"બગીચામાં કેવાં ફૂલો વાવવાં, કેવાં ઝાડો વાવવાં, કેવાં છોડો વાવવાં, તે તમે જુઓ છો?"

"મને બગીચાનો શોખ છે. ફૂલોનો પણ શોખ છે. પણ દેખરેખનો ખૂબ જ કંટાળો છે. બગીચામાં શું થાય છે, શું વાવે છે, તે બધું હું જાણતી નથી."

"[illegible]' તમને [illegible] કરવા ગમે છે?"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"અનાજ સાફ કરતાં આવડે છે?"

"સૂપડાને હું કદીયે અડકી નથી."

"ઘરમાં ઝાડુ કાઢતાં અને કચરો કાઢતાં આવડે છે?"

"ઝાડુ હાથમાં ક્યારે ય પકડ્યું નથી."

"બહેન સુલતા! તમારી આર્થિક સ્થિતિ સારી છે, તેવી જ રહો એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. પરંતુ જગતમાં મહાપુરુષોને પણ ચડતીપડતી આવી છે. રામ, કૃષ્ણ, પાંડવો અને બીજા કોઈ અવતારી પુરુષો અને સન્નારીઓ સુખદુઃખના અને ચડતીપડતીના પ્રવાહમાંથી મુક્ત થયાં નથી. માટે મારી તો એક જ સલાહ છે કે કામ શીખવું જોઈએ. પછી ન કરવાનો પ્રસંગ આવે એ જુદી વાત છે. પણ ઘરકામ તમારે જાણવું જોઈએ. ક્યારેક ખરાબ પ્રસંગ આવ્યે રોઈને બેસી રહેવું ન જોઈએ. ગૃહકાર્ય એ આપણા સ્ત્રીસમાજ માટે ભૂષણરૂપ છે. એથી આપણું સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે. આપણી આવડત વધે છે. હું ડૉક્ટર છું છતાં મેં મારું ઘરકામ કરેલું છે. એટલે હું બધાં કામ કરી શકું છું. મને કોઈ કામ માટે નવીનતા લાગતી નથી. શરીરમાં શક્તિ, સ્ફૂર્તિ અને મજબૂતી લાવવી હોય તો ઘરકામ કરવું એવો મારો મત છે. સ્ત્રીઓને સીવતાં, વેતરતાં, અને ભરતગૂંથણ કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. આપણો સંસાર સુધારવો હોય તો જાતે કામ કરતાં શીખવું જોઈએ. પોતાના નિયતકર્મનો ત્યાગ કદી પણ ન કરવો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પણ ગીતાજીમાં ઉપદેશ છે."

૧૨ : અગત્યના રોગો

આપણો ગૂજરાતી ધનવાન સ્ત્રીવર્ગ શ્રીમંત છતાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી યુક્ત છે. ધન અને સુખસગવડો છતાં અંતરની શાંતિ એમને નથી. તે મેળવવાના માર્ગો એમને અનુકૂળ પડતા નથી. મોજમજા, વિલાસ અને ભોગ—એમાંથી એઓ સુખ લેવા માટે દોડે છે. પરંતુ એ ઝાંઝવાનાં જળ છે. એના અતિશયપણાથી રોગો શરીરમાં ઘર કરી જાય છે. શરીરો સુંવાળાં અને તકલાદી બને છે. વાડી, ગાડી અને બંગલા એમને મનની અને શરીરની શાંતિ આપી શકતાં નથી. એને માટે તો ધનવાન વર્ગની સ્ત્રીઓને પોતાની કાર્યશક્તિ કેળવવી પડશે. એને માટે ધનવાન વર્ગે શારીરિક તથા માનસિક—બંને ક્રિયાઓ કરવી પડશે. ખરું સુખ તો બીજાઓને સુખ આપવામાં રહેલું છે. સેવાધર્મ એ જ સુખનો માર્ગ છે. ભર્તૃહરિ એક શ્લોકમાં કહે છે કે:—"હાથનાં કંકણો, હારો, બાજુબંધો અને બીજા અલંકારો અને ખૂબ શણગારો માણસને શોભાવી શકતા નથી. પરંતુ નિર્મળ વાણી અને નિઃસ્વાર્થ ક્રિયા (પરોપકાર) મનુષ્યને સુખશાંતિ આપે છે." એક લોકદુહો બરાબર કહે છે કે:—

"જનની જણજે ભક્તજન, કાં દાતા કાં શૂર."

આ ત્રણ ધંધા જ સુખ આપી શકે છે.

આપણે ધનવાન વર્ગની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ [illegible] અનેક [illegible] જુદાજુદા દર્દીઓના [illegible] છે. [illegible] જગતનાં [illegible] છે. [illegible] જુદીજુદી [illegible] [illegible]

પર કુદરત ઝેર લે છે. જડ ધન તો તિજોરીમાં સંભાળાય પણ પત્નીને જડ વસ્તુ માનનારા પશુઓ વહેમથી ઘેરાઈ જાય છે અને પોતાનું સુખ કારણ વગર ખોઈ દે છે. દેહસૌન્દર્યમાં ક્ષણિક સુખ શોધવું કે દોસ્તીમાં, સમન્વયમાં સ્ત્રીને જીવનસખી તરીકે ગણવી એ પુરુષના પોતાના હાથમાં છે.

ઉસ્તાદ તૂટેલા તાર સાંધીને ફૂટેલા તંબૂરામાંથી સુસ્વર કાઢી શકે છે, ને મૂર્ખને સુંદર વાદ્ય આપો તો પણ તાર તોડીને બેસૂરું જ સંભળાવે છે.

એક જર્મન લેખકે (ઑટો વાઈનિંગેર) સ્ત્રીઓની માનસિક વૃત્તિની તપાસ કરતાં તેઓ માતૃત્વપ્રધાન અને ગણિકાત્વપ્રધાન એમ બે ભાગમાં વહેંચાય એમ કહ્યું છે તે બિલકુલ બરોબર નથી. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં પદ્મિની, શંખિણી, હસ્તિની, ચિત્રિણી એ ચાર ભાગમાં સ્ત્રીજાતિની ગણના કરતા તે પણ ખોટું લાગે છે (સિવાય કે હમણાં પશ્ચિમમાં ચાર જાતનાં લોહી નોંધાયાં છે,-પણ તે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને માટે). પુરુષોમાં હલકામાં હલકાથી (તામસમાં તામસથી) ઊંચામાં ઊંચા (સાત્વિક) સ્વભાવના માણસો હોય છે. પુરુષો આવા છે ને તેવા છે, એમ એક શબ્દમાં, એક લાકડીએ કોઈ કહેતું નથી; તો સ્ત્રી બે જાતની કે ચાર જાતની હોય એમ કહેવું, એ પણ બિલકુલ વાજબી નથી. ગુનેગારોને અને કેદીઓને પણ માણસાઈથી તેમની હલકી વૃત્તિમાંથી છોડાવીને સારે રસ્તે ચડાવાય એમ હોય તો સ્ત્રીઓને માટે સર્વસામાન્ય એક જુદું ધોરણ અને ટીકા શા માટે? શા માટે વ્યક્તિગત વ્યવસ્થા અને માર્ગદર્શક ભાવના ન જોઈએ? તેમની સાથે શા માટે ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર અને ઉચ્ચ આશયથી ન વર્તવામાં આવે? ઝઘડા ટંટા, કુલટાપણું અને સ્વૈરાચરિત્ર વગેરે કોઈ વાર સ્ત્રીઓમાં દેખાય છે તે નામર્દી, દગાબાજી, સમાજના [illegible] સિવાય અન્ય આર્થિક માર્ગ ન જાણ

વાન બુદ્ધે ઉપદેશેલો મધ્યમ માર્ગ ઉત્તમ છે. શ્રીગીતાજીમાં પણ લખ્યું છે કે બહુ ખાનાર માટે યોગ નથી, બહુ ભૂખ્યા રહેનાર માટે પણ યોગ નથી, બહુ સૂનાર માટે પણ યોગ નથી, બહુ જાગનાર માટે પણ યોગ નથી. પરંતુ યોગ્ય આહારવિહાર કરનાર, યોગ્ય મહેનત અને યોગ્ય આરામ લેનાર, યોગ્ય પ્રમાણમાં નિદ્રા અને જાગૃતિ સેવનારને યોગ મળે છે. તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીપુરુષોએ શાંતિ અને સુખ મેળવવાં હોય તેમણે પોતાનું જીવન મોજમજાહમાંથી ખેંચી મહેનતુ અને ખડતલ બનાવવું પડશે. આપણી ધનવાન સ્ત્રીઓ જ્યારે ધીર, હિંમતવાન, કામ કરનારી અને સેવાભાવી થશે, ત્યારે આપણા જીવનના ચંદ્રમાનો ઉદય થશે.

આપણા મધ્યમવર્ગનાં લોકો ઘણાં દુઃખી છે. ધનવાનોનો વર્ગ બહુ નાનો છે. બૃહદ ગૂજરાતમાં કરોડ મનુષ્યોની વસ્તી છે. તેમાં ૬૦ લાખ સ્ત્રીઓ છે. ૬૫ લાખ પુરુષો છે. સવા કરોડમાંથી આશરે ૩૦ લાખ બાળકો છે. ૨૦ લાખ સ્ત્રીપુરુષો અપંગ, વૃદ્ધ અને ઘેર બેઠેલાં છે. બાકી ૭૫ લાખ સ્ત્રીપુરુષો સશક્ત અને ધન પેદા કરે તેવાં આશરે છે. આપણાં કુલ ૨૫ લાખ કુટુંબો છે. તેમાં અતિ ધનવાન કુટુંબો આશરે એક હજાર હશે. દશ હજાર કુટુંબો સાધારણ રીતે સારી સ્થિતિનાં છે. એક લાખ કુટુંબો કરજ વગરનાં અને જીવનનૌકાને સંસારસાગરમાં નભાવી શકે તેવાં છે. લગભગ દશ લાખ કુટુંબો મધ્યમવર્ગનાં છે. આમાં મહેતાજીઓ, માસ્તરો, દરેક પગારના અધિકારીઓ અને કારીગરવર્ગ છે. એમની વસ્તી મુખ્ય શહેરોમાં ને મોટાં ગામડાંઓમાં મુખ્યત્વે છે. બાકીનાં ૧૪ લાખ કુટુંબો ખેડૂત અને શ્રમજીવી વર્ગનાં છે. મધ્યમવર્ગમાં પણ આર્થિક રીતે ચાર પ્રકારનાં કુટુંબો છે.

(૧) જેની માસિક પેદાશ [illegible] ૧૫૦ થી ૩૦૦ની [illegible] નાનો છે. લગભગ [illegible]

(૨) જેની માસિક [illegible] વર્ગ [illegible] માટે [illegible] કુટુંબો છે.

(૩) જેની માસિક પેદાશ રૂા. ૭૫) થી રૂા. ૧૦૦) સુધીની હોય એવો ભાગ કે હશે.

(૪) જેની રૂા. ૩૦) થી રૂા. ૭૦) સુધી હોય તેવો ભાગ મુખ્યત્વે છે.

આ મધ્યમ પેદાશવાળા માણસો અતિશય દુઃખી છે. એમનાં સંકટોનો પાર નથી. એમને સમાજમાં રહેવું છે. સમાજના કાયદાકાનૂનો અને વ્યવહારો પાળવાના છે. એમને લોકોમાં પોતાની શાખઆબરૂ સાચવવાની છે. એમને દીકરાદીકરીઓને કેળવણી આપવાની છે. એમને વળાવવાંપરણાવવાં છે. એમને જન્મથી મરણ સુધી આર્થિક તંગી ભોગવવાની છે. એમને શારીરિક રોગો મૂંગે મોઢે સહન કરવાના છે. એમની પાસે રોગોને દૂર કરવાનાં સાધનો નથી. એમને પોતાનાં અને બાળકોનાં શરીરો માટે પૂરતા પોષણનો અભાવ રહે છે. એમને નાનાં ઘરોમાં અતિ સંકોચથી રહેવું પડે છે. એમને ટૂંકી પેદાશમાં કુટુંબનો ગુજારો તથા પ્રતિષ્ઠા સાચવવાનાં છે. એમને અંધારા, કીચડવાળા અને ગંદકીથી ભરેલા લત્તાઓમાં વસવાનું છે. એમને ખરાબ મંધાવેલો અને પૂરો રંધાયેલો નહિ એવો ખોરાક ખાવાનો છે. એમને રોગોનાં આક્રમણો મૂંગે મોઢે સહન કરવાનાં છે. એમને સવારના વહેલા ઊઠીને રાત્રિ સુધી પરનો ઢસરડો માંડ બજાવી પેટ ખેંચવાનો છે. એમને નાનાં બાળકોને પોતાનાં જૂઓ પેટ દાબીને ભણાવવાનાં છે. આપણા હિન્દુસ્તાનનો મધ્યમવર્ગ અતિશય દુઃખ ભરેલી અવસ્થામાં રહે છે, અને મરવાને વાંકે જીવવાની દશામાં પોતાના [illegible] જીવનના દિવસો વેઠે છે.

[illegible]

પત્નીઓને સંસર્ગજન્ય ખરાબ રોગોની ભેટ પણ કોઈ દુષ્ટ આપે છે. મધ્યમવર્ગની સ્ત્રી માટે સંસાર એ તપોભૂમિ છે. એમાં દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ ફેલાયલાં છે. રોગ, શોક, ચિંતાઓ, આર્થિક સંકડામણો અને ઘણી વખતે ભૂખમરો પણ પત્ની સહન કરી લે છે.

ડૉ. મેનાને આ મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓનો ઘણો અનુભવ થયો હતો. આવા વર્ગ પાસે એઓ કદી ફી લેતાં નહિ. પોતે એમનાં સુખદુઃખ જાણતાં હતાં. તેમને માટે એમનું દયાળુ હૃદય રડી ઊઠતું હતું. તે બની શકે તો એ દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્નો કરતાં. પરંતુ મધ્યમવર્ગના ચોથા વિભાગમાં તો ઘેરઘેર એવાં દુઃખોના ડુંગરો ખડકાયા હતા. આકાશ ફાટે ત્યાં થીગડાં કેટલાં દેવાય? ડૉ. મેના પોતાના સ્ત્રીમંડળ દ્વારા બનતી સહાય અપાવતી હતી. ખૂબ સહાનુભૂતિ બતાવતી હતી. એવી સ્ત્રીઓને મફત ચિકિત્સા અને દવા અપાવતી હતી. ક્યારેકક્યારેક કપડાં અને ખોરાકી પણ અપાવતી હતી.

બહેન સુનંદા અમદાવાદની એક ગંદી પોળમાં સાંકડા ઘરમાં રહેતી હતી. ડૉ. મેના પાસે એક વખત એ આવી હતી. એના મોઢા ઉપરનાં તેજ, શક્તિ અને ઉત્સાહને કપરા સંજોગોએ મારી નાખી નિરાશા પ્રગટાવી દીધી હતી. એ સારા ઘરની કન્યા હતી. એણે મૅટ્રિક પાસ કરી હતી. સારા ઘરે પરણાવી હતી. પરંતુ પતિ મોહનભાઈ સાધારણ બુદ્ધિના અને અંગ્રેજી છ ધોરણ ભણેલા ભાઈ હતા. પિતાના જીવનમાં જ નસીબપલટો આવ્યો હતો. એમણે ધન વેપારમાં ખોયું. તે મેળવવા સટ્ટો આદર્યો. સટ્ટામાં કરજ થયું. કરજે વૃદ્ધને ઝડપી લીધા. ઘર અને પ્રતિષ્ઠાએ પણ રજાનગી લીધી. ૨૦ વરસની સુનંદા અને બે બાળકોને લઈ મોહનભાઈએ અમદાવાદનાં ભાડાં જોયાં. પિતાના એક મિત્રની લાગવગથી સાઠ રૂપિયાના કારકુન બન્યા. એને પણ દશ વરસનાં વહાણાં વાયાં પણ મોહનભાઈના [illegible] રૂપિયા થયા નહિ! [illegible]

મોહન[illegible]

[illegible]

[illegible]

કામો સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી કરે છે. પાંચ વાગે ચૂલો સળગાવીને ફરી એ થોડાક દૂધવાળી ચા ચડાવે છે. છોકરાઓ અને પતિ માટે એ તૈયાર થાય કે તેઓ આવીને પીવા માંડે છે. રાત્રિને માટે પણ રસોઈ ચડાવી દે છે. રાત્રે નવ વાગે સૌને જમાડીને વાસણો માંજી દે છે. છોકરીઓ એને મદદ કરે છે. રાત્રે પત્ની આવતી કાલને માટે જોઈતી વસ્તુઓની ટીપ કરીને પતિને આપે છે, તેને માટે પૈસા પણ આપે છે. સંપૂર્ણ આર્થિક સંકોચ ઘરમાં પ્રવર્તે છે. બહુ જ વિચારપૂર્વક માત્ર જોઈતી વસ્તુઓ જ સુનંદા મંગાવી શકે છે. રાત્રે સૌનાં બિછાનાં પાથરી સુવાડી દે છે. પછી થાકેલી સુનંદા પણ ઘસઘસાટ ઊંઘવા માંડે છે.

છોકરાઓમાંથી કોઇ બીમાર પડે એટલે એની સેવામાં સુનંદાને દિવસે અને ઘણી વખતે રાત્રે જાગવું પડે છે. શી ખબર કે આગળ-પાછળ છોકરાંઓમાંથી કોઈક બીમાર તો હોય છે. ધર્માદા દવા-ખાનામાંથી એક છોકરો દવા લઈ આવે છે. દવા માટે કે ડૉક્ટર માટે પૈસાનો વધારો છે જ નહિ. મોહનભાઈને પણ કયારેક મેલેરિયા હેરાન કરતો હતો, ત્યારે પણ સુનંદા વગર બીજું કોણ ચાકરી કરે ?

સુનંદાની પોતાની તબિયત પણ બરાબર રહેતી નહિ. એને ઉપરાઉપરી બે કસુવાવડો થઈ ગઈ હતી. તેમાં એનો મજબૂત બાંધો અને કસાયલું શરીર કથળી ગયું હતું. એને કાંઈક ઉદરરોગ લાગુ પડ્યો હતો. કયારેક કયારેક પેટમાં સખ્ત દુઃખાવો થાય. એ વખતે બધું કામ મૂકીને બિછાના ઉપર સૂઈ જવું પડે, શેક કરવો પડે, ધર્માદા દવાખાનાની દવાથી પણ હમેશ માટે આરામ થતો નથી. એની આંખે પણ ઝાંખપ જેવું લાગે છે, આંખના ડૉક્ટરો તો ફીના પૈસા માગે ને બહેન સુનંદા પાસે કયાંથી હોય ? કયારેક શરીરનાં [illegible] લાગે છે. છતાં પતનું નામ તો [illegible] એટલે [illegible] ખેંચે જાય છે. કયારેક [illegible]

[illegible]

ઘરમાં પતિ અને પત્ની શારીરિક રીતે બંને ખંડેરો છે. પ[...] લહેરી બંદા છે, પણ અર્થ વગર એનું લહેરીપણું વ્યર્થ છે. ગ[...] સાલ જ મોટી દીકરી પરણાવી હતી. તેને માટે રૂા. ૫૦૦) ખ[...] થયો. સમાજમાં રહ્યા એટલે પોતાનું નાક તો સંભાળવું જોઈએ ને [...] સુનંદાના સઘળા દાગીના વેચીને એણે પાંચસો રૂપિયા મેળવ્યા હતા. હવે બીજી છોકરી પણ ઉંમરલાયક થાય છે. માતાને ચિંતા થયા ક[...] રહે છે. મોટા છોકરાનું વડીલે દેશમાં સગપણ કર્યું છે. એની વહુને દાગીના ચડાવવાના છે. પણ સોનું લેવા પૈસા નથી. ઉધાર કો[...] આપે તેવી આંટ નથી. ભવિષ્યમાં આગળ વધવાની તક નથી. દેશથી વડીલ ખર્ચી મંગાવે છે, પણ અહીં જ પેટપૂરતું નથી એટલે શું મોકલે? સંસારમાં એકેય પ્રકારનું કિરણ દેખાતું નથી. પતિ બીમાર છે. પોતે બીમાર છે. છતાં નવી સૃષ્ટિ બનાવવાનો કાર્યક્રમ હજી ચાલુ છે. અહો! કેવો આ વિચિત્ર સંસાર છે!

બહેન સુનંદા હોસ્પિટલમાં પેટની દવા લેવા આવી હતી. ડૉ. મેનાએ એને એક સાંત્વના આપીને ધીમે ધીમે હકીકત પૂછી લીધી. ડાક્ટરની દિલસોજી પાસે સ્ત્રીની [illegible] કથની ખુલ્લી થઈ. એમણે નિદાન કરી સારી દવા આપી. એની આંખોની ઝાંખ ટાળવા ચશ્માં આપ્યાં. પતિને બોલાવી મેલેરિયાનું ઇન્જેક્શન મારી આપ્યું. આવા મધ્યમવર્ગનાં કુટુંબોની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ [illegible] [illegible] છે! બુદ્ધ ભગવાન કહે છે: 'સંસાર એટલે દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ. સુખ મૃગજળ જેવું છે.' ડૉ. મેના હિંમત [illegible] [illegible] શું આવે!

એટલે કાશીબહેનના શરીર ઉપર અસર કર્યા પછી એની માત્ર સ્મૃતિ રહી છે. તે પછી પણ તેને ત્યાં નવી ધાવણી છોકરી ઘોડિયામાં હીંચકે છે. માસિક પાંચ રૂપિયાના ભાડાથી એક ગંદી અસ્વચ્છ પોળમાં એક ગંદું ઘર મળ્યું છે. માંકણ, માખીઓ અને મચ્છરની જમાત માણસોની સાથે આ સ્થાનમાં ચાલુ નિવાસ કરે છે. મેલેરિયાની પણ એઓ વારંવાર ભેટ રહેવાસીઓને આપે છે. માતા, અછબડા, ટાઇફૉઈડ વગેરે દર્દો પણ આ પોળના રહેવાસીઓની સાથે દોસ્તીનો સંબંધ છોડતા નથી. પણ સાક્ષાત્ ગરીબાઈનો આશ્રય કરનારાં કુટુંબોને આવી પોળો સિવાય બીજે ક્યાં આશ્રય છે?

કાશીબહેનની ચિંતાઓનો પાર નથી. છોકરાઓ કે પોતે દૂધ, ઘી કે ખાંડ જેવા સાત્ત્વિક પદાર્થોનાં દર્શન તો વારતહેવારે કરી શકે છે. રોટલી, ખીચડી અને મોસમી શાક મળી રહે છે, એ માટે પણ સદ્ભાગ્ય ગણે છે. ઘરમાં સર્વે કામનો ઢસરડો—કપડાં ધોવાં, રસોઈ કરવી, દળણું દળવું, વાસણો માંજવાં, અજીઠું ઉપાડવું, દીવાબત્તી કરવાં અને સૌથી મોટું અને નિત્યકામ આગળપાછળ બીમારની સેવા કરવી, એ તો કાશીબહેનના નસીબમાં લખેલું છે. પરંતુ પાડોશી (ઠીક સ્થિતિવાળા)ઓનું દળણું પણ એ દળી આપે છે. કાશીબહેનને લૂગડાં બનાવતાં, ગાદલાની ખોળો સીવતાં, લીંપતાં અને ઘરનું દરેક કામ સારી રીતે આવડે છે. એ પડોશીઓને મદદ આપવા જાય છે. એમાંથી પણ એને કાંઈક મળે છે. વસ્તારી કુટુંબમાં જે બે પૈસા કમાયા તે કામના જ છે. કાશીબહેન કામગરાં છે. ઘરની તંગીને લીધે થવું જ પડે છે. સવારના પાંચ વગે ઊઠીને રાત્રે અગિયાર વાગ્યા સુધી કાશીબહેનને ક્યાંયે જંપ મળતો નથી. પૈસાની તંગી હોય અને ઘરની ચિંતા હોય તો જંપ ક્યાંથી મળે? મધ્યમ સ્થિતિના ઘરનાં છોકરાંઓ નબળી સર્ગ અસ્વાભાવિક ચિંતા સાથવી માતાની ચિંતા ઓછી કરે છે.

દૂધ-ઘી તો નજરે જ નથી. [illegible] તે [illegible] અથવા [illegible] છે. [illegible] દેશ ઉપવાસના [illegible] છે. [illegible] અને

ઓની પડેરામણીઓ—ગાળો—એમને મળે છે. વૃંદાવનને હીરા કંદોઇના ગાંઠિયા ખૂબ ભાવે છે. પણ કંદોઇ લુચ્ચો છે. ઉધાર વેચતો નથી એટલે વૃંદાવન લાચાર બની રહે છે. મોટી છોકરીનાં લગન કરવાં પડશે. તેને માટે બેપાંચ સો રૂપિયા ક્યાંથી લાવવા? દાગીના તો ક્યારના ચવાઇ ગયા છે. પરંતુ એ ચિંતા બાપને નથી. છોકરીઓની ચિંતા બાપા ક્યારે રાખે છે? ઘણું જીવો માતાઓ!

કાશીબહેનના સસરાને મરી ગયે દોઢ વરસ થયું. પાછળ જ્ઞાતિભોજન કર્યું નથી. નાતીલા મોઢે ચડીને સંભળાવે છે. ડોસો પણ સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘડાવી શકતો નહિ હોય! દીકરાદીકરીઓ વરાવવાં હોય તો નાતનું કરજ તો ભરપાઈ કરવું જ જોઇએ. પણ અહીં પેટનું નથી તો નાતનું લેણું ક્યાં ચૂકવીએ? એવી કાશીબહેનની ફરિયાદ નાતીલાઓ આળપંપાળ અને પ્રલાપ તરીકે ગણી કાઢે છે. આજ બે માસ થયાં કાશીબહેન રસ્તામાં આવતાં હતાં. એઓ પગે ક્યારે પણ મોજડીઓ કે સપાટો આજ પંદર વરસો થયાં પહેરતાં જ નથી. રસ્તામાં કાચનો ટુકડો ડાબા પગમાં લાગી ગયો તે પાક્યો છે. શેક એ ગરીબોનું ઉત્તમ ઔષધ છે. પરંતુ શેકથી પણ ફાયદો થતો નથી. પગમાં પરુ થયું છે. પરથી આખી રાત્રી નિદ્રા આવતી નથી. ફરજિયાત હૉસ્પિટલમાં ખોડંગતાં ખોડંગતાં કાશીબહેન જાય છે. ડૉ. મેનાની નજરે એમનું દયામણું મોઢું ચડે છે. પોતાને હાથે નસ્તર મૂકીને પરુ કાઢી તેના ઉપર કમ્પાઉન્ડર પાટો બાંધી દે છે. ત્યારથી ઓળખાણ થાય છે. એવી બહેનોની કર્મકથાઓમાં ડૉ. મેનાને રસ છે. એ બધું જ પૂછી લે છે. પણ આપણા સમાજમાં એવી હજારો કાશીબહેનો છે. એમના કોચડાનાં ગૂંચળાં સમયપર્યંત ઉકેલવા હજારો—અરે લાખો ડૉ. મેનાઓ જોઇએ.

કાશીબહેનનો સમાજ દુઃખ, પીડા, તંગી, રોગ અને પૂરતા પોષણ વગરના છે [illegible] સમાજમાં જાણે ઉકરડાન. આનંદ કે પ્રવૃત્તિ [illegible] પછી પણ [illegible] નથી. આવી હજારો કાશીબહેનો [illegible] છે. [illegible] અનાદિઅનંત [illegible] પણ અનાદિઅનંત છે.

નારી, સ્ત્રી કોઈ વાર આમ કરે તો તેનાં કારણો સમજીને દૂર કરવાં જોઈએ. સંન્યાસીઓ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે ઘૃણા રાખે છે, તે સંયમશક્તિની અધૂરાઈને લીધે છે.–સમાજ સ્ત્રીઓને અપનાવીને જ તેમને અને પોતાને ઊંચે લાવી શકે છે.

કહેવાય છે કે સિંધમાં કોઈ સ્થળે કોઈ બદમાશો છોકરીને આઠ દિવસ ચોરી જાય, ત્યારે માબાપો છોકરીને પાછી લેતાં નથી. 'તું વટલી ગઈ' એમ કહીને તેની જનેતા અને પિતા, કે ભાઈભાંડુ તે કમનસીબ છોકરીની સામે, જ્યાં તે જન્મસ્મર ઊછરી છે તે ઘરનો દરવાજો બંધ કરે, એ માની ન શકાય તેવી વાત છે. છતાં તેવું પણ કોઈ ઠેકાણે બને છે. કુટુંબપ્રેમ આટલો જલદી પલટાઈ જાય, અને આધાર ખેંચી લઈ બાળકને આમ નિરાધાર કરી શકાય, એ કમનસીબ ભારતમાં બને! પણ હવે તેવું ન થવા પામે, તેની સંભાળ સ્ત્રીઓનાં મંડળોએ અને પરમાર્થી સજ્જનોએ રાખવાની છે. ધર્મની ભાવનામાં વિશાળતા, પાવન કરવાની શક્તિ અને ક્ષમા છે. તેનાથી આવી અકલ્પનીય કઠોરતા ઊભી થાય તો એ ધર્મ જ મોળો પડી ગયેલો અને ખોટો છે એમ કહ્યા સિવાય ચાલે નહિ. હાથે કરેલી ભૂલ તરફ પણ ઉદારતા દાખવવી જોઈએ; તો અકસ્માત્ અને સંજોગવશાત્ પરાણે થયેલી ઘટના કુટુંબ-વાત્સલ્યનો કિલ્લો ભેદી શકે તે બને જ કેમ?

પુરુષ પર્વત છે, સ્ત્રી નદી છે; બંન્નેને સંબંધ છે, બંન્નેમાં અમુક મોટી શક્તિ રહેલી છે. જેવાં સંતાન એવો જ સમાજ. પછી એ સંતાનોને જન્મ આપનાર સ્ત્રીને હલકું સ્થાન આપો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ફરિયાદ હોય. ક્યારેક માથું દુઃખે, ક્યારે શરદી થઈ આવે, ખુરાકમાં તકલીફ ન ભોગવવી પડે, પ્રજા સશક્ત હોય, પોતે પણ સશક્ત હોય, કામમાં સ્ફૂર્તિ રહે, જિંદગીને માણી શકે.

૨૦ ટકા વરસની એકાદ માંદગી ભોગવે, ખરી. આંખ, કાન, નાક દાંતનાં કોઇ ને કોઈ દર્દોથી પીડાતી હોય. ખુરાક સહેજ કષ્ટસાધ્ય હોય અને ક્યારેક ક્યારેક દવાની અને ડૉક્ટરની પણ જરૂર પડે. એવા સ્વાસ્થ્યને ધરાવનારી આઓ માંદગીનાં ક્યારે સપડાઈ પણ રહે તેવી આશા પણ ખરી; છતાં, જીવનવ્યવહારમાં વિશેષ તકલીફ નહિ, તેમ કોઇ અસાધ્ય દર્દ પણ એમના શરીરનાં વ્યાપક દેખાય નહિ. શરીરને ઘરકામ કરવામાં કંઇ અગવડ આવે નહિ. એમની સંતતિ પણ રોગિષ્ઠ હોય નહિ. એમનામાં જંઘોદર જેવા બાહ્ય વ્યાધિએ પણ પૂરું ઘર કરેલું હોય નહિ, છતાં તદ્દન મુક્ત પણ નહિ સામાન્ય રીતે તેઓ જીવનશક્તિવાળી અને જીવનને અપૂર્ણ રીતે ભોગવવાવાળી હોય છે. કમુરાતઃ કદાચ થઈ હોય પણ તે જવલે જ.

૩૩ ટકા જીવિકો એક ને એક દુખનત અસાધ્ય નહિ પણ કષ્ટસાધ્ય રોગથી પીડાતી હોય. દમ, સંગ્રહણી, વા, જીર્ણ તાવ, ખુરાકનો ત્યાગ, કફ, નેત્રરોગના જૂના તાવ, ઉદરરોગ એવા કોઈ પણ વ્યાધિઓનો સંચાર તો હોય જ. ખુરાકને [illegible]

ધનવાનો એમનાથી વધારે દોષપાત્ર છે. આપણા સમાજની સંસ્કૃતિ ને શક્તિ નહિ હોવા છતાં ફેશનોના માર્ગે ચડી ગઇ છે.

મધ્યમવર્ગનાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓની હાલત અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી ડૉ. મેનાને વ્યાપક અનુભવ હતો. તેમાંથી થોડાં કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગની તબિયત અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી માત્ર બેત્રણ દૃષ્ટાંત માટેનાં ચિત્રો અહીં આલેખ્યાં છે.

જીવનલાલ એક અધિકારી હતા. એમને માસિક બસો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. જીવનલાલ સંસ્કારી ગૃહસ્થ હતા. સાહિત્ય અને સંગીતના રસિયા હતા. પાસે પૈસો નહોતો. સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ ઓછી હતી. કરજ પણ નહોતું. સુખી ઘર તરીકે આંગળી ચીંધાય એવું ઘર નાતમાં તો ગણાતું હતું. એમનાં પત્ની પાર્વતીબાઈ ગુજરાતી ચારપાંચ ચોપડીઓ ભણ્યાં હતાં. એ જૂના વિચારનાં ગૃહિણી હતાં. એમની ઉંમર ૪૦–૪૨ વરસની હતી. પાર્વતીબાઇને બે પુત્રીઓ હતી. મોટા પુત્રની વહુ કેસુન ચાર વરસ થતાં સાસરે આવી હતી. પાર્વતીબાઇ જૂના જમાનાનાં સહેજ કડક સ્વભાવનાં અને આગ્રહી સ્ત્રી છે. કુળમાં આગલાં વારથી જ વરકન્યા નો વહુને માથે દોષ એ પ્રમાણે માનવાનો અનર્થ કરે છે. પોતે પહેલેથી જ સૂરતીને માનનારાં હતાં. સંસ્કારોનાં બાબત–રાગરાગ ભરડ પાસે સાંભળી લે એટલું ભાન હતું. એમને હવે જ્યારે પોતાના જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓની દરરોજ ચાકરી કરે છે. તેમાં કુથલી, કુટુંબભાઈઓ, પારકાં કુટુંબની વહુઓની વાતો સ્વામી મનાય છે.

ને એ હવેલીએ દર્શને પહોંચે છે. મને કંઈ પચતું નથી, એ ફરિ-
તો ચાલુ જ છે. ઘરમાં એક લોટા પાણી જોઈએ તો પણ વહુને
થી આજ્ઞા થાય છે. પાર્વતીબાઈ ગ્રહોનો દોષ કાઢીને શરીરમાં
લોહી નથી એમ ફરિયાદ કરે છે. ક્યારેક બ્રાહ્મણ જ્યોતિષીઓ
સે ગ્રહોના મંત્રો પણ જપાવે છે, છતાં શરીરમાં લોહી મળતું
થી. કંઈ ભારે ચીજ ખાય છે તો પણ પચતી નથી, ઝાડા થઈ
આવે છે.

કુસુમવહુ ગરીબ માબાપની દીકરી છે. ૨૩–૨૪ વરસની એની
ઉમર છે. સારા ઘરની પુત્રી છે. પરંતુ પિતાના મરણ પછી વિધવા
માતાનો હાથ સાંકડમાં રહે છે. એટલે ત્યાંથી પણ કુસુમને કંઈ
આશ્રય નથી. ઘરના કામનો ઢસરડો કુસુમવહુને માથે છે. કુટુંબની
રસોઈ કરવી, સૌની સેવા કરવી એ તો કામ વહુ જ કરે ને? બીજું
કોણ કરે? પરંતુ વહુને ચાર માસ ઉપર સુવાવડ થઈ હતી. એ દિવસ-
ની અશક્તિ એના શરીરમાંથી ગઈ નથી. એનું મોઢું નિસ્તેજ છે.
એની ચામડી ફિક્કી પડી ગઈ છે. મોઢા ઉપર ચૂંટી ખણો તો પણ
લાલાશ આવે નહિ. કુસુમને આરામની જરૂર છે. એને બ્રહ્મચર્યની
જરૂર છે. સાસુજી આરામ આપે તેમ નથી. યુવાન કનકની યુવાની
પત્ની તરફ માત્ર ભોગદૃષ્ટિએ જ જુએ છે. વહુનાં હિતેચ્છુ સાસુજીને
તો માત્ર વહુની કામ કરવાની શક્તિ ઉપર જ દૃષ્ટિ છે. એના ફિક્કા
ગાલો, નિસ્તેજ આંખો, નિરાશામય મોઢું, સૂકું શરીર એ તો સાસુને
મન ઢોંગ જ જણાતા હતા. આ વહુ હરામખોર છે, પરતું કામ
કરતી નથી એ એમની સનાતન ફરિયાદ હતી.

જીવનલાલને દયા આવતી, પણ બોલી શકતા નહિ. સિપાઈઓ
અને પ્રજાજનો ઉપર રોફ કરવા માટે જાણીતા જીવનલાલ પોતાની
પત્ની પાસે અક્ષર પણ બોલી શકતા નહિ. વહુને યોગ્ય ઉપચારની
જરૂર હતી. એને શાંતિ અને આરામ જોઈતા હતાં. વહુને માવતરે
[illegible] નહોતા. પાર્વતીબાઈ પોતાની વહુને એ
[illegible]
[illegible]

ઘરમાં સસરા અને પતિનાં પુસ્તકો પણ છે. દિવસે કામકાજમાં [illegible] મળતો નથી. રાત્રે થાકી ને લોથ થઈ જવાય છે. શરીરમાં પણ [illegible]ક્તિ છે. રસિયા પતિને પણ રસિકતા જોઈએ છે, એટલે [illegible]વાનું મળતું નથી. અધૂરામાં પૂરું કુસુમબ્હેનને માસિકધર્મ [illegible]ચો નથી. ફરી દવાદારૂ રહેવાનાં ચિહ્નો છે. એને ક્યારેક તાવ [illegible] આવી જાય છે. ક્ષયના માર્ગે નારુ ધીમે ધીમે જતું હોય [illegible]ાં ચિહ્નો અનુભવીઓને લાગે છે, પણ કોઈની આંખ નથી. [illegible] [illegible]પના ખાતામાં જ કામ કરે છે. તે કલાર્ક છે. માસિક ૭૫ રૂપિયા [illegible]ને મળે છે. એ ગ્રેજ્યુએટ થયો છે. એમની જ્ઞાતિમાં કન્યાઓની ભૂખ છે.

જીવનલાલની મોટી દીકરી સુશીલા તીસએકરીત વરસની છે. [illegible] સંસ્કારી કુટુંબમાં પરણી છે. એ સમજુ અને કામે ભાગ્યા છે. [illegible] આગ્રહેથી સુવાવડ માટે પિયર આવી. ઓમંડળની એ સભ [illegible] [illegible]ની. આવીને પણ એનાં જોવાઈ ગઈ. એને જાનીની તબિયતની [illegible]ાસત ગમી નહિ. એણે માની પાસે વાત કરી.

"ના, જાનીની તબિયત બરાબર નથી, રોજ પડ્યાની જાય છે."

"[illegible] [illegible] [illegible], એને તો કાંઈ નથી. [illegible] 'દિ' [illegible] [illegible]

એમ થાવે."

"ના ના, તને પારકાં ભૂલ્યાં, [illegible] [illegible] થઈ ગયાં છે."

"સુશી, તું [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] કાંઈ નથી."

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]."

[illegible]

"બા, તમને સમજણ નથી. ભાભી જરૂર બીમાર છે."

"લે, આ અંગૂઠા જેવડી છોકરીને સમજણ છે અને મને નથી. શો કળજુગ આવ્યો છે!"

"ભલે બા, તમે પૈસા ન આપજો, હું આપીશ. પણ ભાભીને ડોક્ટરને દેખાડવી તો છે."

"હા હા, દેખાડોને, શા માટે હાના કરો છો? કંઈ નહિ હોય તો આપણને નિરાંત થશે. મનનો વહેમ સારો નહિ," જીવનલાલે ધીમેથી કહ્યું.

"તમારે બધાંને મતે પૈસા કંઈ હિસાબમાં નથી. આ સુશી પોતાની વાત મૂકે તેવી નથી. ઠીક કાલે ડૉ. મેનાને દેખાડી આવીશું. પછી કંઈ છે?"

ડૉ. મેનાએ પોતાના રૂમમાં કુસુમને તપાસી. એઓ આખી સ્થિતિ સમજી ગયાં.

"અરે! આને તો ચાર માસ પહેલાં કસુવાવડ થઈ હતી. મારી દવા લીધી હતી. મને બરાબર યાદ છે. ખરું ને?"

"હા ડોક્ટર, એ વાત સાચી છે."

"પણ એને તો ફરી ગર્ભ રહ્યો છે. ત્રીજો માસ લાગે છે."

"હા એમ છે ખરું."

"તમે બધાં ભેગાં મળીને વહુને મારી નાખવા ઇચ્છો છો? છ માસ તો આરામ આપવો હતો."

"આરામ તો ઘણો આપ્યો હતો.

"શું આરામ આપ્યો હતો? એને કંઈ દવાની જરૂર નથી. થોડો વખત પિયર મોકલો. ભલે આ સુવાવડ ત્યાં કરે. એને આરામ અને આનંદની જરૂર છે."

"એની મા પણ ગરીબ છે. ત્યાં એની સંભાળ લેવાશે નહિ."

"મા ગમે તેવી ગરીબ હોય તો પણ દીકરીની સંભાળ બરાબર લેશે. તમે કુસુમને જરૂર મોકલો. સાંજે માદીકરી મારી પાસે

આવશે? કેટલીક વાતો કરવાની છે."

સાંજે બંનેને પાસે બેસાડી ડૉ. મેનાએ કહ્યું કે, "વૈદકીય દૃષ્ટિએ હું તમને આ બાબત સમજાવવા માગું છું.. કુસુમને તમારે સંસારી રીતે પણ પતિ પાસે મોકલવી જોઈતી નહોતી. એને ઘરના કામથી પણ આરામ આપવો જોઈતો હતો. અત્યારથી જ એને ગર્ભ રહ્યો છે તેથી એના શરીરના જનન અવયવો બહુ જ નબળા બનવા સંભવ છે. હું ડૉક્ટર તરીકે તમને ચેતવણી આપું છું. જો તમે પિયર નહિ મોકલો તો કુસુમને વગરસમજે ક્ષય લાગુ પડશે. એના પતિથી દૂર રાખવાની જરૂર છે."

સુશીલાએ આગ્રહ કરી કુસુમને પિયર મોકલી. પિતાને કહીને તેને વાપરવા માટે એક સો રૂપિયા પણ આપ્યા. કુસુમને પિયર સારી સુવાવડ થવાના સમાચાર જીવનલાલને મળ્યા. કુસુમની ગેરહાજરીમાં રસોઇયો રાખી લેવો પડ્યો.

૧૪ : મધ્યમ કુટુંબોનું સ્વાસ્થ્ય

વેણીલાલ દોઢસો રૂપિયાના પગારે કલેક્ટરની ઑફિસમાં હેડ-ક્લાર્કનું કામ સાહેબને સંતોષ આપે એવી રીતે સંભાળી રહ્યા છે. એમની પત્ની સત્યભામા માયાળુ અને નિખાલસ છે. પુત્ર માધવ બી. એ.માં શીખે છે. પુત્રી વિશાખા ત્રીજું વરસ સાસરે પરણીને ગઈ છે. માંદી વહુ ગયે વરસે પરણીને ઘેર આવી છે. સત્યભામા ઘરનું બધું કામ કરે છે. વહુ ઉપર વધારે બોજો નાખતી નથી. વહુ શરીરે બહુ મજબૂત નથી. કંઈક સુકુમાર છે. સત્યભામા વધારે ભણેલાં નથી. વહુ અને દીકરી બંને મૅટ્રિક થયેલાં છે. બીજા બે પુત્રો સ્કૂલમાં ભણે છે. સાધારણ રીતે સુખી કુટુંબ ગણાય. સત્યભામા ૩૮–૪૦ વરસની ઉંમરનાં છે. એમનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહેતું નથી. ખારું-ખાટું ખાવાનો બહુ જ શોખ હતો. 'વા' જેવું જણાય છે. દવા કરે છે પણ ખાવાપીવાની ટેવ પણ છૂટી નથી, એટલે વારંવાર ઝલાઈ જાય છે. સત્યભામાબાઈને કેરીનું અથાણું રોજ ખાવા જોઈએ છે. એમની જીભ સ્વાદીલી છે, એમાં એમનો શો વાંક? આંબલીનો ઉપયોગ પણ ભોજનમાં જો સ્વાદ લાવે છે, તો સત્યભામાબાઈ તો રસિયાં છે. એમને મિષ્ટાન્નનો શોખ નથી, છાશ પણ જરા ખાટી હોય તો જ સત્યભામાબાઈને સારી લાગે.

માદીને પણ રોગ છે. એ કોઈને વાત કરતી નથી પણ એને નાસિકાપણું વખત અનિવાર થાય છે. એ છુપાવે છે. અંગ્રેજી ભણીને આધુનિક જમાનાની કેળવણી લીધી છે, પરંતુ એનું માનસ જૂના જમાનાનું છે. એ પોતાના રોગને બતાવતી નથી. એને કરકચા

પીવાની ટેવ છે. એની તબિયત નબળી છે. શરીર પણ અશક્ત અને સુકલકડી છે. જીવનશક્તિ પણ ઓછી છે. પિયરથી આવી ત્યારે જ નબળી હતી. એના શરીરનો વિકાસ થયો નથી; પિયરે પણ વિકાસ કર્યો નહોતો. કસરત, શુદ્ધ હવા, સાત્ત્વિક ખોરાક વગેરેનો એને અભ્યાસ નથી. આથી એ અઢાર વરસની હોવા છતાં હજી બારતેર વરસની લાગે છે. શરીરે નબળી હોવા છતાં એના નસીબમાં સંસારધર્મ આવ્યો. માધવ સશક્ત અને યૌવન ફાટફાટ કરે એવી યુવાની ધરાવે છે. પરિણામે પત્નીને સંસાર ભોગવવો એ પીડાકારક ક્રિયા થઈ પડે છે. સાદી બધું સમજે છે, પણ બધું સહન કરી લે છે. એનું શરીર ઘસાય છે, સાસુ વહાલસોઈ છે, ચામડાં પાસે વહુના ગ્રહો અને જન્મોત્રી જોવડાવે છે. ગ્રહશાંતિનું ખર્ચ પણ એ કરે છે. વેણીલાલ આ વાતોમાં માનતા નથી. પરંતુ પત્નીને કચવાવવા પણ માગતા નથી. એટલે ગાડું અવળે રસ્તે પંથ કાપે છે.

સાદીના શરીરનો વિકાસ થતો નથી. એનું શરીર પ્રજોત્પત્તિ માટે હમણાં અયોગ્ય છે. પરંતુ એ સંબંધી ઘરમાં સૌને અજાણ છે. આવું ને આવું જો વધારે વખત ચાલ્યું તો ગ્રહશાંતિ કરવા છતાં સાદીને માટે એના શરીરનો વિકાસ અટકી જશે, અને શરીર ક્યારે પણ જરાવતર થશે નહિ.

અઢાર વર્ષની મોટી દીકરી વિશાખા સાસરેથી આવી છે. એની તબિયત પણ સારી નથી. એને ડિપ્થીરિયા આવી ગયો. એના [illegible] એનું શરીર ક્યારેક [illegible] નિસ્તેજ બની જતી. ક્યારેક રડતી, ક્યારેક [illegible]

અને તે નાબૂદ થવો જોઇએ. જ્યારે દુશ્મનોની સ્ત્રીઓ લઈ વધુ પ્રજા એટલે વધુ યોદ્ધાઓ અને મજૂરો મેળવવાની લોકોને જરૂર હતી ત્યારે એક પુરુષ ઘણી સ્ત્રીઓ પરણતો એ વાત સમાજસંમત થઇ ગઈ. આજે યુરોપમાં ઘણા મુલકોમાં સ્ત્રીઓ સંખ્યામાં વિશેષ છે. અહીં પણ ઘણા ભાગમાં સ્ત્રીઓ વધુ છે અને તેમને પરણાવવાને માબાપોને મોટી યાતનો છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મોટી વય સુધી અથવા બિલકુલ અવિવાહિત રહે, તે ઇચ્છવા જેવું જ નથી. આર્થિક જરૂરિયાત જેટલું સ્ત્રી મેળવે તે ઠીક છે, કે જેથી લગ્નમાં આર્થિક સગવડ અને ખેંચાણના કરતાં પ્રેમ અને ભાવના તત્ત્વને વધુ સ્થાન અપાય. સ્ત્રી એ પુરુષની સહધર્મ-ચારિણી છે, અર્ધું અંગ છે, એનો અર્થ ફરીથી યાદ કરવો જોઇએ. અન્યોન્યપણામાં અને પરસ્પરપણામાં જ આ ભાવના રહે છે. "સહ ના વવતુ,–સહ નૌ ભુનક્તુ" "અમારું સાથે રક્ષણ કરજે, અમે સાથે મળીને ખાઇશું"—એ ઉપનિષદનો ભાવ ચેતનામય, ભાવનામય માનવ સંબંધમાં જ રહી શકે.

દીકરાને દૂધ, દવાદારૂ અને શિક્ષણ અને દીકરીને નહિ એ એકતરફીપણું કેટલાંક કુટુંબોમાં દેખાય છે, તેનું બીજ સ્ત્રીઓને ઊતરતી ગણવાના ખ્યાલમાં છે. પુરુષ બચપણથી જ ઊંચો દરજ્જો ભોગવે અને જ્યાં સુધી કોઈ પણ સ્ત્રી, બહેન, પત્ની કે માતા હાજર હોય, ત્યાં સુધી ઘરનું કંઈ કામ પોતે કરે નહિ, તે અસમાનભાવના પાછળથી તેના સંસારમાં હાનિકર્તા છે. કર્મવિપાક પ્રમાણે સ્ત્રીઓ હલકી યોનિમાં જન્મ લે છે માટે ભલે થોડું દુઃખ ખમી લે, એવી હાસ્યાસ્પદ વાત પણ ક્વાંક સંભળાય છે! તેવો વિચાર હવે નાબૂદ થવો જોઇએ. પોતાની માતા માટે આદર ન બતાવે, પત્નીપ્રેમના કોઇક પ્રસંગો જેની [illegible] ન [illegible] કે અવર પોતાની [illegible] બાળકોના મમતા [illegible] અને [illegible] સંબંધો.

શક્તિનો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઈ. આ તજવીજની વેણીલાલને ખબર પડતાં એણે એને અટકાવી દીધી. વિશાખા જ્યારે હિસ્ટીરિયાનું આક્રમણ આવતું ત્યારે થાકી જતી હતી. એનાં લક્ષણો પણ નવાં નવાં હમેશાં દેખાતાં હતાં. વડેમી માતાના હાથ નીચે ઊછરી હોવાથી એના શરીરમાં અનેક પિનુઓ પણ આવતા હતા. શરીરમાં નવી નવી જાતની અસરો પેદા થતી હતી.

વેણીલાલ વધારે સમજુ હતા. પત્નીના વહેમો જ્યાં સુધી નિર્દોષ હોય ત્યાં સુધી આંખમીંચામણાં કરતા હતા, પરંતુ વધારે આડે માર્ગે જો એ વહેમો જતા તો ઘરના માલિકની ઇચ્છા એ સૌને દબાવી દેતી હતી. વેણીલાલ સામાજિક જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં સહકાર આપતા હતા. એમને ડૉ. મેના સાથે ઓળખાણ હતી. એમણે પોતાની સ્ત્રીની નામરજી છતાં ડૉ. મેનાની સલાહ લેવાની વ્યવસ્થા કરી. ડૉ. મેનાને નણંદ અને બાકી બંનેને દેખાડવા લઈ ગયા. ડૉ. મેનાએ એમને પોતાની શાસ્ત્રીય રીતે તપાસી લીધી. બધી હકીકત પણ પૂછી લીધી. પછી વેણીલાલને એકાંતમાં બોલાવીને પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યોઃ

"મારી અને વિશાખા બંનેને માટે કંઈ દવાની જરૂર નથી. બાઈના અવયવોને માત્ર આરામ જોઈએ છે. તમારો પુત્ર બી. એ. માં પાસ થયો છે. તેને એલ.એલ. બી. બણાવવાનો તમારો ઇરાદો છે. એટલે એને મુંબઈની લો કૉલેજમાં ભણવા મૂકવાની વ્યવસ્થા કરો. એના અતિસાર માટે એને તમારે સાત્ત્વિક ખોરાક દેવો પડશે. ખુલ્લી હવામાં ફરે તેવી વ્યવસ્થા કરવી. દૂધ, છાશ, માખણ, ફળ, શાક વગેરેનું સેવન કરાવવું. સવારસાંજ બે વખત ફરવા મોકલવી. આ સિવાય જરૂર પડશે તો બીજી ચિકિત્સા કરીશું. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એના શરીરના વિકાસને અવકાશ મળશે [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible] પૂરા આરામની અને [illegible]

[illegible] એને ધાર છે તેનું હિસ્ટી- [illegible] ઓષધની જરૂર નથી.

જાય ભજિયાંની પ્લેટ અને કડક ચાના પ્યાલા પી જાય. પછી પ્ર[illegible] સિનેમાના શોમાં પતિપત્ની દાખલ થાય. ગમન મોઢામાંથી પવિત્ર[illegible] યો સિગારેટના ધુમાડા કાઢતો ત્યારે પોતાનાથી સ્વર્ગને એટલ[illegible] વેંત છેટું જાણે. રાત્રે ઘેર મોડેથી પાછાં ફરતાં હતાં.

પુષ્પાને પણ ઘરમાં કામ રહેતું. દાસીમા આખો દિવસ મહેનત કરીને રાત્રે આંખને જંપવા દેવા બિછાનામાં પડતાં કે ગમતી વહુનું હારમોનિયમ વગાડવાનું શરૂ થતું. હારમોનિયમને બદલે કદાચ ચૂડીવાજા (ફોનોગ્રાફ) ની ચૂડી પણ ચડતી હતી. લાડકોરમાને આ અનુકૂળ નહોતું. પરંતુ સહી લેતાં. કારણ કે શરૂઆતમાં જ પુત્રવધૂએ સાસુવહુના કુરુક્ષેત્રમાં સાસુનો પરાજય કર્યો હતો. લાડકી લાડકોરમા ગમ ખાતાં શીખી ગયાં હતાં. ગમન કદી પણ ઉમંગે કચવાતો નહિ. પગારમાંથી નિયમિત રીતે સારુ રૂપિયા માતા હાથમાં મૂકતો હતો. માતા પ્રત્યે પુષ્કળ ભક્તિ ધરાવતો હતો. પુષ્પાને હજુ સીમંત આવ્યું નહોતું. આમ તો તંદુરસ્ત લાગતી હતી. પરંતુ એના પ્રસવનના અવયવોમાં કાંઈક વાંધો હતો, એટલે વંધ્યા રહી હતી. પુષ્પાના પ્રેમનું સ્થાન નણંદનાં ત્રણ બાળકો હતાં. એમની સંભાળ રાખવાનું કામ પુષ્પાને બહુ ગમતું હતું. બાળકોની ખરી માતા એ જ હતી. નવરાવવાં, ધોવરાવવાં, સારાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવવા, એમને [illegible] એ આખું કામ પુષ્પાએ ઉપાડી લીધું હતું. એટલે [illegible]

[illegible]

હજી એમના રમતોના વિષય છે.

નંદીવહુ પચ્ચીસ વરસની છે. એને બે છોકરા અને દીકરી છે. વળી પણ આશા જેવું છે. નાની દીકરી તો બારમાસની પણ નથી, છતાં નંદીવહુને માસિકધર્મ આવ્યો નથી. ગઇ સુવાવડ વખતે એને પૂરો આરામ મળ્યો નહોતો. ડોશીમા યાત્રાએ ગયાં એટલે નંદીવહુને વહેલું ઘરકામ ઉપાડી લેવું પડયું હતું. મોટા વસ્તારી કુટુંબનું ઘરકામ પણ વધારે પ્રમાણમાં હોય. ડોશીના નોકર રાખતાં નહોતાં. છૂટક કામ કરવા એક બાઈ આવતી હતી. પણ લાડકોરમા પોતે બે નોકરો જેટલું કામ કરતાં હતાં. નંદીને પૂરો આરામ મળ્યો નહિ. ડોશી યાત્રાએથી પાછાં થઇ આવ્યાં. પરંતુ નંદીના શરીરમાં ઝીણા તાવે ઘર કર્યું હતું. રાત્રે ઉધરસ પણ સતાવતી હતી. લાડકોરમાએ જન્મભરમાં મોઢામાં દવા નાખી નહોતી. એટલે વહુને પણ દવાની જરૂર હોય એમ લાગતું નહોતું. તે કહેતાં કે, 'એ તો એમ જ મટી જશે. જરા સવારના ઊઠીને તુલસીનું પાન અને ઠાકોરજીનું ચરણામૃત મોઢામાં લેજે, એટલે આરામ થઈ જશે.' ઘરકામમાં નંદીવહુ પણ ડોશીના હાથ નીચે પલોટાયલી છે.

એ તો જ્ઞાનતંતુઓનું દર્દ છે. વિશાખાના મનને હમેશાં કામમાં રાખવું જોઇએ. એને સંગીત આવડે છે. સંગીતથી આ રોગ ઉપર સારી અસર થાય છે. ભલે હારમોનિયમ કે દિલરુબા વગાડે. પોતાની ભાભી સાથે સવારસાંજ ફરવા જઈ પ્રકૃતિની શોભા જુએ. ઘરમાં પણ ચિત્રોનું આલેખન, સંગીત, વાચન અને ગૂંથણશીવણ એની મનની અનુકૂળતા પ્રમાણે કરે. સ્ત્રીમંડળમાં ભલે ખુશીથી મોકલજો. ત્યાં એને કંઈ ને કંઈ કામ મળી રહેશે. વિશાખાને ફળ-ફળ ને શાકભાજી વધારે પ્રમાણમાં ખવરાવજો. બંધકોશ ન રહે એ જરા ધ્યાનથી જોજો. એને ઉશ્કેરાટનું કારણ દેવું નહિ. આખો દિવસ કોઇ મનગમતી અને બહુ મહેનતની નહિ એવી પ્રવૃત્તિમાં રહે તેમ કરજો. સિનેમા, નાટકો, સંગીત, રમતગમતો અને મન પ્રફુલ્લિત રહે એવા ઉપાયો કરજો."

\+ \+ \+ \+

ડૉ. મેનાની ચિકિત્સાનો લાભ લાહોરમાનું કુટુંબ લેતું હતું. લાહોરમાના પુત્રો અમદાવાદની મિલોમાં નોકરી કરી માસિક [illegible] રોગીની ઉમર [illegible] વરસની છે. [illegible]

કાર્યોનો પણ એને શોખ હતો. એ હરિજનોના આવાસોમાં પણ પતિ સાથે જતી. તેઓ હિંદુ–મુસ્લિમની એકતામાં માનતાં હતાં. અહિંસક હતાં. બંને પતિપત્ની હરિજનોના હાથનું પાણી પીતાં. ગમે તેના હાથનું ખાતાં હતાં. સ્પર્શાસ્પર્શનો ધર્મ પાળતાં નહોતાં. અધૂરામાં પૂરું ૭ ૭ માસ સુધી જેલયાત્રા પણ કરીને પાવન થયાં હતાં. આથી એમના ધાર્મિક વિચારો ને આચરણ લાડકોરમાને ગમતાં નહિ. જૂની આંખે નવા તમાસા ડોસીમા જોઈ શકતાં નહિ. પુષ્પાવતુના શોખને 'મા' સહન કરી લેતાં, પણ આ શાંતા અને રમેશનાં ધર્મ ઉપરનાં આક્રમણો જૂના જમાનાની વૃદ્ધાને ભારે પડતાં હતાં. એમનો ધર્મ રસાતળે જતો હતો. મોટો છોકરો બહુ સમજુ હતો. તેની પાસે ડોસી રડી ઊઠતાં.

"દીકરા, હવે તો રામજી અને શાંતાની વર્તણૂક મારાથી સહન થતી નથી. ઘરને અભડાવી મારે છે. કાલે હરિજનનો રાંધેલો ભાત છોકરાઓને પ્રસાદ કહીને ખવરાવ્યો હતો, મારા વૈષ્ણવ ઘરને બોળી નાખે છે."

"બા, તમારી વાત સાવ સાચી છે, પણ તમે પણ જમાનો જુઓ. ગાંધીપંથ ઘરેઘર ચાલ્યો છે, હવે એને દૂર કરી શકાય તેમ નથી. જેમ બીજી હજારો ડોસીઓ સહન કરે છે તેમ તમે પણ સહન કરી લો."

"પણ ભાઈ, મને રાતના નિંદ પણ આવતી નથી, એ જ વિચારો આવે છે, ક્યારેક રડી પણ દેવાય છે."

"બા, ઘેરઘેર એવા જ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. બધે નમાવે છે તો આપણે પણ નમાવવું પડશે. ને સૌની રીત તે વહુની રીત. [illegible] છો છો. તમે એવા વિચારો આવે ત્યારે [illegible]

જઈ ભજિયાંની પ્લેટ અને કડક ચાના પ્યાલા પી જાય. પછી સિનેમાના શોમાં પતિપત્ની દાખલ થાય. ગમન ગેલેરીમાંથી પ[illegible] ઘો સિગારેટના ધુમાડા કાઢતો ત્યારે પોતાનાથી સ્વર્ગને એ[illegible] વેંત છેટું જોતો. રાત્રે ઘેર મોડેથી પાછાં ફરતાં હતાં.

પુષ્પાને પણ ઘરમાં કામ રહેતું. ડોશીમા આખો દિવસ મહે[illegible] કરીને રાત્રે આંખને જંપવા દેવા બિછાનામાં પડતાં કે ગમન[illegible] વહુનું હારમોનિયમ વગાડવાનું શરૂ થતું. હારમોનિયમને બદલે કાર[illegible] ચૂડીવાજા (ફોનોગ્રાફ) ની ચૂડી પણ ચાલતી હતી. ડાકોરમાને આ[illegible] અનુકૂળ નહોતું. પરંતુ સહી લેતાં. કારણ કે ઘરઆંગણમાં જ પુષ્પા[illegible] વહુએ સાસુવહુના કુરુક્ષેત્રમાં સાસુનો પરાજય કર્યો હતો. ત્યારથી ડાકોરમા ગમ ખાતાં શીખી ગયાં હતાં. ગમન કદી પણ [illegible] કચવાતો નહિ. પગારમાંથી નિયમિત રીતે સાઠ રૂપિયા માના હાથમાં મૂકતો હતો. માના પ્રત્યે પુષ્કળ ભક્તિ ધરાવતો હતો. પુષ્પાને હજુ સીમંત આવ્યું નહોતું. આમ તો તંદુરસ્ત લાગતી હતી. પરંતુ એના [illegible] અવસરોમાં કાંઈક ખાંચા હતા, એટલે [illegible] રહી હતી. પુષ્પાના પ્રેમનું સ્થાન [illegible] હતાં. એમની સંભાળ [illegible] કામ પુષ્પાને ભાગે [illegible] હતું. [illegible] માતા એ જ [illegible] પહેરાયા. એને [illegible] લીધું હતું. એને [illegible]

[illegible]

જથી જુદા બેસી જમાડવાનો ભેદ પણ ઘસાઈ ગયો.

વાડીલાલે પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને ડૉ. મેહ્તાને બતાવવાનું નક્કી કર્યું. એણે તેવી સગવડ કરી. ડૉ. મેના એ સૌની હાલત તપાસીને વાડીલાલને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું:

"જુઓ વાડીલાલ, તમારી પત્નીની તબિયત બરાબર નથી. એનું નાવ ક્ષયના શરૂઆતના પાણીમાં દાખલ થઈ ચૂક્યું છે. પરંતુ હજી સુધરી શકે તેવી હાલત છે. હજી ફેફસાં બગડ્યાં નથી. તમે એને દવાઓ પિવડાવશો તેથી કાંઈ ફાયદો થશે નહિ. તમારી વહુને કોઈ સૂકા પ્રદેશમાં હવાફેર માટે મોકલો. ત્યાં લાંબો વખત આરામ અને શાંતિમાં રહેશે તો જીવનશક્તિ પોતે અનુકૂળ માર્ગે વહેશે. પરંતુ પત્નીને મહારોગથી બચાવવી હોય તો સૂકા પ્રદેશમાં લઈ જાઓ. તે પણ તરત વ્યવસ્થા કરો."

"મારાથી નીકળી શકાય તેમ નથી. માતુશ્રી ઉપર તો ઘરનો આધાર છે. એમના વગર તો અમને રોટલો પણ ખાવાને મળે તેમ નથી."

"તમારી વિધવા સાસુની વાત તમે અગાઉ કરતા હતા. એને સાથે મોકલો એટલે સગવડ થશે."

"હા, એવી કોઈ સગવડ ઉતારીશું. હું જરૂર મારી સ્ત્રીને હવાફેર માટે મોકલીશ. એમાં જરા પણ પછાત રહીશ નહિ."

"તમારા ભાઈની વહુ પુષ્પાનું ગર્ભાશય સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ગયેલું છે. એને માટે ઉપાયો અને પટ્ટી હું બનાવીશ. તે તમારે વાપરવા માટે ગોઠવણ કરવી. એના અવયવો સારા છે એટલે એના ગર્ભાશયને થોડા સમયમાં જ યોગ્ય સ્થળે લાવી શકાશે. એને માટે કેટલીક સૂચનાઓ આપવાની છે."

"ભલે, હું પુષ્પાવહુને મોકલીશ. તમે યોગ્ય સૂચના આપજો."

"[illegible] નોકરો નાની વહુ [illegible] હું ઓળખું છું. એને [illegible] સારી સૂચના આપી છે. એને અનિ-[illegible] છે [illegible] નિ[illegible], મારો આનિ[illegible]

અચકાતા હતા. માધવે સાહસ ખેડ્યું. ત્રણ માસની મુદતે [illegible] ભાવે માલ મળતો હતો. એણે મોટો ઓર્ડર આપ્યો એ સીધારાણે એને હવે એ પેઢી સાથે વિશેષ ગાઢ વેપારી સંબંધ બંનેના [illegible] વચ્ચે થયો. માધવલાલને લક્ષાધિપતિ જોઈ એમની મોટરમાં [illegible] દરરોજ દર્શન કરવા જઈ પૌત્રને અન્ન ચટાડ્યા પછી ડોશીએ [illegible] રહના લોક તરફ પ્રયાણ કર્યું. માધવલાલ માનું ભારે સન્માન રાખતો. જૂના જમાનાની એ ડોશી પાછળ એણે, બ્રાહ્મણોની ચોરાશીનો મહાભોજનસમારંભ કરાવી ડોશીને પરલોકનું વિમાન અપાવ્યું.

ગોમતીબાઈને જગત આખું સારાં પગલાંની ગણતું હતું. સાસુ પણ એને સારાં પગલાંની ગણી ઘણો આદર આપતાં હતાં. ગોમતીબાઈ હમેશાં જમીનથી એક વેંત ઊંચાં ચાલતાં હતાં. એમની આંખો ઊંચે જ રહેતી. શા માટે ન રહે? લક્ષાધિપતિની પત્નિ[illegible] બે દીકરાની મા અને સાથે જુવાની, ખૂબસૂરતી અને [illegible] ગોમતી મહાલતી હતી. એનો સ્વભાવ અસલથી જ કડક હતો. [illegible] ધન વધતું ગયું તેમ કડકાઈ સવાઈ થઈ પડેલો દીકરો આવતાં [illegible] બીજા ૨૫ ટકા વધ્યા અને બીજો દીકરો આવતાં ૧૫૦ ટકા [illegible] ઘટ પડી. નોકરોને તો ધમકાવે જ. એ તો [illegible] [illegible] હોય છે. પતિની [illegible] અને [illegible] ઘરની [illegible] આંખના [illegible] પામે [illegible] પડતું હતું. એટલે [illegible] પડતી હતી. પેઢીના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આવકાર અને સત્કાર, ઉત્સાહી અને ચીવટભરી સંભાળ જેણે કોઈ વાર પણ અનુભવ્યાં હોય, તેવો કોઈ પુરુષ જાણીજોઈને નારીઓને ઊતરતી ગણવા તેમજ તેમને દબાયલી અને પછાત રાખવાની વાત કબૂલ કરશે નહિ. શૂરવીર પ્રજા અને વિશાળ પ્રતાપી રાષ્ટ્ર પોતાના જ જીવનસમયમાં સ્થપાય એવું ઇચ્છનાર સ્વદેશપ્રેમી તો સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને જ મહામાર્ગ સમજીને બનતી ત્વરાએ એ કાર્યની પાછળ લાગી જશે.

મુસ્લિમ કાયદો વારસાની વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓ તરફ વધુ ઉદાર છે. તલ્લાક એકતરફી છે તે બદલવાની કોશીશ થઈ રહી છે. પણ સમાજમાં, કુટુંબમાં, સગાંસંબંધીઓમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો ઊંચો કરવાની જરૂર ત્યાં પણ એવી જ છે. આર્થિક રક્ષણ અને 'આધારગૃહો'ની મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને એટલી જ, બલ્કે વધુ જરૂર છે.

સ્ત્રીઓના રોગો, તેમની તકલીફો અને તેમના આરોગ્ય તરફ જ્યાં વધુ ધ્યાન અપાવું જોઈએ, ત્યાં થોડું પણ નથી અપાતું; એ વાત રાષ્ટ્રના ભાવિમાં મહાચિંતાકારક છે. ભાઈ ડુંગરશી ધરમશી સંપટે આ સંસ્થાને આ પ્રશ્નોને વાર્તાના રૂપમાં વર્ણીને આ સુંદર પુસ્તક લખી આપ્યું છે, તે માટે તેમને અનેક ધન્યવાદ. 'કલ્યાણમયી' એટલે સ્ત્રીજાતિ. સુવ્યવસ્થિત સંસારમાં સ્ત્રીઓ જ સુખ, આનંદ અને કલ્યાણ પ્રવર્તાવી શકે.

પુસ્તકના છેવટના ભાગમાં પરિશિષ્ટરૂપે 'સ્ત્રીઓના રોગ' એ નામનું ઘણું ઉપયોગી પ્રકરણ આ સંસ્થાના 'આર્યભિષક' નામના ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી આપેલું છે

મુંબઈ. } સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના કાર્યકર્તાઓ વતી
તા. ૧-૧-૪૧ } મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

મોટરો હોવા છતાં દુકાનેથી બંગલે પગે ચાલીને આવતા હતા. દિલના પણ ઉદાર હતા. કોઈ સારું મનગમતું ધર્મ કરવાનું ઠેકાણું એમના વિચારોને અનુકૂળ પડે તો ત્યાં સારી રકમો મોકલવામાં પછાત રહે નહિ. પરંતુ વેપારી દૃષ્ટિથી પૂરી ચોકસી કરીને આપે. ડૉ. મેનાએ એમની પાસેથી ઘણાયે ચેકો ફડાવીને મેળવ્યા હતા. તેમજ દાન કરે તે પણ કોઇને ખબર ન પડે તેવી રીતે કરતા હતા. ગુપ્તદાન એમને પ્રિય હતું. પોતે કોઇ દિવસ નાટકસિનેમામાં જતા નહિ. જ્ઞાતિચર્ચામાં પટેલાઇ કરતા નહિ. સાંભળવું ઘણું અને બોલવું થોડું એ એમનો સિદ્ધાન્ત હતો. આજે ૫૫ વરસે પણ માધવલાલ શરીરસંપત્તિ સાચવી રહ્યા હતા. એક વખત મેલેરિયા એમને લાગુ પડ્યો હતો. તે મટી તો ગયો હતો, પણ ક્યારેક ભૂલચૂકે મુલાકાત આપી જતો હતો. દુકાન હવે પેઢીમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. સવારના સાડાદશને ટકોરે માધવલાલ હાજર થઈ જતા અને સાંજે સાડા ૭ પછી બંગલે જતા હતા. દરેક કામકાજ ઉપર એમની બારીક નજર રહેતી. મુનીમ પણ પૂછીને પાણી પીતો હતો.

ગોમતીબા ૪૫ વરસની ઉંમરનાં હતાં. રીઝે તો રમે અને ખીજે તો મારે એવી જાતના આકરા સ્વભાવનાં હતાં. એઓ પોતાને નિત્યરોગી માનતાં હતાં. ડૉક્ટરની ટિરિયા અમેરિકામાં જેટલાં દર્દોનાં લક્ષણો નોંધ્યાં છે તે સર્વે ગોમતીબાઇને નડતાં હતાં. એમને પ્રસન્ન કરવાં હોય તો દિલસોજી સાથે એમના રોગોની લાંબી રામાયણ ભલે પણ કંટાળ્યા વગર એકચિત્તે સાંભળવી. કુટુંબનો ડૉક્ટર પણ બધી વાતો સાચી જ છે એમ કહીને ખૂબ ખૂબ દિલસોજી બતાવતો હતો. દરરોજ જાતજાતનાં રંગબેરંગી મિક્સચરોના બાટલા ભરીને નડતો હતો. ગોમતીબા જગતનાં પોતાને સૌથી દુખી માનતા હતાં. જે કોઈ પણ બહારની અંદર [illegible] આવે ત્યારે તેની પાસે [illegible] ધમાની પુનરા[illegible]નિવેદન [illegible]. તેના સાંભ[illegible]ના-
[illegible] ઉમર [illegible] નહિ [illegible]
[illegible]
[illegible] એમના

મોઢામાંથી ચાલુ દુખના સુસવાટા અને નિસાસા નીકળવાનું એ નિયમિત આમોફોન બની ગયું હતું. ઘરનાં તો ટેવાઇ ગયાં હતાં, પણ બહારના નવીનો એને સાચી વાતો માનતા હતા.

બે દીકરા પરણાવેલા હતા. એક દીકરી પણ પરણાવેલી હતી. મોટા છોકરાને બે દીકરીઓ હતી. નાની દીકરીનો વિવાહ કરી રાખ્યો હતો. તેને આવતે વરસે પરણાવવાની હતી. પરંતુ ગમે તેવી માનસિક બીમારી ભોગવતા છતાં પણ ઘરનું કોઈ પણ અગત્યનું કામ એમની આજ્ઞાપત્રિકા મેળવ્યા સિવાય સંપૂર્ણ થતું નહિ. વહુઓ, દીકરીઓ, દીકરાઓ સર્વે આધુનિક જમાનાની સ્વતંત્રતાનાં ઉપાસક હતાં. પણ 'બાની' રાતી આંખ આગળ સૌને માથું નમાવવું જ પડતું. છંછેડાયલાં ગોમતીબાનો પડકાર અષાઢ અષાડના મેઘની પેઠે ગાજી ઊઠતો હતો. એની ઘોર ગર્જના આગળ કોઇનામાં માથું [illegible] નહોતી. કેવાં ગોમતીબાને જ્યાં સુધી મનાવ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી ઘરમાં શાંતિથી રહેવું ભારે પડતું હતું. ખાસી 'બા બા' કરી મોડી વાણીથી બાને પટાવી [illegible] [illegible] [illegible] હતાં. છતાં જૂના જમાનાનાં [illegible] [illegible] [illegible] પતિના ઘર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહોતું.

[illegible]

આરામથી ભોગવવાનો 'શાંતિ' એ જ એક રસ્તો લાગ્યો. તે પ્રમાણે એ વર્તતા હતા. સ્ત્રી પાસે એ નિઃશસ્ત્ર થયા.

ગોમતીશેઠાણીનો મોટો છોકરો વદન આકરા સ્વભાવનો હતો. પણ એની સ્ત્રી રાધા પણ પૈસાદાર પિતાને ત્યાંથી લડાયક માનસ લઈ આવી હતી. સાસુના રોફ સામે એને પણ ફૂંફાડો મારતાં આવડતો હતો. સાસુની લાલ આંખનું તેજ ઝીલવાની એની માતાએ એને તાલીમ આપી હતી. સાસુ એટલે વઢકણી વાઘણ એવું પણ એના માનસનું વલણ હતું. પ્રથમ સાસુએ નવી આવેલી વહુનાં પગલાં પૂજવા માંડ્યાં, વહુના લાડકોડ પૂરા પાડવા માંડ્યા, પણ વહુને શિંગડાં ભરાવવાની ટેવ હતી. વખત પસાર થતો ગયો. સાસુજીની રુદ્રની ત્રીજી આંખમાંથી ઝગમગતું બાળી નાખે તેવું તેજ નીકળ્યું. વહુએ એ ઝીલી લીધું. વાગ્યુદ્ધરૂપી બાણોનો વરસાદ વરસતો. હવે તો વારંવાર કુરુક્ષેત્ર મંડાતાં હતાં. રાધા મેટ્રિક સુધી ભણી હતી. ગરીબ ગાય નહોતી.

"વહુ, પાણીનો લોટો ભરી આપ તો," સાસુજીની આજ્ઞા છૂટી.

"બાઈને કહો, હું હમણાં કોર ભરું છું."

"મોટી સાહેબજાદી લાગે છે, ઊઠ, જલદી ભરી આવ." સાસુજી તડૂક્યાં.

વહુએ જાણે સાંભળતી જ ન હોય તેમ ભાર્યા કર્યું. સાસુજીના મિજાજનો પારો ઊંચે ચઢ્યો.

"ઊઠ ઊઠ, મોટા બાપની દીકરી છે તે હું જાણું છું."

"મોટા બાપની દીકરી જરૂર છું. એમાં ખોટું શું છે?"

"ઓતારીની, આ તો હાડી જ લાગે છે. ટાંટિયો ભાંગી નાખું."

"ટાંટિયો ભાંગવાવાળી હજી દુનિયામાં જન્મેલી કેટલી વીસે સો થાય છે તે હવે ખબર પડશે."

"રાંડ આગે બનતા જ શીખ્યું છું. કુંવારીઓને પેટે કુંવારી આજ જન્મે." સાસુએ પટેલાણીની શરૂઆત કરી.

"ખબરદાર' જો મા સામે બોલ્યા છો તો. તેના મા કુંવારા છે તે તો નકારા માં. બેસુ જ રહ્યા આરે છે."

શેઠાણી તડૂકવા માંડ્યાં. વહુ જરા પણ ગભરાયા વગર અન્ન સામે અન્ન ઉશ્કેરાયા વગર ફેંકતી હતી. નોકરોને દૂરથી નાટક જોવાનો લાગ મળ્યો એટલે એ કંઈ ચૂકે ? એમને લાગ્યું કે શેરને માથે બરાબર સવાશેર છે.

નજીવી બાબતોમાંથી તકરારો થતી. તકરારોમાંથી અવાજ ઊંચા થઈ શબ્દપ્રહારો છૂટતા, શબ્દપ્રહારોમાંથી ગાળાગાળીની હદ પર પહોંચવાના પ્રસંગો બનતા હતા. માધવલાલ ઘરમાં હોય છતાં એ યોદ્ધાઓના યુદ્ધની વચ્ચે પડતા નહિ. એમને પોતાની નિર્બળતાનું ભાન હતું. ધીમે ધીમે વદનલાલ પણ પોતાની પત્નીના સત્કારમાં પૂંઠે ઊભા રહેવાની તાલીમ લેવા લાગ્યો. માતાએ તો 'બાપલા, વહુના ગુલામ!' એવા શબ્દોથી જ દીકરાને નવાજી દીધો. છતાં એની સામે બે બાળ આવ્યાં હતાં. વહુને બે દીકરીઓ પણ થઈ હતી. ગોમતી-બા એ બાળની સામે પણ [illegible] હતાં. તેમણે [illegible] પતિ પાસે ફરિયાદ કરી.

"આ ગોરાણી વહુ મારું લોહી પીવા આવી છે. એ મારો જીવ લેશે."

"તો પણ આ [illegible] નથી" માધવલાલે કહ્યું.

[illegible]

[illegible]

શાંત સ્વરે માધવલાલે કહ્યું.

"બધું હું કહું ત્યારે તમે બાપડા શા માટે થયા? મારું તો સૌ લોહી પીવા તત્પર થયાં છો!"

માધવલાલે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

"એ વહુ મારે બારણે ન જોઈએ," ગોમતીબા કંટાળીને બોલી ઊઠ્યાં.

"વારુ, ત્યારે શું કરીશું?"

"એને જુદી કાઢો. મને એનું મોઢું જોવું ગમતું નથી."

"ત્યારે વદનને પણ જુદો કરવો પડશે," જરા પણ ઉશ્કેરાયા વગર માધવલાલે કહ્યું.

"એને પણ જુદો કાઢો. એ પણ ફાટયો છે."

માધવલાલનો બીજો નાનો બંગલો થોડે દૂર હતો. વદન અને રાધા ત્યાં રહેવા ગયાં. રાધાને ઘર કેમ ચલાવવું તેની તાલીમ પિયરમાં કે સાસરે મળી નથી. તેથી નોકરોને સર્વ હક્ક સ્વાધીન જેવું હતું. ગોમતીબા તો એને પગથિયે પગ મૂકતાં નહોતાં. માધવલાલને આ અંધાધૂંધી પસંદ નહોતી. અંદર ને અંદર બળતા હતા. વદનલાલ કંઈ કામ કરતો નહોતો. માધવલાલે ગ્રેજ્યુએટ થયેલા છોકરાને દુકાનની અંદર જોડી દીધો હતો. પોતાની દેખરેખ બિલકુલ નહોતી. માધવલાલને પોતાના ધંધા સિવાય બીજનું કંઈએ ધ્યાન નહોતું. છોકરાને કંઈ કહેતા પણ નહિ. વદન અધૂરું કામ મૂકીને સિનેમા અથવા બીજે ફરવા ચાલ્યો જાય, તો પોતે છાનામાના બેસીને એ અધૂરું કામ પૂરું કરી દેતા હતા. વદન ઉપર કામનો બોજો એઓ નાખતા નહિ, વદન ઉપાડતો પણ નહિ. છતાં કોઈ દિવસે ધનકારીને કહેવાનો રિવાજ નહોતો. પોતાના કામ સિવાય બહાર એમની દૃષ્ટિ નહોતી. [illegible] નહોતું. [illegible] હતા.

[illegible]

યુગમાં જ્યારે બધું કૃત્રિમ અને ફેશનની ફિશિયારી ઉપર ચાલે છે, ત્યારે જીવન પણ રોગિષ્ટ કેમ ન બને ? ઘરમાં કંઈ કામ હોય નહિ, બહાર સિનેમા, નાટકો, હોટેલો, નૃત્યગૃહો અને મોજમજાનાં સાધનો ભરપૂર છતાં યુવાનો અને યુવતીઓનું સ્વાસ્થ્ય કેમ ન ઘવાય ! જીવન જો કૃત્રિમ બને તો એ કૃત્રિમતાથી જન્મેલાં ફળો પણ બીજું કોણ ભોગવનાર હતું ? રાધા ચાર વરસ થયાં આ દર્દથી પીડાતી હતી. એના ખાનપાનનો વ્યવહાર સાત્વિક નહોતો. સ્વાદિયો જીવ હતો. ખાટાખારા પદાર્થો બહુ ખાતી. હોટેલમાંથી એ હંમેશાં દહીંવડાં મંગાવીને ખાતી હતી. દહીંવડાં વગર તો એને ભાવતું જ નહિ. રોગિષ્ટ ખોરાકની અસર જ્યાં સુધી શરીરમાં જીવનતત્ત્વ હોય છે, ત્યાં સુધી વધારે થતી નથી. પરંતુ જીવનતત્ત્વ જરા ઓસરવા માંડે એટલે માઠી અસર થાય છે. હોટેલોમાંનો ખોરાક દેખાવે અને સ્વાદે સારો હોય છે; પરંતુ ગુણે એ હીણો રહે છે. રાધાને પીડિત આનંદ સાથે પડેલો હતો. મળાશયના મળાનો સાંકડો ભાગ નોળવી બંધ થઈને તેનામાંથી થતો રક્તસ્રાવ ન ખમાય તેવી પીડા ઉત્પન્ન કરતો. છતાં રાધા તેનો ખાસ ઉપચાર કરતી નહોતી. ડૉક્ટરની દવા ઉપર પણ એને ભારે કંટાળો હતો.

પરંતુ રાધા બેદરકાર હતી. બાળપણની ટેવનાં બેદરકારિ... [illegible]

દુકાન સિવાય બીજી પંચાતમાં ઊતરતા નહિ. પુત્રો કે પત્ની સૌ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં હતાં. માસ્તરો છોકરાઓને ભણાવે તોયે સારું ન ભણાવે અને માત્ર ફી લઇ જાય તો પણ એઓ મૂંગે મોઢે આપી દેતા હતા. પુત્રો પરીક્ષામાં પાસ થાય તો પણ એમને હર્ષ નડતો. નાપાસ થાય તો કોઇને ઠપકો આપતા નડતા. ગોમતીમાને ખબર પડતી તો એઓ ધમકાવી લેતાં હતાં, પરંતુ પાછળથી કાંઈ પણ પૂછપરછ કરવાની ટેવ નહોતી. આથી મદન સ્કૂલમાં અનિયમિત રીતે જઈ અનિયમિત લેસન કરી મેટ્રિકના વમળમાં ફેરા ખાતો હતો. મદન બહુ લાડકવાયો હતો. બીજા ઉપર એમની જીભની સો ટકા વૃષ્ટિ થતી ત્યારે મદન દશપંદર ટકાનો જ ભોગ થતો હતો. માતાની વાત પણ એ કયારે સાંભળતો નહિ, પરંતુ પૈસાની જરૂર પડયે (વારંવાર એમ બનતું) મદન માતાની ચાવી જાણતો હતો. માતાનો ઠપકો કાંઈપણ બોલ્યા વગર સાંભળતો હતો. માતાને બધી કબૂલાતો આપતો હતો. મીઠી મીઠી અને ડાહી ડાહી વાતો પણ કરતો હતો. પરંતુ પૈસા હાથ આવ્યા કે એ રામ એનો એ જ રહેતો. કૂતરાની પૂંછડી ક્યારે પણ સીધી થઇ છે?

મદનલાલના હાથમાં માતા પાસેથી મેળવેલા રૂપિયા કાંકરા થઈ જતા હતા. પરંતુ બારે લહેર ઊડતી. હૉટેલમાં સૌનાં ઉદર બન્ધિયાં, કચોરીઓ, બાલાપૂરીઓ, ચા, બ્રેડની કાત્રીઓથી ભરાતાં હતાં. પછી સૌ મંડળી લઇને જુગાર રમતા હતા. બપોરે શનિવાર અથવા રવિનો દિવસ હોય તો રેસકોર્સનાં જઈ બહારના મેદાનમાં ઘોડાઓ ઉપર દોડ બકનારાઓ સાથે એકના પાંચ અને એકના દશ જેટલા કરવાની હોડ બકતા હતા. સાંજે સિનેમાના ફેરવા વર્ગમાં ધાંધલ કરવા પણ ચાર આનાની ટિકિટ ખર્ચતા હતા. [illegible] નાટકો પણ એમને [illegible] હતા. મદનલાલ [illegible] મેદિવાળ છે, સાંભળતા નથ [illegible] કુટુંબ [illegible] કુનાને [illegible] પણ [illegible] નહિ [illegible] ાણ [illegible] ી. [illegible]

અંદર જઈ બેટિંગ કરવાનો ક્રમ ચાલુ થયો. હવે વધારે [illegible] સોબતીઓની સાથે મૈત્રીસંબંધ બંધાયો. કલબોમાં જઈને જુ[illegible] રમવા લાગ્યો. કોઈએ મારવાડી બજારનો નાદ પણ લગાડ્યો. [illegible] મહિને એકસો રૂપિયા પિતાજી આપે તે આવા કીમતી ધંધાઓ[illegible] ક્યાંથી પૂરા થાય ! એણે કરજ કર્યું, ઓન ડિમાન્ડ નોટો [illegible] આપી. તે ભરી શક્યો નહિ, એટલે ડિક્રીઓ સ્મોલ કોઝ કો[illegible] થઈ. [illegible]ને કાચી જેલમાં ડિક્રીઓના માલિકોએ મુકાવ[illegible] પિતાને ખબર પડી. આબરૂદાર બાપે છાનામાના રૂપિયા ભરુ [illegible] ભરીને દીકરાને છોડાવ્યો. પિતા એક અક્ષર બોલ્યા નહિ. માતાએ [illegible] ધમકાવ્યો પણ એ તો પાડાની પીઠ ઉપર પાણી હતું. મદનલાલે [illegible] ઘરે બેસવાની ચિઠ્ઠીઓ પણ જુગારીઓને લખી આપી હતી. તે પણ [illegible] પીને પ્રકાશમાં આવતી હતી.

મદનલાલની પત્ની વીજા ભણી હતી. [illegible] પરની પુરી હતી. [illegible] હતી. તે [illegible] બાબા હતી. [illegible] કેનારી અવસ્થામાં [illegible] કર્યું હતું. [illegible] તરીકે હતી. પરંતુ [illegible] [illegible]

૧૬ : વીણા કુટુંબનું કોકડું ઉકેલે છે

વીણા માવીતરથી એક સાંજે ડૉ. મેનાને મળી આવી. એણે પોતાના કુટુંબની કથા, સ્વભાવોની વિચિત્રતા અને પરસ્પરના સંઘર્ષણની વાત ડૉ. મેનાને સંભળાવી દીધી. પોતાની આ સમૃદ્ધ ઘરમાં કેવી સ્થિતિ હતી તે બતાવ્યું. ધન છે, વૈભવ છે, વિદ્યા પણ છે; પરંતુ સંસ્કાર, ઉચ્ચ આદર્શ, પરસ્પર પ્રેમ, સંગઠન, હૃદયની વિશાળતા અને સારાં પુસ્તકોનો સહવાસ નથી. આથી કુટુંબના સૌ તંબૂરાઓના સ્વરો જુદીજુદી જાતના નીકળી તેમાં એકવાક્યતા નથી. ડૉ. મેનાએ બધું સાંભળી લીધું.

"વીણા, હવે તારું કર્તવ્ય શું છે?"

"મારું કર્તવ્ય તમારા શિક્ષણને સાર્થક બનાવવાનું છે. હું મારાથી બનતા પ્રયત્નો કરીશ."

"પરંતુ વિઘ્નો આવીને તારી કસોટી કરશે તો?"

"કસોટીમાંથી અવિશુદ્ધ સફળતા મેળવવા મારા પ્રયત્નો રહેશે."

"તારું અપમાન થશે તો?"

"એ અપમાનોને હું મારા બળ સારુ સમજીશ. એમને વધાવી લઈશ."

"પરંતુ વારંવાર નિષ્ફળતાઓ મળશે તો!"

"નિષ્ફળતાઓથી નાસી જવા [illegible] છું તે જાણજો. મને ખૂબ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]ના [illegible] [illegible] ના [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] નથી."

"કઇ સામગ્રીઓ આ મહાયુદ્ધને માટે તું રાખવા અને વાપરવા માગે છે?"

"ધીરજ, શાંતિ, સમજાવટ અને પ્રેમ એ મારાં હથિયારો છે. જ્યાં નિષ્ફળતા મળશે ત્યાં એ હથિયારોની બુઠ્ઠાઈનો મને જરા પણ ખ્યાલ નહિ રહે, પરંતુ મારા પ્રયત્નોની અને હથિયારો વાપરવાની અનાવડતની જ મને સમજણ રહેશે. બીજા પ્રયત્નમાં વધારે સારી રીતે એ હથિયારો વાપરવાની કોશિશ કરીશ. નેપોલિયનની પેઠે હું નિષ્ફળતામાં માનતી જ નથી."

"પરંતુ આમાં તને પોતાને શું લાભ મળશે?"

"મારો સંસાર સુધરશે, એ લાભ મને મોટામાં મોટો લાગે છે. સમજું છું મારો સંસાર મારા પોતાનાં હિતોની વિરુદ્ધ છે. એ સુધારવો ફરજ માની છે. મારે મારો ઓરડો સાફ અને સ્વચ્છ રાખવો જોઈએ. સિવાય એમાં મને બીજો મોટો લાભ થશે. મારું પોતાનું ઘડતર થશે. ધીરજ અને સહનશીલતાના પાઠો શીખીશ. હું મારા આત્માને ખીલવી શકીશ."

"આવો તારો નિશ્ચય હોય તો હું તને વિજય ઇચ્છું છું. આરંભ કરતાં પહેલાં ભગવાનનું સ્મરણ કરી લે છે. મારો નિશ્ચય [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે."

અનુક્રમણિકા

કાંકરિયા તળાવ ઉપર લઈ જાય. ત્યાં થોડુંથોડું પગે ચાલવાનું રાખે. કોઈ નવી વાંચેલી વાત ગોમતીબા પાસે કરે, એટલે વાતના રસમાં ને રસમાં પગે ચાલવાનું કષ્ટ ગોમતીબાને હળવું લાગે. એમની પાસે રાત્રે બેસીને સારાં પુસ્તકો વાંચે. ધીમે ધીમે નૈસર્ગિક ચિકિત્સાને લગતાં પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં. કુદરતી જીવન કેવી રીતે જિવાય, કેવી રીતે આહારવિહારને અનુકૂળ રહીને આરોગ્ય સુધારી શકાય તે વાંચી સંભળાવતી હતી. ગોમતીબાના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને બધું કરવાનું હતું. એને રિઝાવીને કામ સફળ કરવાનું હતું.

ગોમતીબા પણ દિલનાં નિખાલસ હતાં. એમના હૃદયમાં પ્રેમની સામે પ્રેમની ઊર્મિ ઉત્પન્ન થતી હતી. એમને વહુની સેવા ગમી. વહુ સામે જવાબ દેતી નથી. વાદપ્રતિવાદ કરતી નથી. વહુ ખોટા ઠપકો પણ સહન કરી લે છે. ગુસ્સાની સામે પણ હસી પડે છે. એના મોઢા ઉપર કંટાળો કે ગ્લાનિ નથી. એથી ગોમતીબાનું ચિત્ત પણ વહુ તરફ આકર્ષાયું. વહુ પોતાનું આટલું માન રાખે છે, તો વહુનું માન પણ રાખવું જોઈએ, એ એમની બુદ્ધિમાં ઊતરવા માંડ્યું. એમને વહુની દરેક ક્રિયા પોતાના ભલા માટે છે એમ લાગવા માંડ્યું. એઓનું હૃદય પણ સહાનુભૂતિનો જવાબ સહાનુભૂતિથી દેવા તૈયાર થયું. વહુની દરેક ક્રિયા, દરેક સમજણ, દરેક વિચાર શાંતિથી સાંભળવાનું માનસ ઘડાવા લાગ્યું. જેમ નાગ મોરલીના તાને આહ્‌લાદ પામે તેવી કંઈક સ્થિતિ એમની થઈ.

કુદરતી જીવન જીવવાનાં પુસ્તકો વહુ એમની પાસે વાંચતી હતી. પોતે આ બેઠાડુ અને આરામી જીવન ગાળે છે તે બરાબર નથી. એથી તબિયત બગડે છે, એમ ગોમતીબાને લાગ્યું. એમણે હવે બહાર ફરવાનું સવારસાંજ માથે સ્વીકાર્યું. પહેલાં વહુ સાથે જાતાં. પરંતુ પાછળથી વહુને ઘરના કામમાં દેખરેખ રાખવાની [illegible] પોતે બહાર એકલાં ફરવા જતાં. સાંજે વહુ સાથે આવતાં. [illegible] વહુના [illegible] સાથે આવતાં [illegible] સૂર્યસ્નાન પણ કરતાં [illegible] નિયમિત કરી મૂક્યું. થાળી ઉપર [illegible] નહિ

વધારો કરતી હતી. નોકરો પ્રત્યે વહુનો વર્તાવ સ્નેહાળ હતો. છતાં જ્યાં શિસ્તપાલનની વાત આવે ત્યાં વહુ કઠોર થઇ શકતી હતી. દયાને સમયે દયા દેખાડતી હતી. શિસ્તપાલન સમયે એ કડક બની શકતી હતી. નોકરો ઉપર એનો કડપ બેસી ગયો. ગોમતીબા પણ વહુનાં વચનો ઉપર આદર રાખે એટલે નોકરો વચ્ચે પણ વીણાનું માન વધ્યું. વીણા કદી પણ અયોગ્ય અને ન પાલન થઇ શકે તેવી આજ્ઞા આપતી નહોતી.

વીણાએ ગૃહકાર્યનાં નિયમન આણવા માંડ્યું. પોતે જાતે નોકરોને સાથે લઇ ઘરની સાફસૂફી કરાવતી હતી. રસોડામાં ચારે તરફ કાળાશ અને ધુમાડાનાં પડ હતાં તે એણે મિસ્ત્રીને બોલાવી સાફ કરાવી ચૂનો લગાડવાની સગવડ કરાવી દીધી. વાસણો સૌ અવ્યવસ્થિત રહેતાં હતાં તે ગોઠવીને મૂકવાનો પ્રબંધ કર્યો. વાસણો અંદરથી નોકરો સાફ કરતા નહોતા તે બરાબર સાફ કરાવવા માંડ્યાં. વાસણોની પોતાને હાથે ટીપ કરીને દર માસે મેળવી લેવાની સગવડ કરી. પાણી પીવાના ગોળાઓમાં પાણી ગરમ કરીને બરાબર ગળાવીને તેના ઉપર ઠરવાને માટે ઠંડા પાણીમાં બોળેલાં ગળણાં વીંટાળીને રાખવા માંડ્યાં. પાણીની સ્વચ્છતા ઉપર એ બહુ ધ્યાન રાખતી હતી. અશુદ્ધ પાણીથી ઘણા રોગો થાય છે તે વીણા જાણતી હતી. દરરોજ બરાબર ગાળેલું અને ગરમ કરી ઠાડું કરેલું પાણી પિવાય એવું એણે નોકરોને સમજાવ્યું હતું. એના કહેવાથી ઘરનાં સૌ માણસો પુષ્કળ પાણી પીતાં હતાં. પાણી પીવાથી આંતરડાં સાફ થઇને પાયખાનું સાફ આવે છે એ સૌને અનુભવ મળ્યો.

વીણાએ હવે ઘરના અનાજ ઉપર લક્ષ આપ્યું. નોકરો બરાબર સાફ કર્યા વગર અનાજ દળાવતા હતા. વીણાએ પોતાની દૃષ્ટિ નીચે નોકરોને અનાજ સાફ કરવાનું શીખવ્યું. આગળ અનાજ [illegible] હતું. પરંતુ વીણાએ [illegible] આખા [illegible] [illegible] વાનાં [illegible]

આજ્ઞા આપી. લોટમાંથી સત્ત્વવાળું ભૂસું ચાળી નાખીને બારી[illegible] પાતળા ઝીણા લોટની રોટલીઓ બનાવતા હતા. બીજુના ફેર[illegible] હવે એ સાત્ત્વિક અને શક્તિશાળી ભૂસાને બહાર ચાળી [illegible] નાખવાનું બંધ કરાવ્યું. ભજિયાં, કચોરી, મીઠાઈ અને ખાણ[illegible] સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો માત્ર વારતહેવારે જ તૈયાર કરવાની અને ખાવ[illegible] સર્વેની સંમતિ મેળવી. એ વસ્તુઓનો દરરોજનો વપરાશ [illegible] કર્યો. દરરોજ બે વખત સાદો ખોરાક સૌને અનુકૂળ પડે તેમ તૈ[illegible] કરવાનો પ્રબંધ કર્યો.

ઘરમાં સૌ ચા-કોફીના ભક્તો હતા. ત્રણચાર વખત [illegible] તૈયાર થતી હતી. કોફી પણ ખૂબ પિવાતી હતી. બીજુએ ધીમે [illegible] આ પીણાંનો પ્રચાર ઘટાડી નાખ્યો. એને બદલે દૂધ અને છાશ [illegible] કર્યો. તેલ ખાવા માટે શાકમાં વપરાતું હતું. પરંતુ શાક તે[illegible] વઘારવાનું બંધ કરાવી દીધું. તેલ માત્ર શરીર ઉપર માલિશ માટે [illegible] વપરાય એવી ગોઠવણ કરી. મરચાંનો વપરાશ અમર્યાદિત હતો [illegible] મર્યાદિત કર્યો. મરીમસાલાનો ઉપયોગ પણ બહુ જ થોડા પ્રમાણ[illegible] રખાવ્યો. રોટલી અને પૂરીઓ પણ પૂરી રીતે શેકીને અને [illegible] [illegible]

[illegible]

"ઘરખર્ચ મેં તપાસ્યું, અર્ધોઅર્ધ ફેરફાર થઇ ગયો છે."

"ફેરફાર થયો એટલે ઘરખર્ચ ઘટ્યું કે વધ્યું છે?" પત્નીએ પૂછ્યું.

"ઘટ્યું છે. હું જોઉં છું કે નકામો બગાડ થતો અટક્યો છે."

"એ તો આ વહુના પ્રતાપ છે. મારાં તો નસીબ મોટાં કે આવી સોના જેવી વહુ મને મળી છે. એણે તો મારું ઘડપણ સુધારી દીધું છે."

"હું પણ જોઉં છું કે વહુ ડાહી, ભણેલી, સમજુ અને નજર-વાળી છે."

"મને ગોઇને તો આ બધી આવડત જ નહોતી. વહુએ તો ઘરને અરીસા જેવું બનાવી દીધું છે."

"વહુએ વાર્ષિક પાંચ હજાર રૂપિયાનો બચાવ કર્યો છે. તે રકમ હું એને ભેટ આપવા માગું છું."

"ઘણી સારી વાત છે. મારી પણ સંમતિ છે."

વહુએ આ રૂપિયા લીધા નહિ, પરંતુ સસરાજી અને સાસુને સમજાવી ડૉ. મેનાના સ્ત્રીમંડળમાં ગરીબ સ્ત્રીઓની સારી સુવાવડ કરવાના ફંડમાં એ નાણાંનું દાન અપાવ્યું.

વેપારીની દુકાનેથી મંગાવી લેતી હતી. દરરોજનો હિસાબ જાતે લખતી હતી. શાકભાજી રસોઇયો લાવતો. પરંતુ તેમાં ગોટાળા થતા. આથી શાકભાજીની સહકારી સંસ્થામાંથી દરરોજ શાક મંગાવી લેતી હતી. સર્વે ચીજો ઊંચી અને સારી જાતની જ વાપરવી એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો. નોકરોને ખાવાનું સારું અને મોંઘું મળે તે ધ્યાન રાખતી હતી. એમને દર વરસે એક માસનો પગાર વધારાનો આપતી હતી. આથી નોકરો પણ પ્રસન્ન રહેતા. ભોજનમાં કોઈ પણ જાતનો પંક્તિભેદ રહેવો ન જોઈએ. સૌને એક જ જાતનું ભોજન મળે એવું એનું વલણ હતું. જૂના નોકરોને સંતોષી રાખવાથી એઓ ટકી રહે છે, એમ એ માનતી હતી.

વીણાએ ગોશાળા તરફ નજર નાખી. પાંચ ગાયો હતી. એમનું દૂધ ગમે તેમ આંધળી રીતે વપરાતું હતું. આટલું બધું દૂધ છતાં દૂધની તાણ રહેતી, કારણ કે ઘરમાં અવ્યવસ્થા હતી. વીણાએ આ અવ્યવસ્થા દૂર કરી. ગાયોની ગોશાળા બરાબર સાફ અને સુઘડ રહે તેની દેખરેખ રાખી. ગાયોના છાણનું બગીચા માટે ખાતર કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી. દૂધ સૌને જોઈએ તેટલું મળે છતાં ખૂબ વધી પડતું. તેનું દહીં જમાવી છાશ અને માખણ તૈયાર કરાવતી. જોગવણ પોતાની અંગત દેખરેખ નીચે કરી. ગાયોની ગોશાળામાં [illegible] જાતે ગાયોની સગવડ ઉપર ધ્યાન દેતી. એમને કેટલું [illegible] આવ્યું. કેટલો ચારો આપ્યો, તે બધું નિરીક્ષણમાં મૂકતી હતી. [illegible]

[illegible]

"ઘરખર્ચ મેં તપાસ્યું, અધીઅર્ધ ફેરફાર થઈ ગયો છે."

"ફેરફાર થયો એટલે ઘરખર્ચ ઘટ્યું કે વધ્યું છે?" પત્નીએ પૂછ્યું.

"ઘટ્યું છે. હું જોઉં છું કે નકામો બગાડ થતો અટક્યો છે."

"એ તો આ વહુના પ્રતાપ છે. મારાં તો નસીબ મોટાં કે આવી સોના જેવી વહુ મને મળી છે. એણે તો મારું ઘડપણ સુધારી દીધું છે."

"હું પણ જોઉં છું કે વહુ ડાહી, ભણેલી, સમજુ અને નમ્ર-વાળી છે."

"મને મોટીને તો આ બધી આવડત જ નહોતી. વહુએ તો ઘરને અરીસા જેવું બનાવી દીધું છે."

"વહુએ વાર્ષિક પાંચ હજાર રૂપિયાનો બચાવ કર્યો છે. તે રકમ હું એને ભેટ આપવા માગું છું."

"ઘણી સારી વાત છે. મારી પણ સંમતિ છે."

વહુએ આ રૂપિયા લીધા નહિ, પરંતુ સસરાજી અને સાસુને સમજાવી ડૉ. મેનાના સ્ત્રીમંડળમાં ગરીબ સ્ત્રીઓની સારી સુવાવડ કરવાના ફંડમાં એ નાણાંનું દાન અપાવ્યું.

૧૭ : વીણા પતિને સુધારે છે

વીણાનો પતિ મદનલાલ છેક હાથથી ગયો હતો. એને મુંબઈના રેસકોર્સનો નાદ લાગ્યો હતો. શનિવાર તો એને મન મુંબઈમાં સુરતીનો દિવસ હતો. રેસકોર્સની અંદરના વાડામાં એ નિયમિત ફેરિયો કરનાર હતો. એ હવે ત્યાં જૂનો જોગી થઈ ગયો હતો. એ હવે ઘોડાઓ ઓળખતાં શીખ્યો હતો. ઘોડાઓના જોકીઓ સાથે પણ એને ઓળખાણ થઈ હતી. ખાનગી ઘોડાઓના તબેલાઓમાં પણ એનો પ્રવેશ હતો. પોતાના મિત્રોની સાથે ઘોડાઓની ચર્ચા એ કરતો હતો. કેટલી જોકીઓને આ [illegible] હતો. એની ઓળખાણ પણ વધી હતી. મહાલક્ષ્મી પહેરી ઉપર [illegible] [illegible] મંદિરમાં દર્શન કરીને એ રેસની સ્વર્ગપુરીમાં જતો હતો. ત્યાં મોટાઓમાં મોટા [illegible] અને તેમની [illegible] સાથે [illegible] પણ હતું. પોતે મોટો [illegible] હતો. [illegible] રેસોમાંનો પણ [illegible] થયો હતો. [illegible]

[illegible]

એમાં સફળતા મળી નહોતી. મદનલાલ સાથે આખો જન્મારો કેમ નીકળશે એવો વસવસો એને અંતરમાં થતો હતો. વીણા પતિને એક પણ કડવો શબ્દ કહેતી નહિ. લેશ પણ ઠપકો આપતી નહિ. એ સમજતી હતી કે પતિનું માનસ ઠપકાથી પર ગયું છે. એને કંઈ કહેવું તે પાડાની પીઠ ઉપર પાણી રેડવા બરાબર હતું. કંઈ અસર થાય તેમ ન હતું. વીણાએ પતિને આકર્ષવા માટે બીજી જ યુક્તિઓનો આશ્રય લીધો.

એણે સારી ટાપટીપ કરી પોતાના પ્રત્યે પતિનું આકર્ષણ વધારવાની કોશિશ કરી. યુવાન મદનલાલને એ સમજાવીને પોતાની સાથે મોટરમાં બેસાડીને સિનેમા તરફ તેડી જવા લાગી. નાટ્યગૃહોમાં પણ એ તેડી જતી હતી. સભાઓમાં પણ એને સાથે લઈ જવા લાગી. આમ થોડા દિવસો તો ઠીક ચાલ્યું, પરંતુ શુક્રવારની રાત્રે છટકીને મદનલાલ મુંબઈ ચાલ્યો ગયો. વીણા ધીરજ ખૂએ એવી નહોતી. અઠવાડિયાંઓ સુધી એણે પોતાની સોબત મદનલાલના ઉપર લાદી. પરંતુ એના આચરણમાં કંઈ સુધારો થયો નહિ. રાત્રે પણ યુવાન પત્નીએ એની સાથે ગંજીફો ખેલવા માંડ્યો. ગંજીફામાં રસ લાવવાને માટે થોડી પૈસાની હોડ પણ એણે અંતઃકરણથી વિરુદ્ધ જઈને મૂકવા માંડી. ગંજીફામાં મદનલાલને રસ રહેતો હતો. પરંતુ શનિવારની રેસનો રસ વધારે પ્રબળ હતો. એ તો અફીણના વ્યસનની પેઠે એને ચોંટેલો હતો. પત્ની પતિ પાસે સારાં પુસ્તકો વાંચવા લાગી. પરંતુ મદનલાલને પુસ્તકો સાંભળતાં કંટાળો આવતો અને તરત ઘોરવા માંડી જતો હતો. પત્ની એને પોતાના શોખના વિષય બગીચાનાં ફળપાનના છોડોમાં રસ લેવડાવવા પ્રયત્ન કરતી, પરંતુ પતિને એમાં રસ આવતો નહિ. પત્નીએ એને ચિત્રોમાં આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો. સારા સારા ચિત્રો અને ચિત્રવાળાં માસિકોમાં એનું ચિત્ત સમાધાન પામ્યું નહિ. સંગીત પ્રત્યે પણ એને અનુરાગ થયો નહિ.

આમ [illegible] વીણાએ પતિને સુધારવા અનેક પ્રયત્નો કર્યાં, [illegible] એને [illegible] નહિ. [illegible] નાદ છૂટયો નહિ. [illegible]

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

यस्यास्ति सद्ग्रंथविमर्शभाग्यं। किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવા–વિચારવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (સ્ત્રીના–લક્ષ્મીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે?

"પુસ્તકોમાં હું ગૂંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તો પણ હું કાયર થાત નહિ; એટલું જ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઊલટો વધારે સુખ-ચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઇથી વેઠી શકે છે. × × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંત-ર્વિચાર પણ કરી શકશો." —મ૦ ગાંધીજી

"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે, તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો." × × × "માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વ-દેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી." × × × "બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં છે. પણ આદિના જેવી ઇંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિના પ્રદેશ ન હોય." × × × "સાહિત્ય–ઉદ્યાનના [illegible]

—[illegible]

[illegible]

માન્યા છતાં એને પરિણામમાં એ જ જેલમાં પુરાયેલા પતિનાં દર્શન થયાં હતાં. વીણાએ એ રાત્રિએ પતિની સાથે બહુ વિનવણીઓ કરી પણ એ પાછું વાળી સૂઈ ગયો. એ શુક્રવારે મુંબઈની ટ્રેનમાં જાણે કાંઈ પણ ન બન્યું હોય તેમ ચડી બેઠો. રેસનું આકર્ષણ એ દૂર કરી શક્યો નહિ. વીણાને આ કોયડો અત્યંત ગૂંચાયેલો લાગ્યો નહિ. પોતાની શક્તિ અજમાવી જેટલા ઉપાયો અજમાવાય તેટલા અજમાવ્યા. પણ પતિ તો એ જ પખાલીનો પાડો રહ્યો!

વીણા એક દિવસ સાંજે ડૉ. મેના પાસે ગઈ. એણે પતિને સુધારવાના પોતાના પ્રયત્નો ડૉ. મેનાને વર્ણવી બતાવ્યા. પોતાને નિષ્ફળતાઓ મળી તે પણ દેખાડી દીધી. હવે પોતાને માર્ગદર્શક થવા માટે વિનંતિ કરી.

"વીણા, તું નિષ્ફળતાથી થાકી ગઈ છે?"

"ના ડૉક્ટર, હું જરા પણ થાકી નથી. મારી ધીરજ અખંડ અને અબાધિત છે."

"હવે જરા કઠિન માર્ગ તારા માટે છે, તે લેવાશે?"

"એ તો મારા ભલાને માટે છે. એ માર્ગે જવું એ તો મારી એક ફરજ છે."

"ઠીક છે, ત્યારે તું હવે રાત્રિદિવસ તારા પતિને પાંચ મિનિટ માટે પણ વીસરે મૂકતી નહિ. એ જ્યાં જાય ત્યાં તારે પણ જવું. કોઈ પણ કામમાં તારે એને અટકાવવો નહિ. કદી ઠપકો પણ આપવો નહિ. પરંતુ તે કામનાં [illegible] મેળવીને એના સલાહકાર થઈ એને જો કરતો અટકાવવો એ જ તારું કર્તવ્ય છે. ખોટી શરમ મૂકી ને એનું દરેક કામ સારી રીતે કરતાં શીખવ. પ્રેમથી એને માર્ગે લા [illegible] એને ચીડવીશ નહિ કે ટકોરીશ નહિ [illegible] [illegible] એને [illegible] પગ. માર્ગદર્શક થઈ એના [illegible] પણ સાથે જવું. [illegible] [illegible] તારે [illegible] અનુસરવું. [illegible] તો [illegible]

માન્યા છતાં એને પરિણામમાં એ જ જેલમાં પુરાયેલા પતિનાં દર્શન થયાં હતાં. વીણાએ એ રાત્રિએ પતિની સાથે ખૂબ વિનવણીઓ કરી પણ એ પાસું વાળી સૂઈ ગયો. એ શુક્રવારે મુંબઈની ટ્રેનમાં જાણે કાંઈ પણ ન બન્યું હોય તેમ ચડી બેઠો. રેસનું આકર્ષણ એ દૂર કરી શક્યો નહિ. વીણાને આ કોયડો અત્યંત ગૂંચાયેલો લાગ્યો નહિ. પોતાની શક્તિ અજમાવી જેટલા ઉપાયો અજમાવાય તેટલા અજમાવ્યા. પણ પતિ તો એ જ પખાલીનો પાડો રહ્યો!

વીણા એક દિવસ સાંજે ડૉ. મેનાં પાસે ગઈ. એણે પતિને સુધારવાના પોતાના પ્રયત્નો ડૉ. મેનાને વર્ણવી બતાવ્યા. પોતાને નિષ્ફળતાઓ મળી તે પણ દેખાડી દીધી. હવે પોતાને માર્ગદર્શક થવા માટે વિનંતિ કરી.

"વીણા, તું નિષ્ફળતાથી થાકી ગઈ છે?"

"ના ડૉક્ટર, હું જરા પણ થાકી નથી. મારી ધીરજ અખંડ અને અબાધિત છે."

"હવે જરા કઠિન માર્ગ તારા માટે છે, તે લેવાશે?"

"એ તો મારા ભલાને માટે છે. એ માર્ગે જવું એ તો મારી એક ફરજ છે."

"ઠીક છે, ત્યારે તું હવે રાત્રિદિવસ તારા પતિને પાંચ મિનિટ માટે પણ વીસરે મૂકતી નહિ. એ જ્યાં જાય ત્યાં તારે પણ જવું. કોઈ પણ કામમાં તારે એને અટકાવવો નહિ. કદી ઠપકો પણ આપવો નહિ. પરંતુ તે કામમાં સમજણ મેળવીને એના સહાયકાર થઇ એને ભૂલો કરતો અટકાવવો એ જ તારું કર્તવ્ય છે. ખોટી શરમ મૂકી પતિને એનું દરેક કામ સારી રીતે કરતાં શીખવ. પ્રેમથી એને ધ્યાન માર્ગ પર આણ. એને ચીડવીશ નહિ. હઠ કરીશ નહિ. સાચી સખાની હિંમત અને કદર એને જરૂર પડશે. માર્ગદર્શક થઇ એના [illegible] માર્ગે વાળજે. તારે દેશમાં પણ સાથે જવું. સદા-[illegible] પણ સાથે રહે. છાયાની પેઠે એને અનુસરવું. મારી તો આ સલાહ છે. બાકી બીજો માર્ગ નથી.

વીણાને આ સલાહ પસંદ આવી. એણે પહેલાં સાસુ-સસરા સાથે વાત કરી પોતાનો કાર્યક્રમ કહી બતાવ્યો. રેસકોર્સમાં અને સટ્ટાબજારમાં સારા ઘરની યુવાન વહુ જાય. એ ગોમતીબા અને સસરાજી બંનેને યોગ્ય ન લાગ્યું. પરંતુ આપદ્ધર્મ તરીકે એમણે છેવટે સંમતિ આપી દીધી. વીણાએ પતિ પાસે હવે શિખવવું આરંભ્યું. એણે રેસના ઘોડા, જોકીઓ અને ઘોડાઓ ઉપર બેટિંગ કેમ થાય તે સર્વે પતિ પાસે શીખવા માંડ્યું. પતિને પણ મનગમતો વિષય મળવાથી ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી પત્નીને એ સૌ વિગતો સમજાવવા લાગ્યો. પત્નીએ બહુ જ આગ્રહ કરી પતિને રેસકોર્સમાં તેડી જવા જણાવ્યું. બહુ જ આનાકાની પછી મદનલાલ વીણાને મુંબઈ લઈ ગયો. વીણાએ બેત્રણ અઠવાડિયાં સુધી તો રેસકોર્સની બધી વિગતોનું બારીકાઈથી અવલોકન કર્યું. પછી એ મદનલાલને બેટિંગ કરવામાં સલાહ આપવા માંડી. મદનલાલ પહેલાં એની સલાહ ધિક્કારી કાઢતો. પરંતુ એકાદબે દાખલામાં એની સલાહથી લાભ થયો, એટલે વીણાની સલાહની કિંમત થવા માંડી.

વીણાએ ઘોડાઓ, એમની દોડવાની શક્તિ, એમના પહેલાંની કરીઅર, એમની તાલીમ, ઘોડાઓમાં આવતી ખુબીઓ, એ બધું [illegible]

વીણા પોતાની સાથે ચા અને પૂરીઓ તથા મદનને પસંદ પડતી ખાવાની ચીજો સાથે લઈ આવી. ધીમે ધીમે હોટેલોમાં ખાવાનો નાદ ઓછો કરી દીધો. સટ્ટાબજારમાં પણ તે રસ લેવા માંડી. સટ્ટાબજારમાં વસ્તુઓના ભાવો, બજારો ઉપર થતી બહારના સંયોગોની અસરો અને સટોડિયાઓની રીતોનો અભ્યાસ કર્યો. સટોડિયાઓ સમય જોઈ પલટી જાય છે, એઓ મોટા સોદાઓ કરે છે, પરંતુ પોતાના શિર ઉપર મોટું જોખમ રાખતા નથી. પોતે નુકસાનીની હદ બાંધી જાણે છે. એક રૂપિયો નુકસાનીની હદ બાંધી હોય તો તેટલા ભાવો ઘટે એટલે માલ લઈને ઓછી નુકસાની આપે છે. નહીં ગમે તેટલો ખાઈ શકે છે. યુરોપઅમેરિકાનાં અને દેશપરદેશનાં બજારોનો પણ વીણાએ અભ્યાસ કર્યો. પતિને એણે પરચૂરણ સટ્ટો કરવામાંથી અને નાના દલાલોની સોબતમાંથી બચાવી લઈ મોટા સટોડિયા દલાલોની બુદ્ધિમાન સોબતમાં લાવી દીધો.

વીણાની સલાહ અને સોબત હવે મદનલાલને અનિવાર્ય થઈ પડી. સસરાજીને કહી એણે થોડી મૂડી મેળવીને સટ્ટો કેમ નજોખમી રીતે કરવો તે બતાવી દીધું. એમને થોડાઘણો લાભ પણ મળ્યો. મદનલાલને પત્ની હવે દરેક વાતમાં દોરતી હતી.

પત્નીએ ધીમે ધીમે રેસકોર્સ અને સટ્ટાનો નાદ પતિને છોડાવી દીધો. એણે સસરાજીને કહી એક સાબુ બનાવવાનું કારખાનું કઢાવ્યું. મદનલાલને પણ એમાં પોતાની શક્તિઓ વાપરવાનું સમજાવી શકી. બંનેની સખ્ત મહેનતથી એ કારખાનું સારી રીતે ચાલવા લાગ્યું, એટલે એણે પોતાના સાબુ સાથે નાહવાના સુગંધી સાબુનો પણ કારખાનામાં ઉમેરો કરવા માંડ્યો. ધીમે-ધીમે કારખાના માટે યંત્રો મંગાવીને વીણાના મદદગારથી મદનલાલે એ કારખાનાનો વિકાસ કરવા માંડ્યો. પતિના શોખની સીધી રીતે સામું થવું નહિ, પરંતુ એ શોખને પણ નિર્દોષ રીતે અનુકૂળ બનાવીને એમને છોડાવવામાં વીણાને [illegible] કામ કરવાથી [illegible] નથી. એણે દરેક વસ્તુનો [illegible] અભ્યાસ [illegible] નવું કામ [illegible] કરવાની ટેવ રાખી [illegible] કામ શરૂ [illegible] પછી એના ઉપર [illegible] ધ્યાન દેવું એ પણ

"લ્યો શાંતાબહેન, તમે મને પારકી ગણી. હું તો તમારી મોટી બહેન થાઉં, મને નહિ કહો તો કોને કહેશો? પોતાની મોટી બહેનમાં વિશ્વાસ નથી?"

"બળ્યું મૂકોને એ વાત, એવું તો કહેવા જેવું કંઈ નથી. તમને ન કહું તો કોને કહીશ?"

"લ્યો હવે જે હોય તે ઓકી કાઢો, લ્યો મારો કોલ. હું તમને બનતી મદદ આપીશ."

"અરે, આ તો થોડી સાડીઓ ખરીદી છે તેના પૈસા ચૂકવવા છે તેની વાત છે."

"કેટલા પૈસા ચૂકવવાના છે, મને કહેશો?"

"મને ખબર નથી. સોબસો હશે. હું હિસાબ રાખતી નથી."

"ફિકર નહિ, હું એ ચૂકવી આપીશ. પરંતુ તમારે મને વચન દેવું પડશે કે કોઈ પણ ચીજ લો તે મને સાથે લઈ જઇને ખરીદવી. એમાંથી મને ચીજનું પારખું પડશે. મને તો કંઈ લેતાં આવડતું જ નથી. તમારી પાસેથી શીખીશ."

સાસુની રજા લઇને વીણા શાંતા સાથે ગઈ. એણે કાપડિયાઓ અને બીજાઓના આંકડાઓ લીધા. એ સર્વે શાંતાને બેસાડીને તપાસાવ્યા. છેવટે ૭૦૦) રૂપિયા કરજનો આંકડો થયો. શાંતા તો એ જોઈ ઉભરાઈ ગઈ. પરંતુ વીણાએ એને એક અક્ષર ઠપકાનો કહ્યો નહિ. એની પાસે એના પિયરમાં ભેગા કરેલા પૈસા હતા. તેમાંથી એણે નણંદનું કરજ ચૂકવી દીધું. નણંદને ઓશિંગણમાં રાખીને પોતાની લઈ લીધી.

વીણા સાસરે નહોતી આવી ત્યારે એક બનાવ બન્યો હતો. એક ધનવાનનો દુષ્ટ છોકરો શાંતાની પાછળ લાગ્યો હતો. એણે શાંતાના નામના બનાવટી કાગળો [illegible] એને સતાવવા માંડી હતી. શાંતાનાં પિતાને કહી દેવાની હિંમત નહોતી. તે [illegible] હતી. વીણાને આ વાતની ખબર પડી. [illegible] પાસે કહી દીધું. [illegible] એને [illegible]

ભુલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઈ ચીજમાં નથી."
—માર્સ્ડન

"ગ્રંથો પ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે."

"ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે."

"મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે."

"ખોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરી સાધન વાચન હોવાથી, જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ઘોર જ છે."

એક વિદ્વાન ઠીક જ કહે છે કે, "વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તો પણ હું તેને કદી છોડું નહિ."

"પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે."

"ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તોપણ એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, 'અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.' શું આ માનસવાણી ઓછી કીમતી છે?"

"ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિકસાવે છે, અને જેમ-જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી જાય છે, તેમતેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોનો જડ નાશ પામતો જાય છે."

"સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાદિનતાના પ્રેમીઓએ તો [illegible] પુસ્તકોનો શોખ રાખવો."

"લીલા વનમાં [illegible] રહેવું અને આટલા [illegible] ચિંતનાં સાધન જ્યાં જ્ઞાનદાન [illegible]"

"લ્યો શાંતાબહેન, તમે મને પારકી ગણી. હું તો તમારી મોટી બહેન થાઉં, મને નહિ કહો તો કોને કહેશો? પોતાની મોટી બહેન-માં વિશ્વાસ નથી?"

"બધું મૂકોને એ વાત, એવું તો કહેવા જેવું કંઈ નથી. તમને ન કહું તો કોને કહીશ?"

"લ્યો હવે જે હોય તે ઓકી કાઢો, લ્યો મારો કોલ, હું તમને બનતી મદદ આપીશ."

"અરે, આ તો થોડી સાડીઓ ખરીદી છે તેના પૈસા ચૂકવવા છે તેની વાત છે."

"કેટલા પૈસા ચૂકવવાના છે, મને કહેશો?"

"મને ખબર નથી. સોએક હશે. હું હિસાબ રાખતી નથી."

"ફિકર નહિ, હું એ ચૂકવી આપીશ. પરંતુ તમારે મને વચન દેવું પડશે કે કોઈ પણ ચીજ લો તે મને સાથે લઈ જઈને ખરીદવી. એમાંથી મને ચીજનું પારખું પડશે. મને તો કંઈ લેતાં આવડતું જ નથી. તમારી પાસેથી શીખીશ."

સાસુની રજા લઈને વીણા શાંતા સાથે ગઈ. એણે કાપડિયાઓ અને બીજાઓના આંકડાઓ લીધા. એ સર્વે શાંતાને બેસાડીને તપાસ્યા. કુલ ૭૦૦) રૂપિયા કરજનો આંકડો થયો. શાંતા તો એ જોઈ દિગમૂઢ થઈ ગઈ, પરંતુ વીણાએ એને એક અક્ષર ઉચ્ચાર કરવા દીધો નહિ. એની પાસે એના પિયરમાં ભેગા કરેલા પૈસા હતા. તેમાંથી એણે નણંદનું કરજ ચૂકવી દીધું. નણંદને ઓશિંગણમાં રાખીને પોતાની કરી લીધી.

વીણા સાસરે નવી આવી ત્યારે એક બનાવ બન્યો હતો. એક ધનરાજનો ૧૯ છોકરો શાંતાની પાછળ આવ્યો હતો. એણે શાંતાના [illegible]

ગેનાને સઘળી વાત કહી. ડૉ. ગેનાએ નિઃશંક રહેવા જણાવ્યું. એણે એ પૈસાદારના છોકરાને બોલાવી સમજાવીપટાવી કાગળો મંગાવ્યા. એ છોકરાએ ડૉ. ગેનાને ઠગવા માટે અને ખરેખર શાંતાના જ કાગળો છે એમ દેખાડવા માટે કાગળો બનાવ્યા. ડૉ. ગેનાએ એની બનાવટ તરત સમજી લીધી. એમણે લાલ આંખ કરી. એ કાગળો પોલીસને આપવા જણાવ્યું. એ દુષ્ટ છોકરે પહેલાં તો ખોટી હિંમત કરી રુઆબ બતાવ્યો. પરંતુ ખોટું કેટલું ટકે! એ છોકરો આખરે પગલાની બીકથી માની ગયો. એનાં ખોટાં પાટિયાં ટક્યાં નહિ.

"તેં બહુ દુષ્ટ કામ કર્યું છે. પણ જા, આ વખતે તને માફી આપું છું. પરંતુ મારા છૂપા માણસો તારી પાછળ રહેશે. તારા દુષ્કર્મની કશી પણ વાત ભવિષ્યમાં આવશે, તો આ સર્વે કાગળો હું તારા પિતાને પહેલાં કહીશ. ને એને યોગ્ય ઉપાય નહિ હો, તો જાહેર છાપાંઓમાં આ તારું નાટક છપાવીશ. તું સમજ્યો છે [illegible] છે!"

"સમજ્યો [illegible] ભૂલીશ નહીં." નીચે મોંઢે ધ્રૂજતે અવાજે [illegible]

"તું શું કામ કરીશ! ફરી પૈસા કરીશ કે નહિ!"

"હું ફરી [illegible] નહિ. [illegible]"

"[illegible] [illegible] કામ કર. હું આજથી [illegible] [illegible] નહિ. [illegible]"

૧૮ : દુઃખી કુટુંબ

ડૉ. મેનાને એક દિવસે એક ગરીબ સ્થિતિનો ગૃહસ્થ તેડવા આવ્યો. એના કુટુંબમાં બીમારી હતી. કુટુંબની બે ખાટલાવશ સ્ત્રીઓને જોવા એણે વિનંતિ કરી. ડૉ. મેના ગરીબ સ્થિતિના ગૃહસ્થોનાં કુટુંબો પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવતાં હતાં. એઓ કાંઈ પણ ફી લીધા વગર એવાં કુટુંબોમાં દર્દીઓને જોવા જતાં હતાં. જે રોગી હૉસ્પિટલમાં આવીને ત્યાં મળી જાય તેમને માટે દવા પણ મફત અપાતી હતી. પરંતુ ખાટલાવશ દર્દીઓને માટે જાતે જોવા જવાની ડૉ. મેના કદી પણ આનાકાની કરતાં નહોતાં. એઓ એ ગૃહસ્થ સાથે મોટરમાં બેસીને ગયાં. પોળની અંદર એક નાના ઘરમાં એ રહેતો હતો. એના ઘરના દેખાવથી એની હાલત ઘણી ગરીબાઈ ભરેલી લાગતી હતી. એનું ઘર ખૂબ નાનું હતું. ઘરમાં એક ઓરડો અને એક ઓસરી હતાં. ઓસરીની એક તરફ બે માટીની કોઠીઓ આડી રાખી રસોડું બનાવ્યું હતું. ઓરડામાં એક તરફ અનાજની કોઠીઓ હતી. બેત્રણ લાકડાની પેટીઓ બીજી તરફ હતી. ઓરડામાં ખૂબ અંધારું હતું. આખો ઓરડો સામાનથી ભરેલો હતો. વચ્ચે બે ખાટલાઓ ઉપર બે સ્ત્રીઓ સુતી હતી.

આ ખાટલાઓમાં સુતેલી સ્ત્રીઓનાં ફિક્કાં-ઝાંખાં મોઢાંઓ ડૉ. મેનાએ જોયાં. એમનાં બિછાનાં, કપડાં સૌ અતિ મેલાં અને [illegible] નજરમાં આવ્યાં. [illegible] આસપાસ [illegible] હતાં. [illegible] [illegible] [illegible] હતાં [illegible] [illegible] હતા [illegible] હતાં.

જમીન પણ લીંપેલી નહોતી. અંદર આડાંઅવળાં દેખાતાં [illegible] મરીમસાલા, ગંદકી અને માખીમચ્છરોનો ત્યાં વાસ હતો. ખાવામાં ન ખવાય એવી ચીજો નીકળતી હતી. ડૉક્ટરને નાકે રૂમાલ રાખવો પડ્યો. ડૉક્ટરે બંને દરદીઓને તપાસી જોયાં. આધેડ ઉંમરની બાઈને મેલેરિયા હતો. નાની યુવતીને પાંડુરોગ હતો. બંનેની આઘાતક સ્થિતિ હતી.

"તમારું નામ શું?"

"મારું નામ જેનબાઈ. આ મારી માં અને આ મારી પુત્રી છે."

ડૉ. મેના મહેતા [illegible]. "તમારી પત્નીનું નામ શું?"

"એનું નામ [illegible] છે."

"ઘરમાં કોણ કોણ છે?"

"ઘરમાં અમે બે જણીઓ—હું અને મારી પુત્રી."

"તમે શું ધંધો કરો છો?"

"હું [illegible] કરું છું. [illegible] છે."

મનમાં જ ક્ષમા આપી. એણે પોતાના મનના વેગોને બહાર પ્રગટ કરવા દીધા નહિ.

ડૉ. મેનાએ હળવેથી વહુના શરીર ઉપરનું ગોદડું ઊંચું કર્યું. વીસબાવીસ વરસની યુવતી ખાટલા ઉપર સૂતી હતી. એની રોગથી ઘેરાયલી આંખો ઊંડી ઊતરીને તગતગી રહી હતી. માથાના વાળ તેલ વગરના કોરા હતા અને ખંજવાળીને એણે વિખેરી નાખ્યા હતા. એનું શરીર હાડકાંના માળખા જેવું લાગતું હતું. અંદર માંસ અને લોહી દેખાતાં જ નહોતાં. ઉપરની ચામડી પીળી થઇ ગઇ હતી. હાથપગ સુકાઇને દાંડા જેવા થઇ ગયા હતા. શરીર ઉપર મેલાં ગંધાતાં કપડાં ઢીલાં ઢીલાં પડ્યાં હતાં. યુવતી રોગથી અને પીડાથી સિસકારા કાઢતી હતી. એના શરીરમાં ભાઠાં પડ્યાં હતાં. ભાઠાંમાંથી નીકળેલા લોહીના ડાઘા કપડા ઉપર પણ દેખાતા હતા. પથારીમાંથી અને યુવતીના શરીરમાંથી બદબો નીકળતી હતી. હાથમાં પહેરેલી ચૂડીઓ ઠેઠ કોણી સુધી ચડી ગઈ હતી. યુવતી દુઃખ અને પીડાથી માંડમાંડ શ્વાસ લેતી હતી. રોગે એનું મોઢું ભયંકર બનાવી દીધું હતું. ડૉ. મેના ગરીબાઈ, રોગ અને પીડાનાં જૂનાં અનુભવી હતાં. પરંતુ આ યુવતીની જીવતા નરકમાં સડવાં જેવી સ્થિતિ જોઈ એમને પણ ગ્લાનિ થઈ. રિબાઈરિબાઇને એ છોકરી મરતી હતી. આંખો પણ પીળી પડી ગઈ હતી. ડોક્ટરે એને નાકે રૂમાલ રાખી તપાસી. એને પાંડુરોગ હતો. ફિક્કા મોઢામાં તગમગતી યુવતીની આંખો નિરાશાથી અને દુઃખથી ઘેરાયલી હતી. તે દયા યાચતી હતી. એને જીવતું ગમતું હતું.

"આ બાળા કેટલોક સમય થયાં બીમાર છે?"

"છએક મહિના ઉપર કસુવાવડ થઈ હતી. ત્યારથી કચર-પચર ચાલી આવે છે."

"પણ એને તો ત્રણ માસનો ગર્ભ છે!" ડૉ. મેનાએ કંટાળીને કહ્યું. ઉજમબાઈએ મોઢું નીચું નમાવી દીધું.

"કેટલો વખત થયા બિછાનાવશ છે?"

"એકાદ માસ થયો હશે. એને પ્રથમ તાવ આવતો હતો."

"કંઇ દવા કરો છો કે?"

"અમને ગરીબ માણસોને ખાવાનું પણ પૂરતું નથી મળતું, ત્યારે દવા ક્યાંથી કરીએ?"

"ધર્માદા દવાખાનામાંથી દવા કેમ ન લાવ્યા?"

"દવા કોણ લાવે? નોકરી ઉપર ન જાઉં તો ખાવાના સાંસા પડે. વળી હું પણ બીમાર છું, એટલે દવા લાવવાનું બનતું નથી."

"તમારી સ્ત્રીને કેટલા દિવસો થયાં તાવ આવે છે?"

"બે મહિના થયા ટાઢ આવી તાવ આવે છે. તાવ ઊતરી જાય એટલે જેમતેમ રસોઈ કરી દેતી હતી; પણ આઠ દિવસથી તો બહુ અશક્ત બની ગઈ છે, એટલે નોકરીથી આવી આપણી જાતે જેમ તેમ રસોઈ કરી લઈએ. ડૉક્ટરસાહેબ, દુઃખી માણસો છીએ. શું કરીએ? જેવાં નસીબ!"

"પહેલાં નસીબ કેવાં હતાં?"

"હું છ માસ આગળ તો [illegible] કામ કરતો હતો. [illegible] ત્યારે પણ નસીબ ખરાબ હતાં. [illegible] ત્યારે [illegible]."

"ત્યારે [illegible] કેમ ન ગયાં?"

"[illegible] છું. [illegible] સાથે [illegible] [illegible]"

એ અને સૂઈ જઈએ. સવારના વહેલા ઊઠી વાસણ માંજી, નાહી-ધોઈ કપડાં ધોઇ રહીએ, એટલે કામે જવાનું થાય. અમારો તે કાંઈ અવતાર છે!"

"તમારું મોઢું જોતાં તમે પણ સારા દિવસો જોયા લાગે છે."

છેલભાઇએ નિસાસો નાખ્યો. "ડોકટર! ઘેરે ગાડીઘોડા, બંગલા અને નોકરચાકર હતા. પરમાત્માની જેવી મરજી. ઘણુંયે હતું, હવે કંઈ નથી. નસીબ ઊંધાં છે."

ડો. મેનાને દયા આવી. એને ખાતરી થઈ કે હજી કેસ તદ્દન નિરાશાજનક નહોતા. વહુને માટે બહુ જ થોડી આશા હતી. એ ગર્ભવતી હતી. બાળકનો જન્મ આવી રોગિણી માતા માટે પ્રાણહર બને છે.

"જુઓ મિ. છેલભાઇ, આ તમારા ઘરમાં દર્દીઓને માટે કંઈ સગવડ નથી. એમની સેવાચાકરી નથી, એમને દવાદારૂ નથી, એમના માટે ખોરાકી પણ નથી. ગંદકીનો અહીં પાર નથી. આ બંને એકબે અઠવાડિયાં ભાગ્યે જ અહીં કાઢશે. હું એમને હોસ્પિટલમાં લઈ જવા માગું છું. ત્યાં બેત્રણ માસ રાખવી પડશે."

"મારી પાસે હોસ્પિટલમાં રાખવાના પૈસા નથી."

"હું તે જાણું છું, પરંતુ તે બાબત ચિંતા નહિ. એમને હોસ્પિટલમાં સંભાળથી લઈ જવાં પડશે. એ માટે હું એમ્બ્યુલન્સ મોટર મોકલું છું."

ડો. મેનાએ હોસ્પિટલમાં જઈને એ બે દર્દીઓને તેડાવી મંગાવવાની સગવડ કરી. એમને પહેરવા માટે સારાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો આપ્યાં. હોસ્પિટલના વોર્ડમાં એમને બે ખાટલા ઉપર સુવાડવામાં આવી. ડો. મેનાએ વસંતને મેલેરિયાનું ઇન્જેકશન આપ્યું. બંનેની ચિકિત્સા ચાલુ થઈ. આ બે કેસો ઉપર ડો. મેનાએ જાતે દેખરેખ રાખવા માંડી. વસંતનો કેસ સાધ્ય હતો. એના દીકરાની વહુનો કેસ ગંભીર હતો.

સાંજે રમણલાલ આવ્યા. એ ડો. મેનાની સાથે ચા પીવા હમમ્મ એકાંતરે આવતા હતા. ડો. મેના પણ હવે પોતાના કુટુંબ

"કંઈ દવા કરો છો કે?"

"અમને ગરીબ માણસોને ખાવાનું પણ પૂરતું નથી મળતું, ત્યારે દવા ક્યાંથી કરીએ?"

"ધર્માદા દવાખાનામાંથી દવા કેમ ન લાવ્યા?"

"દવા કોણ લાવે? નોકરી ઉપર ન જાઉં તો ખાવાના સાંસા પડે. છોકરી પણ બીમાર છે, એટલે દવા લાવવાનું બનતું નથી."

"તમારી સ્ત્રીને કેટલા દિવસો થયાં તાવ આવે છે?"

"બે મહિના થયા રોજ આવી તાવ આવે છે. તાવ [illegible] [illegible] એટલે જેમતેમ રિપોર્ટ કરી દેતી હતી; પણ આજકાલ [illegible] બહુ અશક્ત બની ગઈ છે. એટલે નોકરીથી આવી બાપડી [illegible] [illegible] રિપોર્ટ [illegible] ગઈ છે. ડૉક્ટરસાહેબ, દુખી માણસો છીએ. શું કરીએ! કેવાં નસીબ!"

"વહુની તબિયત પહેલાં કેવી હતી?"

"વહુ છ માસ આગળ તો ઘણી સારુ જેવી હતી. [illegible] [illegible] [illegible] આવી ત્યારે પણ તબિયત સારી હતી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવી ત્યારે તંદુરસ્ત હતી."

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કેમ ન થઈ?"

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible]"

"તું તારા હૃદયની ભલાઈથી એની બદમાશીને સારા રૂપમાં જુએ છે, પણ હું તો એને કદી ક્ષમા કરી શકીશ નહિ. મારું હૃદય એણે આ ભવમાં તરસ્યું જ રાખ્યું છે."

"ક્ષમા એ તેજસ્વીઓનો ગુણ છે. મારે ખાતર તમે એને ક્ષમા આપો. આપણા બંનેનું જીવન તો તપોમય અને ઉચ્ચ આદર્શ-વાળું બન્યું છે, એ એને લીધે છે. એના કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક જીવન મળવું મુશ્કેલ છે. મને તો હૃદયમાં ખૂબ સંતોષ રહે છે. તમને પણ તેવો જ આનંદ રહો એવી મારી પરમાત્મા પ્રત્યે દરરોજ પ્રાર્થના છે. મને હૃદયની શાંતિ મળી છે. તમને પણ તેવી જ મળે એવું હું પ્રાર્થું છું."

"તારા જેવી મનની શાંતિ હું મેળવી શકીશ કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. મને મારા હમણાંના સંસારમાં સંતોષ કે શાંતિ નથી. તું તે જાણે છે. હજી તારે માટે હૃદય ઝંખના મૂકતું નથી. પરંતુ વારંવાર એ વાત કહેવાથી શો ફાયદો? મારું દુઃખ તો મારી સાથે લાકડાંમાં જશે. ત્યાં સુધી હૃદયમાં અસંતોષની આગ ધીમી આંચથી મને બાળ્યા કરશે."

"શ્રીપરમાત્મા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. એમની પ્રાર્થના અને એમનાં ભજનોથી હૃદયની શાંતિ પોતાની મેળે મળશે. તમે મારી સર્વે હકીકત જાણો છો. મારું હૃદય તમારી પાસે ખુલ્લું કરી દઉં છું. પરમાત્મા આપણું ભલું જ કરશે. મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે."

ડૉ. મેનાએ વસંત અને તેની પુત્રવધૂને માટે સરસ ચિકિત્સા-ની વ્યવસ્થા કરી. વસંત તો બચી ગઈ. એને મેલેરિયા મટી ગયો. પરંતુ ડૉ. મેનાના પ્રયત્નો છતાં એની વહુ બચી શકી નહિ. એણે સ્વર્ગનો માર્ગ શોધી લીધો. વસંત ધીમે ધીમે શક્તિ મેળવતી હતી.

"વસંત, મારી કંઈ ઓળખાણ પડે છે?"

"તમે મોટાં ડૉક્ટરસાહેબ છો. મને જીવનદાન આપ્યું છે."

"તે ઉપરાંત કંઈ નાનપણની ઓળખાણ પડે છે?"

"મને કંઈ યાદ આવતું નથી. તમને ક્યાંક જોયેલાં છે, એવો

સાથે હળી ગઈ હતી. રમણભાઈના છોકરાઓ તો હવે ડૉ. મેનકી સાથે જ એના બંગલામાં રહેતા હતા. કુટુંબ સાથે હવે ગાઢ સંબંધ સ્થપાયો હતો. ક્યારેક ક્યારેક સસરાજી પણ આવીને વહૂ પાસે સુખદુઃખની વાતો કરી જતા હતા. સાસુજી પણ આવતાં હતાં. પોતાના સંસારની વાતો વહૂ પાસે નિખાલસ ભાવે કરી જતાં હતાં. નણંદ-જેઠાણીઓ પણ આવતાં હતાં. માત્ર કાન્તા બહુ જ કંઈ આવતી હતી. ડૉ. મેના એના પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ દેખાડતાં હતાં. પરંતુ કાન્તાના હૃદયમાંથી એનો પ્રત્યુત્તર મળતો નહોતો. એ વાતે દુઃખ કાયમ હતો. ડૉ. મેના એનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે યોગ્ય અવસર અને તકની રાહ જોતાં હતાં.

"આજે બે બહેનો હૉસ્પિટલમાં આવી છે, તેમના સંબંધી તરફે ઑપરેશન કરવાનું છે."

"કોણ છે એ બહેનો! આજે તેમની સાથે કોણ સંબંધે છે!"

કલ્યાણમયી

૧: બે સખીઓ

"બહેન મેના! મારું એટલું કામ નહિ કરે? એટલાથી યે હું ગઈ?"

"બહેન! એ કામ ઘણું જોખમવાળું છે. કદાચ આબરૂ પણ જાય. ફેગટનો ફજેતો થાય."

"અરે, એમાં તે શું ડરે છે? મોટી હિંમતવાન પોતાને કહે છે ને? સાંભરે છે ને! મોટા બાપાના પીપળાને અંધારી રાતે તું અડકવા ગઈ હતી. પચીસ છોડીઓમાં તારી જ એકલીની હિંમત ચાલી હતી. અને તો 'બ્રહ્મરાક્ષસ રહે છે' એમ આખું ગામ કહેતું હતું."

"એ વાત તો ભાર જુદી હતી. હું ભૂતપ્રેતમાં માનતી જ ન-

ર અપરાધનો ટોપલો ઢોળવાનું મહાપાપ કરી ચૂક્યો છું."
ાએ તેને ઊભો કર્યો.

રમણલાલ એ વખતે આવીને બેઠા. એમણે કહ્યું: "મેના,
ણ છે આ?"

"તમે અટકળ કરો." મોઢું ભારે રાખી ડો. મેનાએ કહ્યું.

રમણલાલે એના મોઢા સામું તાકીને જોયું. ફાટેલ થીંગડાંવાળાં
ડાં પહેરેલો, સુકાયલા ચહેરાવાળો, દુઃખ અને હાડમારીથી અકાળે
ાળ ધોળા થઈ કપાળમાં કરચલીઓ પડી ગઇ હતી એવા શખસને
એમણે ઓળખ્યો નહિ. પરંતુ ઓચિંતો પ્રકાશ આવ્યો. મેનાએ
થોડા દિવસો ઉપર જેની વાત કરી હતી તે છેલભાઇ તો આ નહિ?

"છેલભાઈ તો નહિ?" આખરે એણે કહ્યું.

"હા એ જ, મારી પાસે માફી માગવા આવ્યો છે."

"તેં શું કર્યું? માફી આપી?"

"હા, મેં તો માફી આપી છે. તમે પણ આપો."

"મારા શાસ્ત્રમાં એવું લખ્યું નથી. એ તો મારા હૃદયનો
અપરાધી રહેશે."

"નાથ, આ શું બોલ્યા? પડતા ઉપર કોઈ પાટુ મારે?
તમારે મારે ખાતર પણ એના ઉપર ક્ષમા બતાવવી પડશે. ભગવાન
બુદ્ધનું વચન તમને યાદ નથી?—

अक्रोधेन जिने क्रोधं असाधुं साधुना जिने।

અક્રોધથી ક્રોધને જીતવો. સજ્જનતાથી અસજ્જનતાને જીતવી
જોઈએ. દુ:ખીઓ ઉપર તો અનુકંપા રાખવી જોઈએ. પરમાત્માએ
એના ઉપર અવકૃપા એનાં કૃત્યોને લીધે બતાવી, પરંતુ આપણે તો
દયા રાખવી જ જોઈએ. ત્યારે જ આપણું મનુષ્યત્વ દીપે. હું આગ્રહ
પૂર્વક એને ક્ષમા કરવાની તમને ભલામણ કરું છું."

"જો એમ જ છે. તો હું પણ એને ક્ષમા આપું છું."

"છેલભાઈ, એમ [illegible] ક્ષમા કરીએ છીએ. અને
[illegible] નવો જન્મ [illegible] નૂતન[illegible]
જ [illegible]

આરો મારી જ્હાંશ. એ જો ઉશ્કેરાશે નહિ અથવા સાદું જીવન ને સાદો ખોરાક ખાશે, તો એને કાંઈ પણ ભય નથી."

એક અઠવાડિયા પછી ડૉ. મેના કાન્તાને પોતાને બંગલે તેડી ગયાં. ડૉ. મેના કાન્તાને દિવસે સ્ત્રીમંડળમાં મોકલતાં હતાં. ત્યાં એમની સૂચનાથી કાન્તા પાસે સુંદર સંગીત સંભળાવવાની વ્યવસ્થા કરી, એનાથી સહેલાઈથી થઈ શકે એવું ભરતગૂંથણનું કામ પણ એને સોંપ્યું..બે ભત્રીજીઓ પણ સ્ત્રીમંડળમાં સાથે રહીને કાકીને આનંદઉલ્લાસમાં રાખતી હતી. કાન્તાને સિનેમા જોવા લઈ જતી હતી. દરરોજ સાંજે ડૉ. મેના એને પોતાની સાથે બાગમાં હવા ખાવા લઈ જતાં. ત્યાં ધીમે ધીમે એને ચલાવતાં હતાં. વાતો કરતાં સો મંડળ જાહેર બાગમાં ફરતું હતું. રાત્રે ઘેર આવી કાન્તાને દૂધ ફ્રૂટ ડૉ. મેના ખાવા આપતાં હતાં. ફ્રૂટમાં મોસંબી, નારંગી, ાં વગેરે ફળો આપતાં હતાં.

ડૉ. મેનાએ કાન્તાની સાથે અતિ પ્રેમથી વર્તવા માંડયું. એને ાનાં સુધી પોતાની સોબતમાં રાખતાં હતાં. અનેક અનુભવો એઓ ન્તાને સંભળાવતાં હતાં. યુરોપની સ્ત્રીઓની વાતો, આપણી ગૌરવ- ાીલ સ્ત્રીઓની વાતો એઓ કરતાં હતાં. બંને સાથે જમવા બેસતાં ાતાં. સાદી સાત્વિક રસોઇ થતી હતી. મરચાંમસાલા, ખારા- ખાટા પદાર્થો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં વપરાતા હતા. ડૉ. મેનાએ આખું વાતાવરણ શાંત, આનંદમય, પ્રિય અને સાત્વિક બનાવી દીધું. એમણે કાન્તાને પોતાની પ્રિય સખી બનાવી. પ્રેમ, હૃદયનું સૌંદર્ય, સરલતા, નિખાલસ ભાવ, સેવા અને સજ્જનતાથી ડૉ. મેનાએ કાન્તાને પોતાની કરી. એને જરા પણ ચિંતા, તરંગ કે મનમાં ઓછું ન લાગે તેવું વાતાવરણ બનાવ્યું. આ સર્વની અસર કાન્તાના હૃદય ઉપર થઇ. અગ્નિ પાસે ગમે તેવા સખ્ત જડની કઠિનાઈ કેટલો વખત ચાલી શકે? એને ડૉ. મેનાની હૂંફ. અને એ સોબત આનંદ થયાં. એ ધીમે ધીમે હસી ગઈ. કાન્તાના મનમાં જે અવિશ્વાસ હતો તે દૂર થઈ ગયો. ડૉક્ટરના મધુર સ્વભાવે એના દુઃખો હાંક્યાં. એના મનમાં નવો [illegible] થયો. [illegible] મેના. [illegible]

ન્તાને ડૉ. મેનાએ ૭ માસ સુધી પોતાને બંગલે રાખી. એને ને એના બાળકને સરસ માવજત, સેવા, આરામ અને આનંદ ળ્યાં. ડૉ. મેનાના સહવાસથી એના મન ઉપર જાદુઈ અસર થઇ. . મેનાની લાયબ્રેરી મોટી હતી. તેમાં બધાં શિષ્ટ પુસ્તકો વસાવ-ામાં આવ્યાં હતાં. આ લાયબ્રેરીમાંથી પસંદ કરીને પુસ્તકો કાન્તા-ને વાંચવા અપાતાં હતાં. વાંચીને થાકે ત્યારે રેંટિઓ કાંતવાની સગવડ કરાતી હતી. નિયમિત ભોજન, નિયમિત ખુલ્લી હવાનું સેવન, નિયમિત કામ ને નિયમિત નિદ્રાને લીધે કાન્તાના મનની અને શરીરની તબિયત તદ્દન સુધરી ગઈ. એ પછી તે પોતાને ઘેર ગઇ. એનો સ્વભાવ તદ્દન તો બદલાઇ ગયો નહિ, પણ એમાં મોટો સુધારો થઈ ગયો. કાન્તા ડૉ. મેના ઉપર અત્યંત ચાહના રાખવા લાગી.

"મેના, તેં સૌના ઉપર ઉપકારો કર્યા. કાન્તાનાં મન અને શરીર બંનેને સુધાર્યાં. સૌના ઉપર તારી દયા છે, પણ મારા ઉપર નથી." રમણલાલે એક દિવસ કહ્યું, "હું તારે માટે તલસું છું."

"જુઓ આપણે દરરોજ મળીએ છીએ. આથી વિશેષ પરિચય અશક્ય છે. હું કાન્તાને અન્યાય થાય તેવું કદી પણ કરીશ નહિ. તે સિવાય મેં જે લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓ સ્વીકારી છે, તેને જ મેં મારું જીવન અર્પણ કર્યું છે. હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડું તો આ લોકહિતનાં કાર્યોને જરૂર બાધ આવે. માટે જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો. મને પણ ગૃહસ્થાશ્રમના કોડ રહે છે, પરંતુ એમાં કાન્તાને અન્યાય અને લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓને બાધ આવે તેમ છે. એટલે મેં તપ અને સંયમનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે."

"ત્યારે આપણું જીવન આવું જ નીરસ અને વિયોગી રહેશે?"

"હા. આપણે રાત્રિનાં ચકવાક અને ચકવાકી થવું જ પડશે. બીજો કોઈ વિહિત માર્ગ નથી. હું તમારી જ છું, તમારી જ રહીશ. તમે મારા છો, મારા જ રહેશો. શરીર કાન્તાનું છે, મન મારું છે. એમાં જ આપણું શ્રેય છે. કુટુંબનું, કાન્તાનું, બાળકોનું અને સમાજનું પણ એમાં જ કલ્યાણ છે. સાથે મારું ને તમારું પણ છે."

છારી વળે છે તથા વાતજરેગ આક્ષેપકાદિ લાગે છે. કફજ પ્રદર:—ભારે, ઘટ્ટ, પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ધોળો, ચોખાના ધોવરામણ જેવો સ્રાવ થાય છે. એને શ્વેતપ્રદર કહે છે. પિત્તજ પ્રદર:—કિંચિત્ પીળો, નીલ, કાળો, રાતો અને કાઢા જેવો પ્રદર વહે છે. તેમાં દાહ, ચચરવું ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે; અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે. વાતજ પ્રદર:—રુક્ષ, રાતો, ફીણવાળો, થોડો થોડો, માંસ ધોયેલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે અને તેમાં વાયુની પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ પ્રદર:—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મજ્જાના રંગ જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે ત્રિદોષજ જાણવો. એ અસાધ્ય છે. લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે.

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના ફળનો રસ કાઢી મધમાં પાવો; એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. પથ્ય—દૂધ અને ભાત. (૨) ખોડી અઘાડીનાં મૂળનો રસ લોધર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કિંવા ગળોનો રસ મધમાં આપવો. (૪) રગતરોહીડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૫) કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાં અથવા ફળ કે મૂળ આપવાં. (૬) આમળાંનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) દરરોજ સવારે અને રાત્રે ઊંઘવાને વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સૂંઠ નાખી કઢવી. પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું અને તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૮) ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં બિયાંમાંનું મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વાટી તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, મધ. સાકર અને ગાયનું દૂધ, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આમળાંનાં બી પાણીમાં વાટી, તેનાં સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને છાશ–ભાત ખાવાં.

તેમાં ૩ માસા આપવાં, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આસોપાલવ–૧, ઉંબરો–૨૭, એલચી–૫, કાળો ઉમરડો–૩, કેવડાનું ઝાડ–૧, તવખીર-વૃક્ષ–૪, નાગકેસર–૪, ૬; નાની અરણી–૧, બાવળ–૧૧, કડવો લીમડો–૩૦. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:+—મીણ–૪.

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા થયેલા પ્રદર ઉપર એરંડતેલનો રેચ આપવો અને દરરોજ સૂર્ય રહેતી વેળાએ ગાયના ગરમ કરેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સૂંઠની ભૂકી નાખી તે પાવું. (૨) ડાભનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિફળાં, સૂંઠ, દારુહળદર અને લોધરનો કાઢો મધ અને લોધરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉંબરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોદક કરી તે આપવા. (૫) દારુહળદર, રસાંજન, અરડૂસી, નાગરમોથ, કરિયાતું, એલકાચરી (સૂકાં બીલાં) અને ભિલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોંયઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે તે દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ*નો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિફળાં, દેવદાર, વજ, અરડૂસી, ધરો, પીઠવણ અને ખળદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરિયાનાં મૂળ, મહુડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેઠીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વાંસનાં પાંદડાં વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળજાનાં મૂળિયાં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી ને આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફુલ અને હીરાબોળ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઘીનાં આપવું, એટલે રક્તયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારુહળ-

* 'આર્ય ભિષક્'મા આવનો 'પ્રાણુજ ઔષધ' નામનો એક

"પણ રાધા, એટલું બધું તે શું છે? બન્યું છે શું, તે તું મને સમજાવીને કહીશ?"

"બહેન, મારી જીભ જ ઊપડતી નથી. મેં એક ભૂલ કરી છે તેનાં ફળ ભોગવું છું. રાતદિવસ એની એ જ ઉપાધિ છે. ચિંતા તો મને કોરી ખાય છે. જાણે આજે જ જીભ કરડીને મરી જાઉં."

"પણ એટલું બધું છે શું? મારાથી છુપાવીશ? હું તને મદદ કરવા પ્રયત્ન કરીશ, મને તારી વાત તો કર."

"પહેલાં કોલ—વચન આપ તો વાત કરું. કોઈ પણ જીવતા જીવને કદી પણ ન કહેવાનું અને કામ કરી આપવાનું, એમ બે કોલ આપવાના છે."

"મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો વાત કર. બાકી કોલ તો નહિ આપું. પણ કામ કરી આપવાની કોશિશ કરીશ."

રાધા જરા વાર ચૂપ રહી વિચારમાં પડી. એનું મન ગૂંચવાતું હતું. જીભ ઊપડતી નહોતી. છેવટે એણે મન દૃઢ કર્યું ને તે બોલી:

"જો બહેન મેના! જગતમાં ભૂલો ઘણાં કરે છે. એ ભૂલ પુરુષો કરે તો કંઈ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ કરે તો એમને તો જીવતાં જ મરવાનું થાય છે. આપણી સ્ત્રીઓનું લોહી હલકું ગણાય છે. એક જ ભૂલ થતાં સઘળો સંસાર ખરાબે ચઢી જાય છે. મારા નસીબમાં પણ એક એવી ભૂલ થઈ ગઈ છે. હવે એને માટે ઘણી પસ્તાઉં છું પણ હવે મોઢામાંથી થૂંકેલું કેમ ગળાય? કોઈ જાલિમના હાથમાં સપડાયેલી માછલીના જેવી મારી દયાજનક સ્થિતિ થઈ પડી છે." રાધાની આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુઓ પડવા માંડ્યાં. મેનાએ પોતાના પાલવથી એ આંસુઓ લૂછ્યાં.

જરા વાર પછી રાધાએ ફરી આગળ ચલાવ્યું.

"અમારી સંસ્થામાં [illegible] રહેતા હતા. એ [illegible] હતા. [illegible] એમનો [illegible] હતો. એ [illegible] [illegible] [illegible]

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અશ્વગંધા–૩, આમ્રકેપ–૯, આસોપાલવ–૨, આંબો–૪,૨૫; કપાસ–૧, કાંટીગોખરુ–૫, કંકોડા–૪, કાંસકી–૪, કેસરીચંપો–૧, કેળ–૧૧, ૧૭, ૨૬; કોઠી–૩, ખજૂરી–૧૧, ગુલાબ–૭, ગોરખઆમલી–૩, ગૌરીનો કંદો–૪, છડ–૮, જાસ–૧, તાંદળજો–૨, તોરણ–૨, દારુહળદર–૨, ધાવડી–૪, ધોળી પાપડી–૬, નાગકેસર–૭, પીપળો–૨૫, ભિંડી–૧, બીવલો–૧, ભોરસલી–૪, બોળ (હીરાબોળ)–૭, ભોંયઆંમળી–૧, મરવો–૪, રતનજોત–૬, ૯, ૧૧; લીમડો (કડવો)–૩૦, લોધર–૧, વરી (મોરિયા)–૧, શરસડો–૧, શિમળો–૧, સારફળ–૩, સાલમ–૧, સુખડ–૬. **પિત્તપ્રમેહ માટે:**—અરડૂસી–૭, જેઠીમધ–૮, શતાવરી–૭. **વાતપ્રમેહ માટે:**—ગળો–૧૬. **વાતપિત્ત પ્રમેહ માટે:**—દારુહળદર–૮, રાયણ–૨. **શૂળયુક્ત પ્રમેહ માટે:**—શેરડી–૧. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—ઉંદરની લીંડીઓ–૨.

પથ્ય—જૂના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પડોળાં, દૂધી અને ટાઢું પાણી. **અપથ્ય**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કળથી, રીંગણાં, ગોળ, નસ્ય, અડદ, દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, તાંબૂલ, કઠોળ (દ્વિદલ ધાન્ય), ખાટા પદાર્થ અને મીઠું.

(૨) સોમરોગ (જળપ્રમેહ)

કારણ:—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, શ્રમ, અતિ-મદ ક્રિયા વિશેષો કરી સંપૂર્ણ શરીરમાંનું ઉદક ક્ષોભ પામી, તે મૂત્રમાર્ગે સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્રવે છે. **શ્વેત પ્રમેહ** જેવો જ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરુક્તિ:—તે વખતે તેના વેગનું ધારણ ન કરાવાથી કાંઈ પણ સુખ જણાતું નથી અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે; મોઢું અને તાળવું સુકાય છે; મૂર્છા, બગાસાં તથા શરીર-માં રુક્ષતાને અતિ રુક્ષતા આવે છે અને ભોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી. ઉદક શરીરનું ધારણ કરે છે; એટલે તે ઉદકને પણ સોમ સંજ્ઞા આપેલી છે. તે **સોમનો** ક્ષય

થાય છે; એટલા માટે એ વ્યાધિને સોમરોગ કહે છે. મૂત્રાતિસાર —તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી દેહને નિર્બળતા આવે છે. તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત બને છે તથા સોમક્ષયનો ... ઘણા દિવસ થાય છે અને તે કાંઈ જેવો વારંવાર મૂત્રમાર્ગે સરે છે, ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે. આ રોગ બળનો નાશ કરે છે. સોમલક્ષણ:—ઘણો ... સ્વચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ... એવો અતિસાર થાય છે, તેમાં તે સ્ત્રી અતિ દુર્બળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળી મુસળી, ખારેક, જેઠીમધ તથા ... કેળાનું ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં આપવું. (૨) ... (૩) પાકાં કેળાના ... વાટી સવારે પ્રાશન કરવાં. (૩) ... અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ ... —... ૪, ... ૨.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

રજોદોષ પર ઉપચાર:—(૧) કાંડવેલ અંગારામાં શેકી ૨ તોલાપર્યંત રસ કાઢી તેમાં તેટલું જ ઘી, ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) શંખજીરું અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) **માસિક ધર્મ (અટકાવ) આવતી વખતે પેટ અને કમરમાં દુખાવો થવો તથા અટકાવ સાફ ન આવવા ઉપર:**—ઘી ૪॥ તોલા, ગોળ ૨। તોલા, અજમાનું ચૂર્ણ ૬ માસા, સૂંઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા, હળદરની ભૂકી ૨ માસા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ લઈ તેના બે હિસ્સા કરવા. તેને પ્રથમ ૨૦ તોલા પાણીમાં ઉપર કહેલ ગોળ મેળવી, પછી બાકીની ઔષધિ નાખી તે મિશ્રણ ચૂલા ઉપર મૂકી શેકવું. (અર્ધો ભાગ એક દિવસ માટે લેવો, અર્ધો ભાગ બીજા દિવસ માટે રાખવો. એક દિવસમાં પણ બે વખત લેવું. ભોજનની પહેલાં.) આ ઔષધનો અનુભવ કરેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કાંડવેલ–૨.

(૩) યોનિરોગ*

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીપળો, ઉંબરો, ...પળી, વાંસ, પારસપીપળો, મહુડો, અંબાડા, નાંદરુખ, કદંબ,

* કેટલાક ગ્રંથોમાં યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે, તે આ ...માં:—૧–રજસ્વલા થતાં ઘણા કષ્ટથી ફીણસહિત લોહી છોડે તે ઉદા...ની યોનિ. ૨–રજસ્વલા ન થાય તે વંધ્યા અથવા **વાંઝણી** યોનિ. ...યોનિમાં હમેશ પીડ રહે તે **વિપ્લુતા યોનિ**. ૪–યોનિ કઠોર હોય ...યોનિમાં શૂળ ચાલે તે **વાતલા**. ૫–યોનિમાં બળતરા રહે અને લોહી ...જ્યા કરે તે **લોહિતક્ષયા**. ૬–જે યોનિ પોતાના સ્થાનથી હઠી જાય ...પ્રસવ થતાં કષ્ટ થાય છે તે **પ્રસ્રંસિની**. ૭–યોનિમાંથી પવનયુક્ત ...ની સાથે વીર્ય નીકળે તે **વામિની**. ૮–ગર્ભ રહે અને નીકળી જાય ...**પુત્રઘ્ની**. ૯–જે યોનિમાં બળતરા ઘણી રહે, પાકી જાય તથા શરીરમાં ...રહે તે **પિત્તલા**. ૧૦–જેને પુરુષના સંગથી–મૈથુનથી સંતોષ ન થાય ...**અત્યાનંદા**. ૧૧–જે યોનિમાં કર તથા લેહવિકારથી નાડ બની જાય ...**કર્ણિની**. ૧૨–જે યોનિમાં વીર્ય ન ટકે એટલે પુરુષના પછી ટકેવા

અર્જુનવૃક્ષ અને બોરડીની છાલ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો અને પીળો લોધર, ધુપેડો, અરલુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, મજીઠ અને અસાણ, એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપે. એટલે યોનિરોગ, શુક્ર, અસ્થિભંગ, હાડ, મેદરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ દૂર થાય છે. (૨) ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હાથ, [illegible] દારૂ, આંબાહળદર, ગળો, કાંટાસરિયાનાં મૂળ, કલાગરી, [illegible] કાયફળ, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ એ બધાંથી ચોગણું પાણી નાખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી ઘૃત સિદ્ધ કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી યોનિ સંબંધી સર્વ રોગ* દૂર થાય છે તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) શીંગીવર, [illegible]

[illegible] તે અચરણા. ૧૩—જે યોનિ પુરુષથી પહેલાં [illegible] તે અતિચરણા [illegible] [illegible]

[illegible] શ્લેષ્મલા. [illegible] તે ષંઢિ. [illegible] તે મહાયોનિ [illegible] તે સૂચિવક્ત્રા. [illegible] તે અતિમાનિની [illegible]

[illegible]

શતાવરી, અડદ, કોઠ અને સિંધવની આંગળી જેવી નાડી દિવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે. (૫) યોનિસ્રાવ ઉપરઃ—મગનાં ફૂલ, કાથો, હરડે, જાયફળ, પદ્માકમૂળ તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ્ટ થઈ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાંનો રસ સાકર નાખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. **નષ્ટાર્તવઃ**—કોઈ કોઈ વખતે આ રોગને લીધે તરુણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉંમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઇ કદી પ્રાણનો નાશ થાય છે.

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) રાસ્ના, આસોંદ, અરડૂસી, એ ચીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું. (૨) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળના કાઢા વડે યોનિને શેક કરવો. (૩) તગર, રીંગણી, કોઠ, સિંધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૪) રૂ લઇ ઘીમાં બોળી તે ઉપર ચંદનનું પાણી સિંચી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઈંટની અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલી વડે શેક કરવો. (૬) સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં

લગાડવા માટે ખરા તેલ, ગુડૂચ્યાદિ તેલ, ધાતક્યાદિ તેલ, નતાદ્ય તેલ, પ્રિયંગ્વાદિ તેલ અપાય છે. (૧) કડવા લીમડાની લીંબોળીને લીમડાના પાનના રસમાં વાટી યોનિમાં લેપ કરવાથી યોનિશૂળ મટે છે. (૨) માંદળ, કપૂર અને મધને વાટી યોનિમાં લગાડવાથી વાંકી થયેલી નસ સીધી થાય છે તથા યોનિ સંકોચાય છે. આવી જ રીતે માયફળ, કપૂર તથા મધ મેળવીને પણ લગાડાય છે. **કષ્ટાર્તવ માટેઃ**—અળિયો, હીરાબોળ, શુદ્ધ હિંગ શેકેલી, ટંકણખાર ફૂલાવેલો, હીરાકસી તથા જટામાસી વગેરે એકેક તોલો લેવા તથા શુદ્ધ સોમલ ૫ રતી મેળવી સારી રીતે ખરલ કરી કેળના રસમાં વટાણા જેવડી ગોળી બનાવવી. ઋતુ આવ્યા પહેલાં ૮ ૧૦ દિવસ આગળથી દિવસમાં બે વખત બબ્બે ગોળી પાણી સાથે આપવાની શરૂઆત કરવી, જ્યાં ઋતુ સાફ આવે છે અને મજ્જાની દમરૂક તથા શરીરમાં રહેલ વાતદોષને દૂર કરે છે.

(૮) તલના કાઢામાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ ને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણનાં બિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બિયાં પાણીમાં વાટી પાંચ-સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—યોનિદાહ માટે:—આમળાં-૨૦. પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—અઘેડા-૧૧, ઉતરણાં-૫, કલગારી-૭, ખેરેતી-૮, ગાજર-૨, તલ-૪, ૨૦; ધરો-૫, પીપળો-૧૭, માલકાંગણી-૪. નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા બરાબર ન થતો હોય તે માટે:—કપાસ-૧૪, નાળીંકણી-૨. પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવદોષ થવા માટે:—ખાખરો-૫, ખોળ (હીરાબોળ)-૬, મજીઠ-૫, રાયણ-૩. સ્ત્રીઓની કેડે કળતર થાય તે માટે:—નાગદમની-૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિ ક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગમાં નં. ૧૨. મલમપ્રયોગમાં નં.-૨૦, ૨૪.

(૪) યોનિકંદ

દિવસે ઊંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખ-દાંત વડે ક્ષત થવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પરુ અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગૂઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) ગેરુ, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, કાયફળ, સુરમો અને માયાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાંના કાઢામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળના કાઢામાં લીંડીપીપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કોઠ અને સિંધવ વાટી તેની આંગળા જેવડી દિવેટ કરી યોનિમાં રાખવી, એટલે તે યોનિમાંનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) ઉંદરાખી અને પીળા સાધરને કૂટી આમલી સાથે પક્વ કરી તેનો

ઉપરસાળ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો કરી કરી પાવો. (૩) મહુડાની છાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ટનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **પિત્તજ્વર ઉપરઃ**—દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ટ, વાળો, સાલવણ, ચંદન, જેઠીમધ, દૂધી, ઉપરસાળ અને આમળાંનો કાઢો કરી પાવો. **વિષમ જ્વર ઉપરઃ**—સૂંઠ બકરીના દૂધમાં વાટી પાવી. **જ્વરાતિસાર ઉપરઃ**—મજીઠ, જેઠીમધ અને લોધરનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું; એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા (મરડો) તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે. **સાધારણ અતિસાર ઉપરઃ**—(૧) આંબાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી. (૨) બાળબીલાં, જાયફળ અને મરડાશિંગને પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૩) ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ અને ઇન્દ્રજવ, એ સર્વ સમભાગ લઇ, ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા પાણીમાં આપવું. (૪) પાકેલાં ઉંબરાં મધમાં આપવાં અથવા પાકેલાં જાંબુ આપવાં.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦માંઃ—આંબો–૩, ઉંબરો–૧૬, જાંબુ–૫, ધાવડી–૨, બીલી–૧૯, ૨૦; મજીઠ–૧.

સંગ્રહણી ઉપરઃ—આંબો અને જાંબુઆની છાલના કાઢામાં ચોખાની ધાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું. **શ્વાસ-કાસ ઉપરઃ**—(૧) પીલવણ, બળદાણા અને અરડૂસીનો રસ પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૨) ભારંગમૂળ, સૂંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦માંઃ—પીલવણ–૧, ભારંગી–૮

ઊલટી ઉપરઃ—(૧) ધાણાનો કલ્ક અથવા કોથમીરનો ર[illegible] ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) બીલાંની અંદર[illegible] ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) [illegible] ફૂલ ૧ તોલો, [illegible] ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં [illegible] ૧ તોલો નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦માં – [illegible] ૧. કોથમી[illegible] [illegible] –૧૮, ૧૯.

'સસ્તુ' સાહિત્ય' એટલે 'ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય'

કલ્યાણમયી

★

લેખક:
શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

★

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ-૨

★

એક રૂપિયો

પહેરતો. માથું તો ઓળેલું જ હોય, રૂમાલ ઉપર અત્તર છાંટેલું હોય અને ગુલાબનું ફૂલ છાતીએ રાખેલું જ હોય. એ છેલબટાઉ હતો. બાપે પરણાવ્યો હતો. પણ બાયડી જરા શ્યામ હોવાથી એ બોલાવતો નહોતો. ગામની છોકરીઓને લાલચમાં ફસાવતો હતો. એનો બાપ પૈસાદાર હતો. એટલે એ ફક્કડ થઇને ફરતો ને ગામની રૂપાળી છોકરીઓ ઉપર ખરાબ નજર નાખતો હતો. તેમજ એમની પાછળ પૈસા પણ બગાડતો હતો. એની એ ટેવ હજી ચાલુ છે. ઘણાં-નાં ઘર એ રાક્ષસે બાંગ્યાં છે. મારું પણ એણે જ બાંગ્યું. પરમાત્મા આવા નરાધમોને શા માટે જીવતા રાખતો હશે? એમને સખત સજા શા માટે નહિ કરાવતો હોય?" રાધાએ દાંત પીસ્યા.

"પછી બહેન શું થયું? વાત કર એટલે ખબર પડે."

"વાત તે શી કરું મારું કપાળ? મારા તો દિવસ ઊઠ્યા કે એ રાંડનાની નજર મારા ઉપર પડી. તું તો જાણે છે કે હું દેખા-વડી છું. હું નાનપણથી પહેરવાઓઢવાની શોખીન હતી. છેલભાઇની અને અમારી અગાસી સામસામી હતી. એ મને ક્યારેક એકલી અગાસીમાં જોતો, એટલે ખોટા ચેનચાળા કરતો હતો. હું એના તરફ જોતી પણ નહિ. અંધારામાં એક દિવસ હું એના ઘર પાસેથી પસાર થઈ. એણે મારી પડખે ચાલીને મારા હાથમાં ઊંચી જાતની અત્તરની શીશી મૂકી દીધી. મેં અક્કલ વગરનીએ શીશી તરત ફેંકી દીધી નહિ. બીજી વખત લાગ જોઇને એણે બીજી જાતના અત્તરની શીશી મને આપી. હું શું કરું છું તેનો વિચાર પણ કર્યા વગર મેં એ પણ ભોળપણમાં રાખી લીધી. એન પાંચસાત વાર એણે ચોરીને મને મોકલ્યાં હતી. લોભમાં પડીને હું એ લેતી હતી. પછી એની એક ચિઠ્ઠી મને મળી તે [illegible] જવાબ આપ્યો નહિ [illegible] આવી, [illegible] [illegible]

ગર્ભિણીના (આનાહ મળમૂત્રબદ્ધ રોગ) વાયુ ઉપર:— વજ અને લસણ નાખી દૂધ ગરમ કરવું. તેમાં હિંગ અને સંચળ નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—વજ—૭.

ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી (ચોખા), શેલડી, દાભ, કાસ અને શરતૃણ, એ તૃણ-પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવું અને તે પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેડુ પર બાંધવાં. (૩) સુરોખાર પાણીમાં વાટી ડૂંટી પર લેપ કરવો.

ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—(૧) વાળો, કમળ, રતાંજળી અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક (વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીંપળી, જાંબુઓ)ની છાલ, એ ઔષધો પાણીમાં કૂટી ઘી નાખી તેમાં કટકડી પલાળી યોનિમાં રાખવી અને ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) શતધૌત ઘૃત શરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલકમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) શિંગોડાં અને કચૂરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી. (૫) ગંદૂલા, કમળકંદ અને કુમળાં ઉંબરાંને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. (૬) *તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, લજ્જાળુ અથવા પદ્મકાષ્ઠનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડિંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ટાઢો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કબૂતરની અઘાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રાતાં કમળ, કલ્હાર (ગોરખમુંડી), કુમુદ (પોયણી), શ્વેત કમળ, મહુડાના ફૂલ,+ એ ઉત્પલાદિગણનો કાઢો કરી આપવો એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હૃદ્ગ્રહ, રક્તપિત્ત, [illegible] અને [illegible]નો નાશ થાય છે.

---

* મહુડાના ફૂલ [illegible]
ફ. ૧૨

રહી તે માંદી પડે છે તથા કોઈ વખતે બેશુદ્ધ થઈ પડે છે. ગર્ભ-ચલનનો આવો પ્રકાર ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:— (૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંજળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલ કમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચૂરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **બીજા માસમાં:**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શૂળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલું અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજા માસમાં:**—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને શૂળ હોય તો પદ્માકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **ચોથા માસમાં:**—ચલન, તૃષા, શૂળ, દાહ તથા જ્વર હોય તો કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવાં. **પાંચમા માસમાં:**—દાડમનાં પાંદડાં તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને નીલકમળ, કમળમાંનું કેસર, બોરડીનાં પાંદડાં, નાગકેસર તથા પદ્માકાષ્ઠને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ શૂળની શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠા માસમાં:**—ગેરુ, ગાયનાં છાણાંની રાખ, લીંડીપીપર અને ગોપી-ચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો. **સાતમા માસમાં:**—વાળો, ગોખરુ, નાગરમોથ, શાલવણ કંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **આઠમા માસમાં:**—લોધર અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **નવમા માસમાં:**—પ્રસૂતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર: જુઓ. સૌ. ભા.—પે.૩૧—.

શિંગું, ક્ષીરવૃક્ષો (વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપળી, જાંબુઓ)ની છાલ, કાકડાશિંગ અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **છઠ્ઠા મહિનામાં:**—પીઠવણ, બલદાણા, સરગવો, ગોખરુ અને સિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **સાતમા મહિનામાં:**—શિંગોડાં, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચૂરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. **આઠમા મહિનામાં:**—કોઠીનાં મૂળ, બીલાં, ઊભી રીંગણીનાં મૂળ, પટોલ, શેલડીનાં મૂળ અને બોરીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું. **નવમા× મહિનામાં:**—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાખી દૂધ શેષ રાખી પાવો. **દશમા મહિનામાં:**—સૂંઠનો, શતાવરીનો અથવા સૂંઠ, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. **અગિયારમા મહિનામાં:**—રાયણની છાલ, નીલકમળ, લાજાળુના કાંદા અને આવળકંદી (આમળાં)ને દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે અગિયારમા માસમાં શૂળની શાંતિ થાય છે. **બારમા મહિનામાં:**—ધોળી ભોંયકોળી, આસોંદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમાં શૂળની શાંતિને માટે આપવું; એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર શૂળ શાંત થાય છે. **ગર્ભપાત ઉપર:**—(૧) લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધરનો કાઢો ચોખાના પાણીમાં એસી પીવો; એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથ પર લાગેલી માટી બકરીના દૂધમાં મેળવી મધ નાખી આપવી; કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા નસ. એ સમભાગ લઈ વાટી મધમાં ગર્ભસ્થાર્થે આપવાં. (૪) અનિમળાનાં મૂળ કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં વીંટી કમ્મરે બાંધવાં. (૫) કસ્તૂરી ૧ ગુંજાભાર, જાવંત્રી ૩ ગુંજ, જાયફળ ૨ ગુંજ અને પારસપીપળાનાં બીજ ૬ ગુંજ પ્રમાણે

× નવથી બાર માસ સુધી પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે. નવ [illegible] પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીના રક્ષણ થવા માટે [illegible] કહેલા છે

ગર્ભનાં લક્ષણો:—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઈ ફુલવાથી પેટ ફુલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગંતુક દુઃખનાં કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કૂખમાં ગર્ભ મરે છે. ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:—વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કૂખમાં ગર્ભ અકડી રહેવો, મક્કલશૂળ, આક્ષેપક, કાસ-શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. યોનિસંવરણ વ્યાધિ:—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જાગરણનું અતિસેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કોપે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશયદ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મોઢું, નાક બંધ થઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે. આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચાર:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા નગર અથવા માથાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીનાં મૂળ સૂતરમાં બાંધી તે હાથે-પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો કિંવા કડવાં ઇંદ્રવરણાંનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લીંડીપીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી, તેનો ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદો વડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બિજોરાનાં મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું અથવા બિજોરાનાં મૂળ કમરે બાંધવાં. (૬) કેળીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઇ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઇ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતર વડે બાંધી કમરે બાંધવાં. (૮) ધોળો અઘેડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા બોડી-અખારીનાં મૂળ કમરે બાંધવાં. (૯) ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; અને તે પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળનાં કાંદાનાં રેસાં નાભિ નીચે બાંધવાં. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (વીસ રૂપિયા) લઈ તેમાં ગાયનું છાણુ એક તોલાથી બે તોલાપર્યંતનું મેળ-

ખબર પડી ગઈ.

"મારી માતાએ મને જરા પણ ઠપકો આપ્યો નહિ. તે મને જમાડીને એકાંતમાં તેડી ગઇ. એણે બધી હકીકત પૂછી. મેં કાને હાથ દીધા. માતાએ મને ચિઠ્ઠી બતાવી. એટલે મારે બધું કબૂલ કરી દેવું પડયું. મારી માતાએ મને જરાયે કઠોર વચન કહ્યાં નહિ. એણે મને સમજાવીને દાખલાદલીલ આપીને આ કામ કેવું નિંદ્ય અને ખરાબ હતું તે સમજાવ્યું: 'દીકરી! સંસારમાં આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા, નારીત્વ, ધર્મ, મર્યાદા, સંયમ ખોવાં હોય તે જ આ માર્ગે જાય છે. દીકરીની જાતને તો કેટલુંયે સંભાળવાનું છે. અમારાં પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય આડાં આવ્યાં કે તું ઘણી ખરાબ સ્થિતિમાંથી બચી ગઈ છે.' એ વિચારતાં પણ મને કમકમાં આવે છે. મારી માતા દરરોજ અર્ધો કલાક મને તેની પાસે બેસાડી સાવિત્રી, સીતા, અનસૂયા, અરુંધતી વગેરે સતીઓની વાર્તાઓ કહેતી. મને પણ એ ક્ષણિક નિર્બળતા માટે પોતાના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો. હું બચી ગઈ હતી, તે માટે મેં પરમાત્માનો પાડ માન્યો.

"મારા પિતાને કહી મારી માતાએ મને ગોરધનદાસ શેઠના પુત્ર વેરે પરણાવી દીધી. હું મારા પતિ અને સાસરાથી પ્રસન્ન છું. મને સૌ વાતે આનંદ છે. પરંતુ કોણ જાણે ક્યાંથીયે આ દુશ્મન ઉસમાન જાગી ઊઠ્યો. મારી માતા ગઈ સાલ ગુજરી ગયાં ત્યાર પછી હું સાસરે રહેવા આવી છું. મને સંપૂર્ણ સુખ છે. થોડા દિવસ ઉપર મને આબ્બા નામની ઉતાર જેવી કંકુડી મળી હતી. એણે ઉસમાન તરફથી મને ખાનગીમાં સંદેશો કહ્યો છે. એ પાપિયા ની દાઝ નાગ [illegible]

[illegible]

[illegible]

અગર દૂધમાં ઘસી નાકે પાવાં, એટલે અત્યંત વીર્યવાન
ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા લક્ષ્મણાનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાઢે
કુમારિકાના હાથ વડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશન
આપવાં. (૩) નસ્યનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પાંચે એ
કરી, હાથ વડે મસળી એમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન
આપવું. (૪) એક આખા બિજોરાનાં પાંદડાં [illegible] વાટી ઋતુ
સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થે આપવાં, એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) [illegible]
નો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્ના
સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થે આપવું. (૬) કાંટાશેરિયાનાં મૂળ, પારસ [illegible]
વડની વડવાઈઓ તથા નીલકમળ, એ વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થે આપ
(૭) પારસપીપળો અને [illegible] ચૂર્ણ [illegible]
[illegible] થાય છે. (૮) [illegible]
એ પાંચે દૂધમાં [illegible]
થાય છે; [illegible] નથી. (૯) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

ચિન્હ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને
પાટો બાંધવો (૨) કરંડળ (નાની ઇંદ્રવરણી) અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં
(મૂળ) ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળ તથા દુધિયું લોણું
(ગાયની) છાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરનાં કલ્કનો લેપ
કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, કુંવારનાં મૂળ અને હળદર, એ ઘસી
ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોષનાં પાંદડાં ગરમ કરી બાંધવાં.
(૭) ચીભડી કોઠીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.
(સરગવાની) છાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો
વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે
પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બિજોરાનાં મૂળ, ગોખરુ, રીંગણી,
(ભોંય)રીંગણી અથવા ભોંયરીંગણી, લકડી પાષાણભેદ અને બીલીનાં
(મૂળ); આ સાત ઓષધોનાં મૂળનો કાઢો કરી એરંડિયું અને શેકેલી
હિંગ સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એટલે સ્તન-
(શૂળ) તથા કમર, બાંધ, શિશ્ન, છાતી એ ઠેકાણે જે વાયુસંબંધી
(પીડા) થાય છે, તે દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ઉગેરિયાં-૩. ઇંદ્રવરણા
..., કપાસ-૬, કડોડી-૪, કાગીવેલ-૧, કુંવાર-૬, ચિત્રો-૬,
(ડી)ગેગો-૧૪, મીંઢળ-૮ મીંઢીઆવળ-૧૦, મોથ-૨, વાઘેરી-૭,
(હ)ળદર-૫, ૨૨ ની ટીપમાં નં. ૩.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં
(દોષો)એ દુષ્ટ થઇ માતાનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું
(ન) હોવાથી બાળકોને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. વાતાદિ દોષોએ
(દૂ)ષિત દૂધનાં લક્ષણો:—જે દૂધ તૂરું અને પાણી ઉપર તરનારું
(હો)ય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારું હોય
(અને) ...ના ઉપર પીળી રેખાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે
(ચીકણું) થઇ અને પરપોટાવાળું હોઇ પાણીમાં નાખવાથી તળિયે બેસે
(તે) કફદૂષિત જાણવું. બબ્બે દોષનાં લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બબ્બે
(દોષ)થી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે
(ત્રિદોષ)દુષ્ટ જાણવું. શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો:—જે દૂધ પાણીમાં ...

ધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને
રા બાંધવો (૨) કવંડળ (નાની ઇંદ્રવરણી) અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં
ા ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળ તથા દૂધિયું કોળું
ધી) કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરનાં કલ્કનો લેપ
રવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, કુંવારનાં મૂળ અને હળદર, એ ઘસી
ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોષનાં પાંદડાં ગરમ કરી બાંધવાં.
૭) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮)
ીંપળાની છાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો
વારંવાર કારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે
પીવા એરંડમૂળ, બિજોરાનાં મૂળ, ગોખરુ, રીંગણી,
ભોરી રીંગણી, લકડી પાષાણભેદ અને ખીલીનાં
પથોનાં મૂળનો કાઢો કરી એરંડિયું અને શેકેલી
જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એટલે સ્તન-
બાંધ, શિશ્ન, છાતી એ ઠેકાણે જે વાયુસંબંધી
તે દૂર થાય છે.

ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ઉગોરિયાં-૩. ઇંદ્રવરણા
૧, કંકોડી-૪, કાગીવેલ-૧, કુંવાર-૧, ચિત્રા-૧,
, મીંઢળ-૮ મીંઢીઆવળ-૧૦, મોથ-૨, વાકેરી-૭,
૨૨ ની ટીપમાં નં. ૩.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં
દુષ્ટ થઇ માતાનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું
ાથી બાળકોને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. વાતાદિકોએ
દૂધનાં લક્ષણો:—જે દૂધ તૂરું અને પાણી ઉપર તરનારું
હોય તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારું હોઇ
ઉપર પીળી રેખાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે
ઘટ અને ચરબીવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળિયે બેસે
તે કફદૂષિત જાણવું. બબે દોષનાં લક્ષણો જેનાં દેખાય તે બબે
દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો હોય છે તે
ત્રિદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો:**—જે દૂધ પાણીમાં નાખ-

(૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી, તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે.

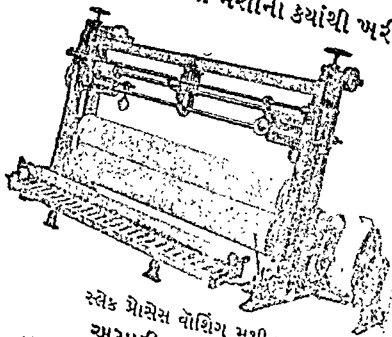
વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—ખીરખાકડી–૮.

પથ્ય—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિંવા અપથ્ય કહેલું છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવું. વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલું છે તે; અને સાઠીચોખા, ઘઉં, જવ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, આલુ તથા મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ; કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય**—શોક, ઊલટી, વાસી અન્ન, વિષમાસન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઊંચકવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તૂરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય ગણવા; કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખૂંધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળરહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે; તથા કફકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુષ્ઠી અને પાંડુરોગી થાય છે.*

* 'સ્ત્રીઓના રોગ'નું પરિશિષ્ટ [illegible] સુરેશ વગાડી બહાર પડેલા '[illegible]' [illegible] પુસ્તકમાંથી લખ્યું છે.

બ્લીચિંગ પ્લાન્ટનાં મશીનો ક્યાંથી ખરી

સ્લેક પ્રોસેસ વોશિંગ મશીન

અમારી બનાવટનાં

કલાથ પ્રિન્ટિંગ, વોશિંગ, કેમિક, પેકિંગ, ઉગર, સ્ટાર્ચમેંગલ, ટેમ્પિંગ વગેરે મશીનો હિંદુસ્તાનની ઘણીખરી મિલોમાં ચાલે છે.

આ મશીનો તેમજ ટેક્સટાઇલ મશીનરીના દરેક જાતના સ્પેર પાર્ટસ તથા મશીનકટ ચક્કરો બનાવનારાઃ—

ઈશ્વરદાસ હરજીવનદાસ પંચાલ

અમદાવાદ.

અમારી રબ્બરની બનાવટો

૧ રબ્બર રોલર્સ
૨ એબોનાઈટ રોલર્સ
૩ રબ્બર બુશિંગ્સ
૪ રબ્બર વોશર્સ
૫ રબ્બર વાલ્વ્ઝ
૬ ,, રિંગ્ઝ
૭ ,, હાઈડ્રન્ટ રિંગ્ઝ
૮ ,, ગેજગ્લાસ રીન્સ
૯ ,, એન્ડ લેસ બેલ્ટ્સ

વગેરે ઉત્તમ પુરવાર થયા છે

" [illegible] "

અમારી રબ્બરની ખાસ ખૂબીઓ માટે હવે
વધારે જણાવવા જરૂર નથી.

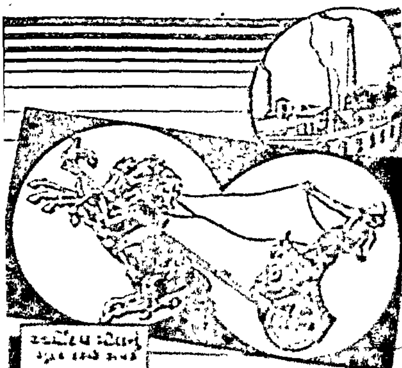
ઓર્ડરો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

[illegible] —

ધી રબ્બર પ્રોડક્ટ્સ લિ.

મ. ૨

વ્રજ બિહારીનાં આકર્ષણ અનેરાં છે
બિહારી મીલના કાપડનાં
આકર્ષણ પણ
એવાંજ છે.

આર્યોદય સ્પીનીંગ
એન્ડ વીવીંગ કું. લિ.
અમદાવાદ

અરવિંદ

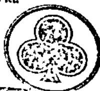
એટલે

અનોખા પરબ માટે

હિંદનું સૌથી વિખ્યાત કાપડ

જેવાં કે સુતરાઉ સાડીઓ - ધોતીયાં - શર્ટિંગ
ડ્રીલ - ક્રેપ - પોપલીન - નેનસુક - લોન - મલમલ
ટોઈલ અને વોયલ.

તમે જે કાપડ ખરીદો

તે ઉપર "આ" માર્કો જુઓ.

આ કામ સંબંધી વિચાર કરી જોયો. એને કામમાં ઘણું જોખમ લાગ્યું. પારકે ઘેર જઈ એના ઓરડામાંની પેટી ખોલવી એ કાંઈ ઓછી હિંમતનું કામ નહોતું. પણ તે અસાધારણ હિંમતવાળી બાળા હતી. એનો પિતા રામલાલ પોલીસમાં ડેપ્યુટી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હતો. રામલાલની હિંમત, બહારવટિયાઓની સામે થવાની છાતી અને બહાદુરી બતાવવાના પ્રસંગો હજી પણ પોલીસની નોંધમાં હતા. એને બે વખત સોનાના પોલીસ ચાંદ મળ્યા હતા. એ પંકાયેલો અધિકારી હતો. એને હથિયારોનો ઉપયોગ પણ સરસ આવડતો હતો. નાની મેના અને મદનલાલની માતા યુવાવસ્થામાં મરણ પામી હતી. આથી બંને બાળકો રામલાલ સાથે જ રહેતાં હતાં. ઘણી વખત પિતા સરક્યુટ ઉપર સરકારી કામની મુસાફરીએ નીકળતા ત્યારે બાળકો પણ સાથે જ જતાં હતાં. બહાદુર પિતા બાળકોને બહાદુરીની વાતો સંભળાવતો. એક ખરા સિપાઈનાં બાળકોને જે રીતે ઉછેરાય, તે રીતે પોતાનાં બાળકોને તે તાલીમ આપતો હતો. કેમ્પજીવનના બધો, રખડપટ્ટી, દોડમારીઓ અને સહનશક્તિ આ સર્વે આ બાળકોએ કેળવ્યાં હતાં. નાની મેનાને હથિયારોનો ઉપયોગ પણ થોડોઘણો આવડતો હતો.

રામલાલે બીજો વિવાહ કર્યો નહિ. મેનાને એણે મટ્રિક સુધી ભણાવી. મદનલાલને ભણવા માટે એણે લંડન મોકલ્યો. મદનલાલ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ગ્રેજ્યુએટ થયો. પછી એણે ડોક્ટરી લાઈન લીધી. ને [illegible] પરીક્ષામાં પસાર થયો. લંડનમાં એક સાદી, સુશીલ અને બહુ રૂપાળી યુવતી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો. ત્યાં વિવાહ કરી વિલાયતના એક નાનકડાં પ્રેક્ટિસ કરતો હતો. એને હિંદ આવવું ગમતું નહોતું. એ દરમ્યાનમાં જ પિતા એક બહારવટિયા સાથેની ઝપાઝપીમાં ઘાયલ થયા. [illegible]

[illegible]

છેલ્લાં ૩૩ વર્ષથી શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડી રહેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

ભિક્ષુ અખંડાનંદે સ્થાપેલી

સંવત ૨૦૦૦] વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬—૪—૦ પોસ્ટેજ માફ [વર્ષ ૩૩ મું

★

[illegible] પાન ૨૦૦૦નું
[illegible] ૪ થી ૬
પુસ્તકો [illegible]

[illegible]

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

[illegible]

સંતપુરુષોનાં ચરિત્રો

મહર્ષિ દયાનંદ	...	૧–૦
સ્વામી સહજાનંદ	...	૦–૧૨
ગુરુ નાનક	... ...	૦–૬
બુદ્ધચરિત ને સંતપુરુષો		૨–૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ–ચરિત		૨–૮
સ્વામી વિવેકાનંદ	...	૩–૦
સ્વામી રામતીર્થ ખંડ ૪		૩–૦
સંત તુકારામ	... ...	૨–૮
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–ખંડ ૧		૧–૮
[illegible] અને [illegible]		૧–૮
સ્વામી બ્રહ્માનંદ અને [illegible] ચરિત્ર		૧–૬
[illegible] ને [illegible] ચરિત્રો		૧–૦
[illegible]		[illegible]
[illegible]		૧–૮
[illegible]		૨–૪
[illegible]		૧–૪

[illegible]

[illegible]

સ્વર્ગનો ખજાનો...	...	૧–૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ...	...	૧–૦
સ્વર્ગની જિંદગી	...	૧–૦
સંસારમાં સ્વર્ગ	...	૧–૦
સ્વર્ગનો આનંદ	...	૧–૦
સ્વર્ગની સીડી	...	૧–૦
સ્વર્ગની સડક ...	...	૧–૦

ઐતિહાસિક ને સાહિત્ય

સાહિત્યપ્રારંભિકા	...	૧–૦
[illegible]ની વાર્તાઓ	...	૨–૦
ભારતના વીરપુરુષો	...	૧–૦
વીર દુર્ગાદાસ ને [illegible]		૧–૦

[illegible] ને [illegible]

સંસારમાં સુખ ક્યાં છે?		૧–૦
[illegible]	...	૧–૦
[illegible]	...	૧–૦
[illegible]	...	[illegible]

[illegible]

હતો. સ્વભાવે શાંત અને સાધારણ વિચારવાન હતો. બહુ બુદ્ધિમાન પણ નહિ, તેમ બુદ્ધિ વગરનો પણ નહોતો. શરીરે ભરેલો પણ સહેજ ટૂંકા દેખાવનો હતો. એના હૃદયમાં હેત હતું. પોતાના કુંટુંબીજનો પ્રત્યે સદ્‌ભાવ હતો. પત્ની પ્રત્યે પ્રેમ હતો. માતાપિતાનો આજ્ઞાપાલક પુત્ર હતો. પત્નીમાં જે દૃઢતા અને ધૈર્ય હતાં તેટલાં પતિમાં નહોતાં. પરંતુ સાધારણ પુરુષોથી સહેજ ચડે એવા ગુણો એ ધરાવતો હતો. આધુનિક યુવક હોવા છતાં, ધનવાન છતાં એનામાં એક જ વ્યસન હતું. એ માત્ર સિગારેટ પીવાનો શોખીન હતો. એની ચામડીનો રંગ ગૌર અને ચળકતો હતો. રમણલાલને વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો શોખ હતો. શારીરિક કસરતો અથવા રમતગમતો એને પણ બહુ પસંદ નહોતી. ક્યારેક સિનેમા જોતો. પરંતુ દરરોજ ચારપાંચ માઈલ સાયકલ ઉપર ફરી આવવાનો શોખ એને નાનપણથી જ હતો. એની તંદુરસ્તી સામાન્ય પ્રકારની હતી.

મેના શક્તિશાળી બાળા હતી. તે હિંમતવાન, દૃઢનિશ્ચયી, તીવ્રબુદ્ધિવાળી અને કામ પાછળ એકાગ્રતાના ગુણ ધરાવતી હતી. એ શરીરે સીધા સોટા જેવી—નહિ પાતળી ને નહિ જાડી એવી હતી. એની ચામડી સહેજ શ્યામ વર્ણની હતી. પરંતુ આંખો ભવ્ય અને આકર્ષક હતી. મોઢા ઉપર સચ્ચાઈ અને હૃદય દયાળુ હતું. મેના મેટ્રિક થઈ હતી. એને વાચનનો ભારે શોખ હતો. રાત્રે પુસ્તક વગર એને ઊંઘ આવતી નહિ. એના વાચનના વિષયો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં જીવનચરિત્રો, આરોગ્ય, ઇતિહાસ વગેરેનાં હતાં. ક્યારેક સારી નવલકથાઓ પણ ગમતી હતી. બપોરબાદ ઘરમાં નાની વહુને સમય મળે નહિ. પરંતુ ગમે તેમ સમય મેળવીને એ વાંચી લેતી હતી. એનો બીજો શોખ [illegible] હતો. મોટા [illegible]

"તારે સ્વાદ ચાખવો હોય તો મારી ના નથી. હું જાણું છું કે તું સહેજે માનવાની નથી. મારી એક વાત સાંભળ."

"શું છે? જલદી કરો."

"હું તને અહીં કેદ રાખી શકીશ. મારો નોકર મારા એક ઇશારાથી જ તારા સસરા અને જ્ઞાતિના આબરૂદારોને તેડી અહીં ઊભા કરશે. તું એક જ ઓરડામાં મારી સાથે એકાંતમાં મળશે તો તારી શી આબરૂ વધશે? વિચાર કરી જો. મને છંછેડવામાં સાર છે કે પ્રસન્ન કરવામાં? આ ઓરડાના દરવાજા એક યુક્તિથી બંધ થાય છે. અજાણ્યાથી એ ખોલી શકાતા નથી. જો ખોલી જો."

મેનાએ મજબૂત દરવાજો ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સફળતા મળી નહિ.

"તારે માટે મારી મહેરબાની મેળવવા વગર અને મને ખુશી કર્યા વગર બીજો કોઇ ઉપાય નથી. મારો પ્રેમ કેટલો કીમતી છે તે તને પાછળથી જણાશે. એ જેટલો આનંદદાયક છે તેટલો જ મનકામના પૂર્ણ કરનારો છે."

મેના મનમાં મૂંઝાઈ. તેણે આસપાસ નજર કરી. છેલભાઈની ચાંદીની મૂઠવાળી લાકડી એના જોવામાં આવી. એણે જલદી ઉપાડીને છેલભાઇને મારવા ઉગામી. પરંતુ છેલભાઈ કૂદકો મારીને બીજા ઓરડામાં દોડી ગયો અને બારણાં બંધ કરી દીધાં.

મેના બરાબર મૂંઝાઇ હતી. આમાંથી આબરૂભેર બહાર કેમ નીકળવું તે એને વિચાર થઈ પડ્યો. રાધાનાં કાગળિયાં લેવા એ આવી હતી. વસંતને એણે ખૂબ પ્રસન્ન કરીને પોતાને અનુકૂળ બનાવી લીધો. વસંતને લઈને એ એની સાથે છેલભાઈના ઓરડામાં ગઈ હતી. વસંત તેને [illegible] બનાવવા ગઈ.

મેનાને [illegible] ની [illegible] આશીષી [illegible] પોતાના [illegible]

"તારે સ્વાદ ચાખવો હોય તો મારી ના નથી. હું જાણું છું કે તું સહેજે માનવાની નથી. મારી એક વાત સાંભળ."

"શું છે ? જલદી કરો."

"હું તને અહીં કેદ રાખી શકીશ. મારો નોકર મારા એક ઇશારાથી જ તારા સસરા અને જ્ઞાતિના આબરૂદારોને તેડી અહીં ઊભા કરશે. તું એક જ ઓરડામાં મારી સાથે એકાંતમાં મળશે તો તારી શી આબરૂ વધશે ? વિચાર કરી જો. મને છંછેડવામાં સાર છે કે પ્રસન્ન કરવામાં ? આ ઓરડાના દરવાજા એક યુક્તિથી બંધ થાય છે. અજાણ્યાથી એ ખોલી શકાતા નથી. જો ખોલી જો."

મેનાએ મજબૂત દરવાજા ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સફળતા મળી નહિ.

"તારે માટે મારી મહેરબાની મેળવવા વગર અને મને ખુશી કર્યા વગર બીજો કોઇ ઉપાય નથી. મારો પ્રેમ કેટલો કીમતી છે તે તને પાછળથી જણાશે. એ જેટલો આનંદદાયક છે તેટલો જ મનકામના પૂર્ણ કરનારો છે."

મેના મનમાં મૂંઝાઈ. તેણે આસપાસ નજર કરી. છેલભાઈની ચાંદીની મૂઠવાળી લાકડી એના જોવામાં આવી. એણે જલદી ઉપાડીને છેલભાઈને મારવા ઉગામી. પરંતુ છેલભાઈ કૂદકો મારીને બીજા ઓરડામાં દોડી ગયો અને બારણાં બંધ કરી દીધાં.

મેના બરાબર મૂંઝાઈ હતી. આમાંથી આબરૂભેર બહાર કેમ નીકળવું તે એને વિચાર થઈ પડ્યો. રાધાનાં કાગળિયાં લેવા એ આવી હતી. વસંતને એણે ખૂબ પ્રસન્ન કરીને પોતાને અનુકૂળ બનાવી લીધો. વસંતને લઈને એ એની સાથે છેલભાઈના ઓરડામાં ગઈ હતી. વસંત નીચે [illegible]

[illegible]

[illegible] નાની [illegible] આવીથી એવું

[illegible] પોતાના [illegible]

[illegible] પોતાની

[illegible] કહેવા.

સંવત: ૨૦૦૦
પ્રત : ૪૫૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
ત્રિભુવનદાસ ક૦ ઠક્કર
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે. રાયખડ :: અમદાવાદ

બીજો પુત્ર ધનવંત એંજિનિયરની સેકન્ડ ક્લાસની પરીક્ષા પાસ કરી આવ્યો હતો. પોતાની મિલમાં એંજિનિયર હતો. પોતાની મિલ, સાંજે સિનેમા અને રાત્રે ક્લબ એ એનાં ત્રણ તીર્થસ્થળો હતાં. એને નાતજાતનો ભેદ નહોતો. એટલે કુટુંબના આચારોનો ધનવંત ચોરો ઘાતક હતો. બાપાજી તો એને બહુ જ થોડું બોલાવતા હતા. ક્યારેક કોઈ સ્પર્શાસ્પર્શના દોષ માટે ક્લબમાં અંગત એવાં વિશેષણો પિતા તરફથી એને શરપાવ પણ મળતો હતો. સંસારમાં એ ઝાઝું માથું મારતો નહિ. એની સ્ત્રી માલતી જેને 'મીંઢી' કહેવાય છે તેવા સ્વભાવની સ્ત્રી હતી. તે પોતાનું કામ કાઢી લેવામાં ચાલાક હતી. સ્વાર્થ માટે ચતુરાઈભરેલી લુચ્ચાઈ એને આવડતી હતી. પોતે નિર્દોષ રહીને લલિતા ઉપર બરાબર સર્વે અપયશનો ટોપલો ઢોળી દેતાં એને આવડતો હતો. સાસુને વહાલી થવા માટે ચાડીચૂગલીનો ઉપયોગ પણ કરતી હતી. સાસુ બધાની કિંમત સમજતી હતી. સંસારના નાવને ચલાવવા જેવો જોઈએ તેવો તે સૌનો ઉપયોગ કરતી હતી.

ઘરમાં નાનાં નાનાં બાળબચ્ચાં પુષ્કળ હતાં. એમને માટે બે ગાડીઓ પણ હતી. સ્કૂલે મૂકવા, ફરવા તેડી જવા, દર્શને જવા વગેરે કામો માટે ગાડીઓ વપરાતી હતી. શહેરમાં કુટુંબ માટે રહેવાનું ઘર બહુ સગવડભરેલું હતું. વૈષ્ણવ કુટુંબ હતું, છતાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની દૃષ્ટિ બરાબર સચવાતી નહિ. ઘરનાં ફર્નિચર-રાચરચીલું પણ કીમતી હતું. છતાં તે બરાબર સ્વચ્છ રખાતું નહિ. રસોઇયો ત્રણ ને નોકરો હતા. ગાડીવાળા અને એક દાસી પણ હતાં. પરંતુ ઘરના સંસ્કાર જૂના ઢાંચા ઉપર હતા. આધુનિકતા પ્રવેશ અને [illegible]

તથા સામાજિક કાર્યોમાં સમય જતો હતો. સ્ત્રીમંડળમાં ભાગ લેવાનો કે કોઈ સંસ્કૃતિની હિલચાલમાં ભાગ લેવાના પ્રસંગોનો ક્યારેય પણ લાભ લેવાતો નહિ. સ્ત્રીઓ એ માર્ગે જાય એવી વડીલની ઇચ્છા નહોતી. યુવકો આધુનિકતામાં બહાર મહાલતા છતાં પણ પોતાની સ્ત્રીઓ માટે એ દ્વારો ખોલવાની હિંમત એમનામાં નહોતી. સ્ત્રીઓ બાળકો ઉત્પન્ન કરનારાં યંત્રો હતી. પોતાના ઘરની અંદર ગોંધાઈ રહેતી હતી. માત્ર દેવદર્શને કે સામાજિક કાર્યો માટે બહાર જઈ શકતી હતી. ઘરમાં સર્વે યુવતીઓ ભણેલી હતી. પરંતુ પુસ્તકોની દુનિયા આ ઘરમાં નહોતી એટલે બધું કટાઈ જતું હતું.

આવા ઘરમાં છેલ્લા પંદર માસ થયાં મેના પરણીને આવી હતી. એ સ્વતંત્ર વાતાવરણમાંથી આવી હતી. એના પિતાએ એને સારી મર્યાદિત સ્વતંત્રતા આપી હતી. એનું પરણ્યા પહેલાંનું જીવન સ્વતંત્ર હતું. સખીઓ હતી, સંગીત હતું, વાચન હતું, સ્ત્રીમંડળોમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેવો, સ્ત્રી–માસિકોમાં લેખો મોકલવા, ક્યારેક ભાષણો આપવાં, નિબંધોની હરીફાઈમાં ઊતરવું, ક્યારેક સ્કૂલનાં નાટકોમાં ઊતરવું, ક્યારેક મેળાવડાઓનો પ્રબંધ કરવો, યુવતી સ્વયંસેવિકા તરીકે કામ કરવું—આવાં આવાં કામોમાં સોળ વરસની ઉંમર પસાર થઈ હતી. સત્તરમા વર્ષે એણે જુદા જ વાતાવરણમાં પ્રવેશ કર્યો. મેના ઉદ્યોગશીલ હતી. એના સ્વભાવને પ્રવૃત્તિ જોઈતી હતી. સસરાના ઘરમાં આવ્યા પછી બાળકોનાં કપડાં સીવવાં, બાળકોને શિક્ષણમાં સહકાર આપવો, સાસુજીને ઠાકોરસેવાના પદાર્થો તૈયાર કરી આપવા, બાળકો માટે [illegible] ગૂંથવાં, સૌ વહુઓને માટે ફેશનેબલ ઢોગ ભરી આપવી, તુલસીના છોડનાં કૂંડાં ઉછેરવાં, ઘરને સ્વચ્છ ગોઠવવાની દેખરેખ રાખવી, [illegible]

સુમનલાલનું ઘર ધનવાન, પ્રતિષ્ઠાવાન અને સજ્જન ગણાતું હતું. સુમનલાલ મહાજનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા હતા. હાથના પણ ઉદાર હતા. દરેક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં સારી રીતે પૈસા આપતા હતા. એમના રાજ્યદ્વારી વિચારો ઉદારમતવાદી હતા. ઉદારમતવાદી મંડળમાં પૈસા પણ આપતા હતા. કોંગ્રેસ તરફ ભાવ નહોતો તેમ અભાવ પણ નહોતો. મહાત્માજી તરફ દેખીતી અવગણના બતાવતા નહિ. પરંતુ ધાર્મિક વિચારો સંબંધી એમનો ઉઘાડો વિરોધ હતો. તેમાં પણ હરિજનોને મહાત્માજીએ જે માથે ચડાવ્યા છે તે માટે તેમને બહુ લાગી આવતું હતું. માધુભાઈ પોતાના વોર્ડ તરફથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય તરીકે ઊભા રહ્યા હતા. તેઓ ચૂંટાઈ પણ ગયા હતા. આ વરસ મિલો માટે તેજીનું હતું. સુમનલાલ સારું કમાયા હતા. એમને હવે બીજી મિલ બનાવવાની લેહ લાગી હતી. પરંતુ માધુભાઈ આ સમય અનુકૂળ ગણતા નહોતા. એમની સલાહ હતી કે તેજીના સમયમાં મિલ લેવી નહિ. પણ જ્યારે ખૂબ મંદી પ્રવર્તતી હોય ત્યારે જ મિલ ખરીદ કરવી. માધુભાઈ વડીલને સમજાવી લેતા હતા.

માધુભાઈને પણ પોતાની મિલનો વહીવટ ચલાવવાનો ચિંતાજનક પ્રશ્ન હતો. મજૂરોનો પ્રશ્ન ભારે કઠિન અને સમસ્યાઓથી ભરેલો હતો. સુમનલાલ મજૂરોને અડેનતાણા સિવાય બીજી કોઈ પણ સગવડ આપવા રાજી નહોતા. મજૂરોને બધ્યાં કે સારી ચાલીની સગવડ આપવા રાજી નહોતા. માધુભાઈ પણ ઉદાર વિચારના નહોતા એમ છતાં બહારનું વાતાવરણ સમજી શકતા હતા. સમયને ઓળખીને તેઓ 'વા તેવી પીઠ' દેતા હતા.

નહિ. એ વિષયમાં મારું મન દૃઢ છે. મારે ત્યાં જવાની ફરજ પડી
એ દુષ્ટે એનો અયોગ્ય લાભ લેવાની તક શોધી. હું એની સાથે દર્દ
એ મને પૂરીને બીજા જોડેના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. એણે ટેલિ-
ફોનથી પોતાના માણસોને કહી સસરાજી અને બીજાઓને ત્યાં આ
બનાવો જોવા બોલાવી મંગાવ્યા. મને ત્યાંથી નાસી છૂટવાનો કોઈ
ઉપાય મળ્યો નહિ, એટલે હું ત્યાં પુરાઈ રહી હતી. પરંતુ હું કોઈ
રીતે તેની ઈચ્છાને તાબે થાઉં તેમ નહોતું."

"પણ વહુ, જગત તો સાબિતી માગશે ને ?"

"મારી પાસે સાબિતી નથી. મારા વચન ઉપર જો વિશ્વાસ
હોય તો સાબિતીની જરૂર પણ નથી. છતાં બીજી સાબિતી હું શી
આપી શકું ?"

"મારી પાસે બધી વાત ખુલ્લા દિલથી કહે તો કોઈ રસ્તો પણ
નીકળે. પહેલાં તું એ ઘેર શા માટે ગઈ હતી, તે પણ ચોખ્ખું કર્યું
નથી. એટલે મારા મનનું સમાધાન થાય તો જ હું સર્વેનું સમાધાન
કરી શકું. આ તો બારીક અને જીવનની મોટામાં મોટી તક છે. એ
જતી કરવામાં ડહાપણ નથી."

"હું પણ સમજી શકું છું. પરંતુ બીજા પણ આ વાતમાં
સંડોવાય છે. તેમની ગુપ્ત વાતો હું કોઈ રીતે પ્રગટ કરી શકું નહિ
એટલે મને ક્ષમા કરો."

"મારે ક્યાં ક્ષમા કરવાનો સવાલ છે ! આ તો કુટુંબની આબરૂ
નો સવાલ છે. એમાં સ્પષ્ટતા અને શુદ્ધ હૃદય જોઈએ."

"માતુશ્રી! આ સિવાય મારે કંઈ ઉમેરવાનું નથી. હું કંઈ
વધારે કહી શકું તેમ નથી."

"અમારે માથે મોટું [illegible] આવી પડ્યું છે. વહુ જેવી
વહુ ઉપર અપવાદ આવ્યો છે [illegible] અપવાદ દૂર કરવામાં તું અમને
મદદ આપતી નથી."

"લોકોના અપવાદને [illegible] [illegible] મારા પોતાના ખાતરી [illegible] મંજૂર ન
[illegible] હોય તો !"

બાપાને તસ્દી આપવી નહિ. એમનો સ્વભાવ આખાબોલો છે. એટલે તડ ને ફડ કરી નાખશે."

"બાપા, અમને વહુને બોલાવવાની પરવાનગી આપશો? અમે તમારી સંમતિ વગર કોઈ પણ જાતનું પગલું નહિ ભરીએ. પાકી તપાસ કરવાની જરૂર તો તમને પણ લાગતી હશે જ."

"જેમ તમારી મરજી, પણ એ વહુ હવે આપણા ઘરને યોગ્ય રહી નથી."

બાપા પોતાની બેઠકમાં ચાલ્યા ગયા. સાસુએ મેનાને બોલાવી. આ ઘરમાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ નહોતો. વહુ માથું નીચું રાખીને સાસુની પાસે બેઠી.

"વહુ! જો તારી માતા નથી. હું જ તારી માતા છું. કાંઈ છુપાવતી નહિ. જે બન્યું હોય તે સાચેસાચું કહી દે. માધુ, તું ચાલ્યો જા. બોલાવું ત્યારે આવજે."

માધુભાઈ ચાલ્યા ગયા.

"બોલ, વહુ! હવે જે કંઈ તારે કહેવું હોય તે કહેજે. હું સાંભળવા તૈયાર છું. તું શા માટે એવા ખરાબ માણસને ઘેર ગઈ હતી?"

"માતુશ્રી! કેટલીક વખત કેટલાક સંયોગો માણસને અજાણ્યે કેકાણે અને અયોગ્ય સ્થળે પણ મોકલે છે. મને પણ સંયોગોએ ત્યાં મોકલી હતી."

"એ સંયોગો શું હતા?" મીઠાશથી સાસુએ પૂછ્યું.

"એ સંયોગો મારે માટે નહોતા. કોઈના ઉપર ઉપકાર કરવા માટેના હતા. પરંતુ એ વાત બીજાના ખાનગી હોવાથી હું ખુલ્લી [illegible] નથી.

[illegible] એ [illegible] નહોતા તો [illegible] હોય જ નહિ. [illegible]
[illegible] નહિ.

એની [illegible] પણ [illegible] કહી [illegible]
[illegible]

પાપ તો મંજૂર કરાવવા જેટલું દબાણ પણ હું કરતી નથી. મને લોકાપવાદનો ડર નથી, ભવિષ્યનો પણ ડર નથી. મારા હૃદયનો ડર છે. પરંતુ આ સમયે તો હું મારા અંતઃકરણ પાસે નિર્દોષ છું. એટલે જે કાંઈ પરિણામ આવે તે ભોગવી લેવા માટે તૈયાર છું."

"આમ નહિ ચાલે, તારે અમને કંઇક મદદ કરવી પડશે."

"શી મદદ આપ માગો છો?"

"બધી વાત મને ખોલીને કહી દે."

"પારકી વાત હું તમને કદાચ કહું તો પણ તમારે સસરાજી અને જેઠજીને કહેવી જ પડશે. એક કાનથી બીજે કાને જાય તો ક્યારેય પણ ખાનગી રહી શકયું છે? હું કોઈના કારણસર એ ઘેર ગઈ હતી. કારણ પણ પૂરું થયું. પરંતુ એ દુષ્ટે તાગડો રચી મારી પ્રતિષ્ઠાને જોખમમાં નાખી. કોઈની ગુપ્ત વાત છુપાવ્યા સિવાય બીજી બધી હકીકત કહેવામાં મને વાંધો નથી. શા માટે ગઈ હતી, તે હું કહેવા માગતી નથી."

"મૂળ જ ન બતાવે અને શાખાઓ બતાવે તેમાં શો ફાયદો? સાંકળનો મુખ્ય અંકોડો તો ખૂટે છે."

"માતુશ્રી, હવે આ વાતમાં માલ નથી. જો ઘરની વહુના વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તો તમે તેવો નિર્ણય કરી શકો છો. નહિ તો અમે તેવો નિર્ણય કરી શકો છો. મારું હૃદય શુદ્ધ છે એટલે પરમાત્મા મને જાતે માર્ગદર્શક થશે. મને કોઈ વાતનો અંદેશો નથી."

માતુશ્રીએ માધુભાઈને બોલાવ્યા. વહુની બધી વાત કહી. વહુ ત્યાં શા માટે ગઈ હતી, તેનું સાચું કારણ તે સ્પષ્ટ કરતી નથી. ગોળ ગોળ વાતો કરે છે એમ બધી વાત કરી.

"જુઓ બેટા, તમારી સાથે બોલવાની ટેવ નથી. પરંતુ આવા ધર્મસંકટ સમયે હું તમને નાની બહેન ગણીને વિનતી કરું છું. અમારો હાથ મજબૂત કરો. જગત પાસે છાતી કાઢી ચાલવાની તક અમને આપો. કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા તમારો પણ ભાગ છે. આ ભાગને તમે સાર્થક કરો, એવી મારી ઇચ્છા છે."

નહિ. એ વિષયમાં મારું મન દૃઢ છે. મારે ત્યાં જવાની ફરજ પડી. એ દુષ્ટે એનો અયોગ્ય લાભ લેવાની તક શોધી. હું એની સામે થઈ. એ મને પૂરીને બીજા જોડેના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. એણે ટેલિફોનથી પોતાના માણસોને કહી સસરાજી અને બીજાઓને ત્યાં આ ભવાડો જોવા બોલાવી મંગાવ્યા. મને ત્યાંથી નાસી છૂટવાનો કોઈ ઉપાય મળ્યો નહિ, એટલે હું ત્યાં પુરાઈ રહી હતી. પરંતુ હું કોઈ રીતે તેની ઇચ્છાને તાબે થાઉં તેમ નહોતું."

"પણ વહુ, જગત તો સાબિતી માગશે ને ?"

"મારી પાસે સાબિતી નથી. મારા વચન ઉપર જો વિશ્વાસ હોય તો સાબિતીની જરૂર પણ નથી. છતાં બીજી સાબિતી હું શી આપી શકું ?"

"મારી પાસે બધી વાત ખુલ્લા દિલથી કહે તો કોઈ રસ્તો પણ નીકળે. પહેલાં તું એ ઘેર શા માટે ગઈ હતી, તે પણ ચોખ્ખું કરતી નથી. એટલે મારા મનનું સમાધાન થાય તો જ હું સર્વેનું સમાધાન કરી શકું. આ તો બારીક અને જીવનની મોટામાં મોટી તક છે. એને જતી કરવામાં ડહાપણ નથી."

"હું પણ સમજી શકું છું. પરંતુ બીજા પણ આ વાતમાં સંડોવાય છે. તેમની ગુપ્ત વાતો હું કોઈ રીતે પ્રગટ કરી શકું નહિ. એટલે મને ક્ષમા કરો."

"મારે કયાં ક્ષમા કરવાનો સવાલ છે ? આ તો કુટુંબની આબરૂનો સવાલ છે. એમાં સ્પષ્ટતા અને શુદ્ધ હૃદય જોઈએ."

"માતુશ્રી ! આ સિવાય મારે કંઈ ઉમેરવાનું નથી. હું કંઈ વધારે કહી શકું તેમ નથી."

"અમારે માથે મોટું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું છે. વહુ જેવી વહુ ઉપર અપવાદ આવ્યા છે. તે અપવાદ દૂર કરવામાં તું અમને મદદ આપતી નથી."

'લોકોના અપવાદને કારણે [illegible] પોતાની બાળકી [illegible]

નિવેદન

સ્ત્રીઓના હિતની વિચારણા એટલે જનસમાજના હિતની વિચારણા. કારણ સ્ત્રીઓ વસ્તીનો અર્ધો ભાગ છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ પુરુષોની સાથે રહેલી અને કૌટુંબિક જીવનમાં બધી રીતે સંકળાયલી હોઇને રાષ્ટ્રનું અને પ્રજાનું જ સ્વરૂપ છે. પત્ની અને માતા તરીકે તેમનું મનુષ્યજીવનમાં કેન્દ્રસ્થાન છે. ભારતની સ્ત્રીઓએ જ ભારતની સંસ્કૃતિ જાળવી રાખી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તમારાં દાદીમા કે નાનીમાને યાદ કરો. તેઓ વાંચી શકતાં નહોતાં પણ પ્રતાપી અને દુનિયાને સમજનારાં હતાં. એમના ડોસીશાસ્ત્રમાં ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન સમાઈ જતું હતું. આજની અર્ધદગ્ધ કેળવણી પામેલી છોકરીઓ કદાચ આ વાત સમજી પણ નહિ શકે. પોતાનું હોય તે જાળવીને બીજાનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય અને સંસ્કૃતિ મેળવવાં એ તો ઉત્તમ જ છે; પણ અર્ધદગ્ધપણું તો તે છે કે જેમાં પોતાનું ખોઇને બીજાનું મેળવાય. અથવા તો જેમ પશ્ચિમના અનિષ્ટ પ્રસંગોની અસર નીચે થઈ રહ્યું છે તેમ. પોતાનું [illegible] અને [illegible] નહિ

[illegible]

થાય તો મંજૂર કરાવવા જેટલું દબાણ પણ હું કરતી નથી. મને લોકાપવાદનો ડર નથી, ભવિષ્યનો પણ ડર નથી. મારા હૃદયનો ડર છે. પરંતુ આ સમયે તો હું મારા અંતઃકરણ પાસે નિર્દોષ છું. એટલે જે કાંઈ પરિણામ આવે તે ભોગવી લેવા માટે તૈયાર છું."

"આમ નહિ ચાલે, તારે અમને કંઇક મદદ કરવી પડશે."

"શી મદદ આપ માગો છો?"

"બધી વાત મને એકલીને કહી દે."

"પારકી વાત હું તમને કદાચ કહું તો પણ તમારે સસરાજી અને જેઠજીને કહેવી જ પડશે. એક કાનથી બીજે કાને જાય તો ક્યારેય પણ ખાનગી રહી શક્યું છે? હું કોઈના કારણસર એ ઘેર ગઈ હતી. કારણ પણ પૂરું થયું. પરંતુ એ દુષ્ટે તાગડો રચી મારી પ્રતિષ્ઠાને જોખમમાં નાખી. કોઈની ગુપ્ત વાત છુપાવ્યા સિવાય બીજી બધી હકીકત કહેવામાં મને વાંધો નથી. શા માટે ગઈ હતી, તે હું કહેવા માગતી નથી."

"મૂળ જ ન બતાવે અને શાખાઓ બતાવે તેમાં શો ફાયદો? સાંકળનો મુખ્ય અંકોડો તો ખૂટે છે."

"માતુશ્રી, હવે આ વાતમાં માલ નથી. જો ઘરની વહુના વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તો તમે તેવો નિર્ણય કરી શકો છો. નહિ તો ગમે તેવો નિર્ણય કરી શકો છો. મારું હૃદય શુદ્ધ છે, એટલે પરમાત્મા મને જાતે માર્ગદર્શક થશે. મને કોઈ વાતનો અંદેશો નથી."

માતુશ્રીએ બાપુભાઈને બોલાવ્યા. વહુની બધી વાત કહી. વહુ ત્યાં શા માટે ગઈ હતી, તેનું સાચું કારણ તે ખુલ્લું કરતી નથી. ગોળ ગોળ વાતો કરે છે એમ બધી વાત કરી.

"જુઓ બેટા, તમારી સાથે બોલવાની ટેવ નથી. પરંતુ આવા ધર્મસંકટ સમયે હું તમને નાની બહેન ગણીને વિનંતી કરું છું. અમારા હાથ મજબૂત કરો. જમન પાસે છાની કાઢી ચાલવાની તક અમને આપો. કુટુંબની પ્રતિષ્ઠામાં તમારો પણ ભાગ છે. આ ભાગને તમે સાર્થક કરો, એવી મારી ઇચ્છા છે."

"વડીલશ્રી! તમારા સ્નેહને હું જાણું છું. પરંતુ પારકી પ્રતિજ્ઞા, સત્ય અને વચનથી હું બંધાયેલી છું. એટલે મારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે પણ હું વિશેષ ખુલાસો આપી શકતી નથી."

"સંસારમાં પ્રવેશ કરતી એક યુવતીની પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન એ એને મન કેવો ગંભીર હોઈ શકે તે હું સમજી શકું છું. પરંતુ તે સર્વેનો વિચાર કર્યા પછી પણ તું કોઈ રીતે આ વિષય ઉપર વધારે અજવાળું નાખી શકવા સ્વતંત્ર નથી."

હવે વધારે પૂછપરછ કરવી નિરર્થક સમજીને વહુને જવાની રજા આપી.

બપોરના નિદ્રા લઈ વડીલ ઊઠ્યા એટલે ફરી કુટુંબની ધારાસભા મળી. સર્વે વાત ત્યાં ફરીથી ચર્ચાઈ. વડીલનો મત વહુને કાઢી મૂકવાનો થયો. માણેકભાઈનો મત થોડો સમય હજી રાહ જોવાનો હતો. આનંદીમાનો મત વહુને પોતાની સાથે ચાર માસ તીર્થયાત્રા કરવા મોકલવાનો થયો. સૌના મતો જુદાજુદા થયા.

"એ વહુ આપણા ઘરને યોગ્ય નથી. એને રજા આપી દે. મારા દીકરાને એકસો ને એક કન્યા મળશે. શા માટે બીજા વિચાર કરો છો?" વડીલે બાંગરો વાળ્યો.

"વહુ જેવી વહુને એમ કાઢી મુકાય નહિ. એમાં આપણી શોભા નથી," આનંદીબાઈએ કહ્યું.

"પણ એણે કેવું કૂડું કામ કરી આપણી લાજ ગુમાવી છે તેનું કંઈ નહિ?"

"[illegible] ઉતાવળ સારી નથી. [illegible] વહુ દોષિત હોય એવું હું માનતી નથી. બાકી [illegible] અભિપ્રાય છે."

[illegible]

છેવટે ત્રણે ય જણ એકમત ઉપર આવ્યાં. વહુને હમણાં પિયેર મોકલી દેવી. ચાર માસ પછી શું કરવું તેની ફરી ચર્ચા કરીને નક્કી કરવું. વહુનાં માબાપ નથી. પણ બાપના વૃદ્ધ કાકા છે. ઘરનું ઘર છે. મિલના શેરો છે. એટલે કંઈ વાંધો આવશે નહિ.

માધુભાઈ અને એની માતુશ્રીની એક જ ગાંઠ હતી. ચાર માસ પછી વહુને ઘેર તેડાવી લેવી. માત્ર સુમનરાયની જિદ્દ સામે એમને અત્યારે નમતું આપવું પડયું હતું. પાછળથી વૃદ્ધને સમજાવી લેવાની એમને પાકી ખાતરી હતી. હમણાં વાત ઢંડી પાડવી હતી.

આનંદીબાઈ વહુની કિંમત સમજતાં હતાં. એમણે રમણલાલને એકાંતમાં બોલાવ્યો. બધી વાત વિસ્તારીને કહી. રમણલાલને જે કુટુંબપરિષદે ઠરાવ કર્યો હતો તે પણ જણાવ્યો. હમણાં ચાર માસ સુધી પિયર મોકલવાની વાત કરી.

"બા, હું એ વાત માનતો નથી. તારી વહુની નિર્દોષતાની મને પાકી ખાતરી છે."

"ભાઈ, હું પણ જાણું છું. પણ આપણે હમણાં આ વાત ટાઢી પડવા દેવી જોઈએ. લોકો હમણાં તાજો ઘા છે એટલે વાતો કરે છે, કંઈ થશે, એટલે ફરીથી તેડાવી લઈશું."

"બા, લોકાપવાદ તો સીતાજી જેવાં ઉપર પણ થયો હતો. તેથી જગન્માતાને આપણે દોષિત માનીએ છીએ? મને આ વાત અનુકૂળ નથી."

"ભગવાન રામચંદ્રે પણ સીતાજીને વનવાસ આપ્યો હતો. આપણે પણ વહુને ચાર માસનો વનવાસ આપીશું. તેમાં તું તારે વહુને મળવું હોય તો ખુશીથી મળવા જજે. મારી ના નથી."

"શ્રીરામચંદ્રે ભૂલ કરી તો આપણે પણ એવી ભૂલ કરીશું?"

"બેટા. ભગવાન ભૂલ કરે જ નહિ. તાર એવી વાત ન કરવી જોઈએ.' દયાળુ માતાએ પુત્રને વાર્યો.

પતિપત્ની જુદાં થયાં. આખી રાત વાતો ચાલી. પતિને પણ મનાવે નાર્ય. વાત કરી નહિ. છતાં એના [illegible] દિન એને

પિયેર ગઇ. ઘરમાં આ વાતની ચર્ચા વડીલોએ કરવા દીધી નહિ. ગામમાં પણ થોડા દિવસોમાં એ વાત જૂની થઈ ભુલાવા લાગી.

હરિલાલકાકા ઉંમરે ૮૦ શિયાળા જોઈ આવ્યા હતા. એ વિધુર હતા. છેલ્લાં ૪૦ વરસો સુધી એઓ રામલાલની સાથે જ રહ્યા હતા. બંને બાળકો હરિકાકાના હાથમાં ઊછર્યાં હતાં. હરિકાકા જરા ભોળા અને સાદાસીધા માણસ હતા. એમણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં નાનપણથી વીસ રૂપિયાના પગારે બિલો ઉઘરાવવાનું કામ વીસેક વરસ કર્યું હતું. તેમાં પગાર વધીને ૨૧ રૂપિયા પણ થયો નહોતો. રામલાલની પદવી વધી એટલે એણે કાકાને ઘરે બેસાડ્યા. કાકાનાં કાકી તો ક્યારનાંયે પરલોક સિધાવી ગયાં હતાં. આથી ખાવાનું, કપડાં અને બીજું ખર્ચ રામલાલ આપતા હતા. હરિકાકા બંને વખત બાંગનો લોટો પીતા અને લહેરમાં આવી અલકમલકની વાતો ઢંગધડા વગરની કરતા હતા. તેમાં પણ રામાયણની વાત એમને મોઢે હતી. અનેક વાર સીતાનું હરણ અને રાવણનું મરણ વાતમાં રસ લાવી હરિકાકા વર્ણવતા હતા. એમની વક્તૃતાનો એ એક જ વિષય હતો. 'હાં કાકા, પછી રાવણે સીતાજીનું કેમ હરણ કર્યું ?' એટલી સૂચના મળતાં કાકાની વાતનો પ્રવાહ ધોધમાર વહેવા લાગતો. રામલાલના મરણ પછી કાકા એકલા આ મોટા ઘરમાં રહેતા હતા. નીચે દુકાનોનું ભાડું આવતું અને રામલાલના શેરોની પેદાશ આવતી. આ સર્વેની વ્યવસ્થા મેના કરતી હતી. કાકાની રસોઈ સારુ એક બાઈ રાખી હતી. તે રોટલા કરી જતી. તેને માસિક પાંચ રૂપિયા મેના આપતી હતી.

મેનાએ પિતાના ઘરમાં આવીને વાસ કર્યો. એણે કાકાને ખબર આપી કે પોતે થોડા દિવસ અહીં રહેશે.

"હા દીકરી, જેમ સીતાજી વનવાસમાં ગયાં હતાં તેમ ખરું ને ?" કાકા ખડખડ હસી રહ્યા.

૪ : મેના જ્ઞાનમાર્ગે

મેનાને આ મોટા ઘરમાં એકલું ગમ્યું નહિ. બહાર નીકળવા જેવું કે કોઈની સોબતમાં જવા જેવા સંયોગો નહોતા. એ પોતે લોકોના અપવાદથી ડરતી નહોતી. પરંતુ ખાસ કરી લોકો આંગળી ચીંધે એવી નફટાઈમાં રખડવું પણ એને પસંદ નહોતું. તેમ ઘરમાં ભરાઈ રહીને પડદામાં રહેવું એ પણ એને ગમતું નહોતું. ક્યાંય જવાય એવો તો સવાલ નહોતો. ઘર આખો દિવસ ને રાત ખાવા ધાય એવો સંભવ હતો. મેનાએ કંઈક વિચાર કર્યો અને એક દિવસ એ ભાડાની ગાડી કરી સાબરમતી આશ્રમમાં ગઈ.

એણે આશ્રમના એક કાર્યકર્તાને કહ્યું: "મારે મહાત્માજીને મળવું છે."

કાર્યકર્તા મેનાને મહાદેવભાઈની પાસે લઈ ગયા.

"કહો બાઈ! કેમ આવ્યાં છો?"

"મારે આશ્રમમાં રહેવું છે. હું અહીંની તાલીમ લેવા ઇચ્છું છું."

"તમારી ઓળખાણ આપશો?"

"મેનાએ પોતાનું, સસરાનું ને પિતાનાં નામો આપ્યાં."

"છાપામાં કાંઈ તમારે વિષે આવેલું હતું ખરું?"

"હા, હું ત્યકતા છું, મારે આશ્રમજીવનની તાલીમ લેવી છે."

"તમે બેસો, હું મહાત્માજી પાસે વાત કરી સંમતિ મેળવી આવું."

મહાત્માજીને મળી મહાદેવભાઈ પાછા આવ્યા. "તમે ભલે

આશ્રમમાં રહો. હમણાં એક માસ તમને આશ્રમમાં અભ્યાસી તરીકે રાખીએ છીએ. આશ્રમને અને તમને બન્નેને અનુકૂળ આવે એક માસની મુદત વધારી શકાશે. આ શરત અનુકૂળ હોય તો તમે ભલે આશ્રમમાં ગૌશાળાવિભાગમાં ખુશીથી કામ કરો."

મેના ત્યાં આવી ને રહી. એ બજારમાંથી થોડી ખાદીની સાડીઓ અને વસ્ત્રો લાવી હતી. એની ઓરડી એને બતાવવામાં આવી. મેનાએ પોતાનાં કપડાં ત્યાં મૂક્યાં.

આશ્રમનું જીવન તપોમય હતું. મીઠામરચા વગરનો ખોરાક ખાવાનો હતો. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મહેનત કરવાની હતી. મેના સવારના વહેલી ઊઠીને પ્રાર્થનામાં ભાગ લેતી હતી. પછી ગૌશાળામાં જઈ ગૌશાળા વાળીઝૂડીને સાફ કરતી હતી. શૌચસ્નાન પતાવ્યા પછી એ રસોડામાં જઈ રસોઈમાં મદદ કરતી. એને કામ વહાલું હતું. આશ્રમવાસીઓનાં કામો એ કરી આપતી. રેંટિયો પણ નિયમિત કાંતતી હતી. એનું સૂતર બહુ ઝીણું નીકળતું હતું. મેનાનો સહકાર આશ્રમવાસીઓ વચ્ચે આદર પામ્યો. સૌની સાથે એ માધુર્યભરેલો વર્તાવ રાખતી હતી. તે કોઈ ને કોઈ રીતે સૌને ઉપયોગી થઈ પડી. ગૌશાળાનું એનું કામ સ્વચ્છ અને સુઘડ હતું. એ ફુરસદના વખતમાં મહાત્માજીનાં પુસ્તકો વાંચતી હતી અને અભ્યાસમાં ભગવદ્ ગીતા શીખી હતી. જ્યાં ન સમજાય ત્યાં બીજી અનુભવી બહેનો તેને સમજાવતી હતી. ક્યારેક મહાદેવભાઈને અથવા બીજાઓને પણ પૂછી લેતી હતી.

મહાત્માજીની ચકોર આંખે એની કદર કરી લીધી. એ આંખ મૌને માપી લેતી. એક માસ પછી મહાત્માજીએ એને બોલાવીને કહ્યું:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રયત્ન કરતી હોઉં એવી અસર ઊપજે તે કરતાં હું મૌન રાખું તે યોગ્ય નથી ?"

"હું જૂઠુંસાચું પારખી શકીશ, મને કહો."

મેનાએ પોતાને શા નિમિત્તે છેલભાઇને ઘેર જવું પડ્યું હતું તે જાહેર કર્યું નહિ. પણ કોઈ મિત્રના કામ માટે જવું પડ્યું, ત્યાથી વાત શરૂ કરીને કહી બતાવી.

"તમારો એક માસ પૂરો થયો છે. હવે વધારે રહેવું છે?"

"બાપુજી! જો આપ આજ્ઞા આપો તો રહું."

"તમને અહીં ગમે છે?"

"મારે કામ જોઇએ છીએ. મનને મનાવીને અનુકૂળ બનાવવાનું કામ મને કરવું ગમે છે. મનને તાલીમ આપવાની કવાયત મને ગમે છે."

"વારુ, તમે હવે રસોડામાં કામ કરજો."

મેના નમસ્કાર કરીને ગઈ. એ રસોડામાં કામ કરવા લાગી. ત્યાં એણે બધી બહેનો કરતાં વધારે કામ કરવા માંડ્યું. એણે રસોડામાં વિશેષ સુવ્યવસ્થા કરી બતાવી. સૌને વિશેષ પ્રમાણમાં સહકાર આપવા માંડ્યો. મહાત્માજીથી માંડીને સૌ એના કાર્ય પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવતા થયા. ચારેક માસ પછી મેનાએ મહાત્માજીની પાસે મુલાકાતની માગણી કરી. તેનો સ્વીકાર થયો.

"બાપુજી, મારે એક ભાઈ છે. તે વિલાયતમાં રહે છે. તે મડમ પરણ્યા છે. આ દેશમાં છેલ્લાં દશ વરસ થયાં આવ્યા નથી. હું એમની પાસે જવા ઇચ્છું છું. એમની સંમતિ મળી ગઈ છે."

"અહીં અનુકૂળ ન પડ્યું ?"

"મારે એ કામ છે. દશ વરસે ભાઈને મળવું છે. બીજું એમની દેશી ડૉક્ટરનું કામ શીખવું છે."

"ડૉક્ટરનું કામ શીખીને શું કરશો ?"

"અમારા તો આપણી બહેનોની સેવા કરવાના મનોરથ છે."

વિદ્યા અને સેવાભાવ બંને સાથે હોય તો ઓકલ્યાણની વૃત્તિઓ પોષવાની તક મળે આજે તો આ ઉદ્દેશ છે."

"હિંદમાં રહીને ડૉક્ટરી વિદ્યા ન શીખી શકાય?"

"જરૂર શીખી શકાય, પરંતુ ઉચ્ચ શ્રેણીની નહિ. બાઈને મળવાને પણ મન તલપાપડ થઈ રહ્યું છે."

"તમારું આર્યત્વ ત્યાં સાચવી શકશો?"

"બાપુજીના આશ્રમમાં એવી તાલીમ મળી છે જ."

"મને તમારી પ્રગતિના સમાચાર મળતા રહેશેને?"

"બાપુજી સાથે તો હું કાચે તાંતણે બંધાઈ છું."

"જાઓ, મારા આશીર્વાદ છે. તમને કંઈ ભલામણો આપવાનું પ્રયોજન જ નથી."

બાપુજીના આશીર્વાદ સાથે મેના મુંબઈ આવી. હવે એને આશ્રમનું પીઠબળ હતું. મહાત્માજીના અનુયાયીઓના સહકારથી એને રાવલપીંડી નામે પી. એન્ડ ઓ. સ્ટીમર કંપનીની સ્ટીમરમાં અનુકૂળ જગા મળી ગઈ. મેનાએ બ્રિટન સંબંધી પુસ્તકો મંગાવીને વાંચવા માંડ્યાં. અનુપમાદેવી નામે બંગાળી બહેન વિલાયતમાં ઘણો વખત રહીને હમણાં પતિ સાથે મુંબઈમાં રહેતાં હતાં. તેમની સાથે ઓળખાણ કરીને વિલાયતના સભ્ય રીતરિવાજો શીખી લીધા. એણે યુરોપની ઋતુને અનુકૂળ ગરમ સાડીઓ, પોલકાં અને જોડતાં વસ્ત્રો પણ ખરીદી લીધાં.

મેનાનો પતિ એને આશ્રમમાં દર રવિવારે મળવા આવતો હતો. રમણલાલનો પત્ની પ્રત્યે પ્રેમ અખંડ હતો. બાપુભાઈ અને આનંદીબાઈ એને ઘેર તેડી લાવવા પણાં રાજી હતાં. જૂની વાત પણ ભૂલાઈ ગઈ હતી. પરંતુ મેના સાબરમતી આશ્રમમાં જાતે રહી હતી. આપી [illegible] હતા. આશ્રમનો [illegible] એમના મનમાં હતો. ત્યાં [illegible] આવતા નહોતા. [illegible] સાથે [illegible] [illegible] હતા. [illegible] નહોતા. [illegible] [illegible] હતા [illegible]

આશ્રમવાસીઓ વગરસૂઝે સાફ કરી નાખતા હતા. આ ધર્મનો મોટો વિનાશ સુમનલાલથી સહન થાય તેમ નહોતો. એઓ જિદ્દી હતા. એમણે વહુને પાછી તેડાવવાની દરખાસ્તને તરછોડી કાઢી. આનંદીબાઈ સમય જોઈ વાત કરતાં હતાં, માણુભાઇ એનું સમર્થન કરતા હતા; પણ વડીલ એ વાતોને ભયંકર તિરસ્કારપૂર્વક ઉડાવી દેતા હતા. પરંતુ પુત્રની બીજી પત્ની કરવાની વડીલની ઇચ્છાને આ બન્ને ઉત્તેજન આપતાં નહિ. મેનાને માટે હજી સાસરાના દરવાજા ખુલ્યા નહોતા.

મુંબઈ જતા પહેલાં રમણલાલને મેનાએ પોતાનો વિલાયત જવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. એ ડઘાઇ ગયો. થોડીવાર સુધી એ કાંઇ બોલી શક્યો નહિ. એની આંખોમાંથી બેત્રણ ટીપાં આંસુનાં પડ્યાં. મેના મજબૂત છાતીની હતી. છતાં એની આંખમાં પણ ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. પ્રતિપત્ની વચ્ચેનો એ કરુણાજનક પ્રસંગ હતો. પત્ની ધીમે સાદે બોલી—

"આપણો પરસ્પરનો સંપૂર્ણ પ્રેમ છે. એક આર્ય સ્ત્રી તરીકે મેં તમને શરીર અને મન બન્ને અર્પણ કર્યાં છે. પરંતુ તમે તમારી કૌટુંબિક પદ્ધતિ અનુસાર મારો સ્વીકાર કરી શકો તેમ નથી. હું પણ વિચિત્ર પ્રાણી છું. મેં પણ હવે સ્વતંત્રતાનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. એટલે ઘરનું વાતાવરણ મારા સ્વભાવને હવે અનુકૂળ થાય તેમ નથી. હું તરંગી છું. મને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને પ્રગતિના વિચારો જ હવે આવે છે. લોકકલ્યાણ સાધીને આ નાશવંત દેહનું સાર્થક કરવું એવી મારી મનોકામના રહે છે. આપણી સ્ત્રીઓમાં આરોગ્ય સંબંધી અતિશય અજ્ઞાન છે. એમનામાં રોગો મૂંગે મોઢે સહન કરી લેવાની કુટેવ પડી છે. એમનો બાંધો બહુ નાજુક રહે છે. શરીરને કેવી રીતે કસરતો અને મહેનતથી ખડતલ બનાવવું તે આપણી સ્ત્રીઓ જાણતી નથી. રોગોની સામે કેવી રીતે રક્ષણ મેળવવું, આરોગ્યને સુધારવા કેવી દિનચર્યા અને રાત્રિચર્યા રાખવી એ એમને આવડતું નથી. એ જ્ઞાન ફેલાવવાની ઘણી જરૂર છે. મારી દૃષ્ટિ સંકુચિત હતી. આશ્રમના વાતા-

બાહ્ય પદાર્થો અંતરના પ્રેમને જુદો કરી શકતા નથી. બહારની ઉપાધિઓ ઉપર ખરો પ્રેમ આધાર રાખતો નથી. એક બીજી પણ વિનંતિ છે. સાસુજીને માટે મારા અંતઃકરણમાં આકર્ષણ છે. એમને વિચારોનો ભેદ હોવા છતાં હું અતિશય પૂજ્ય અને સન્માનનીય ગણું છું. મને એમના ચરણની રજ લેવાની ઇચ્છા છે. તેઓ જો અહીં આવી દર્શન આપે તો હું કૃતાર્થ થઈશ. મારી અરજી એમને કાને પહોંચાડશો. હું આવતા રવિવારે મુંબઈ જઈશ."

રમણલાલ શનિવારે માતાને તેડી આશ્રમમાં આવ્યો. આનંદીબાઈના હૃદયમાં નાની વહુ માટે ભાવ હતો, એના ગુણોથી એના પ્રત્યે એમને મમતા બંધાઈ હતી. એ પતિથી છાની વહુને મળવા આવી. સાસુવહુએ પરસ્પર હૃદય ઠાલવ્યાં. વિદાય વેળાએ મેનાએ સાસુની ચરણરજ લીધી. રવિવારે જવાને સમયે રમણલાલ આવ્યો. તેણે કંઈ પૈસાની જરૂર હોય તો આપવા માગણી કરી. પોતાની પાસે અંગત બે હજાર રૂપિયા ભેગા થયા હતા તે લઈ જવા પત્નીને આગ્રહ કર્યો. પરંતુ મેનાએ ના પાડી.

મેના પતિના ચરણમાં માથું મૂકીને પાંચ મિનિટ પડી રહી. પતિએ એને બેઠી કરીને ચુંબન કર્યું. તે રડતે ચહેરે ચાલ્યો ગયો.

ભવેત્ ગૌરી" વગેરે માનવાવાળો અને સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્થિતિને સંકુચિત કરનારો છે. એક માણસને એક છોકરો ને છ છોકરી હોય તો છોકરીઓને કંઈ જ મળે નહિ, એવો તો વિચિત્ર કાયદો છે. કાચી વયની છોકરીની એક પણ ભૂલ થાય તો તેની આખી જિંદગી સુધી તેને ખટ્ટો લાગે છે અને તેને ઘણું ખમવું પડે છે. મોટી વયની વનિતાએ કંઈ ભૂલ કરી હોય તો તેની સાચીખોટી વાત ઘડીના પલકારામાં ફેલાઈ જાય છે. આ વિષયમાં સ્ત્રીઓ પોતે પોતાની જાત તરફ ઘણી જ ઘાતકી અને નિર્દય છે, એમ જોવામાં આવ્યું છે. પુરુષ ઘણી ભૂલો કરે તોપણ સમાજ તેને સ્વીકારે છે, તરછોડતો નથી. આ જાતનો, કાજીની સેંસવાળો, એકતરફી ન્યાય હવે ચાલુ રહેવો જોઈએ નહિ. પતિવ્રતનો ઉપદેશ આપનારાઓએ હવે પત્નીવ્રત ઉપર પણ એટલો જ ભાર મૂકવો જોઈએ. પુરુષ એક ઉપર બીજી, એમ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણી શકે, પણ ગમે તેટલા જુલમ છતાં પણ સ્ત્રીએ છૂટાછેડા ન લેવાય એ વિચિત્ર અને નિર્દય પ્રકાર કોઈ પણ વિચારવંત માણસને ઠીક નહિ જ લાગે. પુરુષ પોતાની સ્ત્રી મરી જતાં સ્મશાનમાંથી જ નવું સગપણ કરી આવે; પણ જેણે ઘરવાસ નથી કરેલો તેવી નાની બાળાએ પણ વિધવા થતાં જીવનભર એકલા જ રહેવું, એવું રાક્ષસીપણું રાષ્ટ્રજીવનમાં ઉચ્ચતા લાવવા ઇચ્છનારાઓ તેમજ ગીતાનો ખરો મનુષ્યધર્મ પ્રવર્તાવવા મથતા સજ્જનો કોઈ પણ બહાના હેઠળ ચાલુ રાખી શકે જ નહિ. રૂઢિઓ બદલાવીને ન્યાયયુક્ત પ્રણાલી કરવામાં—સ્ત્રીપુરુષને માટે અન્યોન્ય પરસ્પર સમાન ધર્મ કરવામાં સંસારની ઉન્નતિ જ છે. એથી સ્ત્રીઓ વંઠી જશે, એમ કહેનારાઓ મોટે ભાગે પોતે જ હલકા માનસવાળા અને અનદાર અથવા કોઈ વખત નીચ અને કામી હોય છે.

ભારતમાં લગ્ન એ સંસ્કાર છે અને સોદો નથી, એવું

૫ : લંડન તરફ

સ્ટીમર રાવળપીંડીએ મુંબઈના બારામાંથી લંગર ઉપાડ્યું. મેનાને મૂકવા માટે અમદાવાદથી રમણલાલ આવ્યો હતો. આશ્રમનો એક પ્રતિનિધિ પણ હતો. હળીમળીને મેના સ્ટીમર ઉપર ચડી ગઈ. સ્ટીમર રાવલપીંડી બહુ મોટી સ્ટીમર હતી. એનું તૂતક પણ બહુ મોટું અને લાંબું હતું. મેના તૂતક ઉપર ઊભી રહીને સ્ટીમરની રવાનગી જોતી હતી. સ્ટીમર મુંબઈનું બારું છોડી સાગરમાં આગળ વધી. આખું શહેર આ મોટા બારકસમાં વસ્યું હતું. સ્ટીમરમાં અનેક માળો હતા. એ પાણીમાં ૨૯ ફીટ ઊંડી હતી. એ આખી પોલાદના ખોખાની બનાવેલી હતી. નીચલા માળ અથવા તૂતક ઉપર કેબિનોની લાંબી હારો હતી. તેની પાછળ એંજિનરૂમમાં સ્ટીમર ચલાવવાનાં યંત્રો ગોઠવ્યાં હતાં. કેબિનોની પડખે હજામની દુકાન હતી. તેમાં પૈસા લઈ હજામત કરાવવાની અને વાળ કપાવવાની સગવડ હતી. એની નજીકમાં ટોપીઓ, બૂટ, મીઠાઈ અને બીજા અનેક પદાર્થો વેચવાની દુકાન ત્યાં હતી. એની સામે ડૉક્ટરની કેબિન હતી. એટલે પ્રવાસીઓને જોઈતી વૈદકીય મદદ પણ મળી શકતી હતી.

જમવાનો મોટો ઓરડો સ્વચ્છ સફેદ કપડાં બિછાવેલાં ટેબલોથી શોભાવેલો હતો. એકી સાથે ૪૦૦–૫૦૦ માણસો જમી શકે એવો એ વિશાળ હતો. તેના ઉપર કાચનાં વાસણો અને છરીકાંટા મૂકયા હતા. વચમાં ફૂલોના તોરા પણ મૂકયા હતા. રાત્રિના સમયે વીજળીના પ્રકાશથી આખો હોલ ઝગમગી ઊઠતો હતો. આ સિવાય સ્ટીમર ઉપર પણ બેસવાનો મોટો હોલ હતો. તેમા સંગીતનો પણ લાભ

વરણમાં મારા વિચારો ઉદાર બન્યા હોય એમ હું ગણું છું. મને આપણી સ્ત્રીઓને માટે હૃદયમાં અત્યંત લાગણી છે. એમના કલ્યાણ માટે રાત્રિદિવસ વિચારો આવે છે. હું એ માર્ગે મારા જીવનનું સાફલ્ય જોઉં છું. પણ જ્ઞાન વગર એ માર્ગે મને પ્રકાશ સૂઝતો નથી. જ્ઞાન મેળવવા જાઉં છું. સાથે સાથે સગા ભાઇને પણ મળવા જાઉં છું.

મેં મારે માટે ભવિષ્ય નક્કી કરી લીધું છે. મને સ્ત્રીકલ્યાણનાં સ્વપ્નાંઓ આવે છે. મને તમારા ઘરમાં હવે બંધન લાગે છે. હું હવે આકાશનું પક્ષી છું. મને ઘરની સાંકડી બંધિયાર હવામાં ગૂંગળાટ થાય છે. તમારા ઘરનાં બારણાં ખુલ્લાં હોત તો પણ મને આગળ વધવા માટે ત્યાં અનુકૂળ વાતાવરણ નથી. હું મહત્ત્વાકાંક્ષી છું. મારું હૃદય આ ઘરનાં બંધનો, રીતરિવાજો અને સનાતની જડ આચારવિચારોને અનુકૂળ થઈ શકતું નથી, એટલે હમણાં ત્યાં આવીશ તો પણ રિબાઈ રિબાઈને મરીશ. મારે જીવવું છે ને મારી બીજી બહેનોને મારે જિવાડવી છે. મારા અંતઃકરણમાં એ કોડ છે. એ પૂરા કરવાની મારામાં ધગશ છે.

"તમારી હું આ જન્મે દાસી જ રહીશ. મન-વચન-કર્મથી મેં પરપુરુષની ઇચ્છા કરી નથી. કરવાના માર્ગ તરફ ધૂપ્યા છે. તમારા પ્રેમથી મારું હૃદય પ્રફુલ્લિત રહે છે. પરંતુ હું અંગત સુખ કરતાં લોકોના સુખને વધારે અગત્ય આપું છું. જો થોડી બહેનોનાં શારીરિક દુઃખો દૂર કરવા હું શક્તિમાન થાઉં તો મારી જાતને ધન્ય, ધન્ય માનીશ. જીવ્યું સાર્થક માનીશ. મારે માટે બહુ વિચારી આ માર્ગ મેં નક્કી કરી રાખ્યો છે. તમને પણ એ કહું છું. તમારે મારા પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ છે તે હું [illegible] પ્રેમના માર્ગ કારણથી [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

"તમે બીજો વિવાહ કરી લો એ જ આપણે સૌને માટે શ્રેયસ્કર માર્ગ છે. તમે માતાપિતાને સ્વાધીન છો, તમારું જીવન એમને આશ્રયે ઘડાયું છે. પરાવલંબીપણું એ એના બિંદુએ બિંદુમાં રહેલું છે. મનુષ્ય પોતાના ઘડતરના સંસ્કારોમાં ગુલામ બને છે. તમે હવે નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ એકદમ ઉત્પન્ન કરી શકશો નહિ. માતાપિતા તમને બીજો વિવાહ કરાવ્યા વગર છોડવાના નથી. માટે તમે જે કામ અવશ્ય કરવાનું છે તે કરજો. એમાં આનાકાની કરશો નહિ. એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે. મારી પણ તમને એ જ ભલામણ છે. આપણે પરસ્પર એકબીજાની સ્મૃતિ હૃદયોમાં સાચવી તેમાંથી માધુર્ય મેળવીએ. એ જ આપણે માટે હવે ઉત્તમ છે. તમે બીજો વિવાહ કરશો તેમાં મને ખોટું લાગવાનું નથી, કારણ કે તમારું અંતઃકરણ મારું જ છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે, એથી મને સંતોષ રહેશે.

"મારા વિચારો પણ બદલાય એ બનવા જોગ છે. હું જ્યારે મારા આ વિચારોમાં પરિવર્તન જોઈશ ત્યારે ઘરની હૂંફનો આશ્રય લઈશ. મને કુટુંબના કલ્યાણ માટે પણ ઘરની હૂંફની જરૂર દેખાશે તોપણ ત્યાંનો આશ્રય મેળવીશ. ત્યારે મને કોઈ અટકાવી શકશે નહિ, બધાં વિઘ્નોને હું દૂર કરી શકીશ એવી મને શ્રદ્ધા છે. પરંતુ સૌથી પહેલાં જ્ઞાનના પ્રકાશની મને આવશ્યકતા લાગે છે. તે મેળવવા હું પશ્ચિમમાં જાઉં છું. એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ સ્વાર્થ માટે નહિ કરવાનો મારો આદર્શ છે. તમે મને ખુશીથી જવાની આજ્ઞા આપો. મારા હૃદયના સર્વે વિચારો નિખાલસ ભાવે મેં રજૂ કર્યા છે, મને તમારી આજન્મ વિયોગણ દાસી માનજો. બીજો પણ મારો કોલ છે કે જ્યારે તમને મારી જરૂર હશે ત્યારે હું તમારાથી દૂર નથી."

રમણલાલ કંઈ બોલી શક્યો નહિ. એની આંખોમાંથી [illegible] વહેવા લાગ્યાં. પતિપત્ની બંને ચૂપ રહ્યાં. કોઈ [illegible] બોલી [illegible] નહિ. પત્નીએ [illegible] બોલવાનું [illegible]

[illegible] व्यतिषजति पदा-धानान्तरः कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते।

બાહ્ય પદાર્થો અંતરના પ્રેમને જુદો કરી શકતા નથી. બહારની ઉપાધિઓ ઉપર ખરો પ્રેમ આધાર રાખતો નથી. એક બીજી પણ વિનંતિ છે. સાસુજીને માટે મારા અંતઃકરણમાં આકર્ષણ છે. એમને વિચારોનો ભેદ હોવા છતાં હું અતિશય પૂજ્ય અને સન્માનનીય ગણું છું. મને એમના ચરણની રજ લેવાની ઇચ્છા છે. તેઓ જો અહીં આવી દર્શન આપે તો હું કૃતાર્થ થઈશ. મારી અરજી એમને કાને પહોંચાડશો. હું આવતા રવિવારે મુંબઈ જઈશ."

રમણલાલ શનિવારે માતાને તેડી આશ્રમમાં આવ્યો. આનંદીબાઈના હૃદયમાં નાની વહુ માટે ભાવ હતો, એના ગુણોથી એના પ્રત્યે એમને મમતા બંધાઈ હતી. એ પતિથી છાની વહુને મળવા આવી. સાસુવહુએ પરસ્પર હૃદય ઠાલવ્યાં. વિદાય વેળાએ મેનાએ સાસુની ચરણરજ લીધી. રવિવારે જવાને સમયે રમણલાલ આવ્યો. તેણે કંઈ પૈસાની જરૂર હોય તો આપવા માગણી કરી. પોતાની પાસે અંગત બે હજાર રૂપિયા ભેગા થયા હતા તે લઈ જવા પત્નીને આગ્રહ કર્યો. પરંતુ મેનાએ ના પાડી.

મેના પતિના ચરણમાં માથું મૂકીને પાંચ મિનિટ પડી રહી. પતિએ એને ભેટીને ચુંબન કર્યું. તે રડતે ચહેરે ચાલ્યો ગયો.

૫ : લંડન તરફ

સ્ટીમર રાવળપીંડીએ મુંબઈના બારામાંથી લંગર ઉપાડ્યું. મેનાને મૂકવા માટે અમદાવાદથી રમણલાલ આવ્યો હતો. આશ્રમનો એક પ્રતિનિધિ પણ હતો. હળીમળીને મેના સ્ટીમર ઉપર ચડી ગઈ. સ્ટીમર રાવલપીંડી બહુ મોટી સ્ટીમર હતી. એનું તૂતક પણ બહુ મોટું અને લાંબું હતું. મેના તૂતક ઉપર ઊભી રહીને સ્ટીમરની રવાનગી જોતી હતી. સ્ટીમર મુંબઈનું બારું છોડી સાગરમાં આગળ વધી. આખું શહેર આ મોટા બારકસમાં વસ્યું હતું. સ્ટીમરમાં અનેક માળો હતા. એ પાણીમાં ૨૯ ફીટ ઊંડી હતી. એ આખી પોલાદના ખોખાની બનાવેલી હતી. નીચલા માળ અથવા તૂતક ઉપર કેબિનોની લાંબી હારો હતી. તેની પાછળ એંજિનરૂમમાં સ્ટીમર ચલાવવાનાં યંત્રો ગોઠવ્યાં હતાં. કેબિનોની પડખે હજામની દુકાન હતી. તેમાં પૈસા લઈ હજામત કરાવવાની અને વાળ કપાવવાની સમવડ હતી. એની નજીકમાં ટોપીઓ, બૂટ, મીઠાઈ અને બીજા અનેક પદાર્થો વેચવાની દુકાન ત્યાં હતી. એની સામે ડૉક્ટરની કેબિન હતી. એટલે પ્રવાસીઓને જોઈતી વૈદકીય મદદ પણ મળી શકતી હતી.

જમવાનો મોટો ઓરડો સ્વચ્છ સફેદ કપડાં બિછાવેલાં ટેબલોથી શોભાવેલો હતો. એકી સાથે ૪૦૦–૫૦૦ માણસો જમી શકે એવો એ વિશાળ હતો. તેના ઉપર કાચનાં વાસણો અને છરીકાંટા મૂકયા હતા. વચમાં ફૂલોના તોરા પણ મૂકયા હતા. રાત્રિના સમયે વીજળીના પ્રકાશથી આખો હૉલ ઝગમગી ઊઠતો હતો. આ સિવાય સ્ટીમર ઉપર પણ નાચવાનો મોટો હૉલ હતો. તેમાં સંગીતનો પણ સાજ

મળતો હતો. કસરત માટેનો પણ ઓરડો હતો, તેમાં કસરતનાં સાધનો હતાં. નાહવાને માટે પણ કૅન્વાસનો મોટો કુંડ રાખેલો હતો. સ્ટીમરમાં રેડિયો હતો. સમાચાર સાંભળવાની પ્રવાસીઓને સગવડ હતી. એક નાની લાયબ્રેરીમાં અંગ્રેજી નવલકથાઓનો સારો સંગ્રહ હતો. પ્રવાસીઓને એ વાંચવા મળી શકતો હતો. રોજના સમાચાર બોર્ડ ઉપર લખાતા હતા. સ્ટીમરમાંથી તારો પણ મૂકી શકાતા હતા.

સ્ટીમરના તૂતક ઉપર સૌ પ્રવાસીઓ પોતપોતાની ડેકચૅરો (કૅન્વાસ-ખુરશીઓ) ગોઠવવા મંડી ગયા. મેનાએ પોતાને માટે સાથે આણેલી કૅન્વાસ-ખુરશી ગોઠવી દીધી. સાગર તદ્દન શાંત હતો. [illegible], અનુકૂળ અને આહ્લાદદાયક પવનની લહેરો આવતી હતી. મેનાને આ પવન સ્ફૂર્તિદાયક માલૂમ પડ્યો. એનો ખોરાક નિરામિષ હતો. તે માટે એણે સ્ટીમર સાથે ખાસ ગોઠવણ કરી હતી. તે પોતાની કૅબિનમાં ખાવાનું મંગાવીને ખાતી હતી. ચોખા, દાળ, શાક, કઢી, ફળફળાદિ, બિસ્કિટ અને બીજા નિરામિષ પદાર્થો મેના ખોરાક તરીકે લેતી હતી. દૂધ પણ ત્યાં મળતું હતું.

સ્ટીમર ઉપર યુરોપિયનો વિશેષ પ્રમાણમાં હતા. પ્રવાસનાં વર્ણદ્વેષ ચાલ્યો જાય છે. સૌ હળીમળીને વર્તે છે. હિંદી ઉતારુઓ પણ પ્રમાણમાં ઠીક હતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ બેરિસ્ટર અને સિવિલ સર્વન્ટ્સ થવા પ્રવાસ કરતા હતા. તેમાં બે ગુજરાતી યુવકો હતા. એક પારસી કુટુંબ પણ યુરોપની યાત્રાએ જતું હતું. એક મુંબઈના ગુજરાતી મિલમાલિક પણ યુરોપના પ્રવાસે જતા હતા. એક પારસી [illegible] વિદ્યાર્થી [illegible] પણ વધારે અભ્યાસ માટે વિલાયત જતાં હતાં. મેનાનો [illegible] વિદ્યાર્થી [illegible] સાથે તે હળી મળી ગઈ. મેના પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

એક દિવસ ક્રિકેટ પણ રમાઇ હતી. એકાદ ભાષણ પણ થયું હતું. નાચ તો વારંવાર થતા પણ હિંદીઓ એમાં ભાગ લેતા નહિ. મેના ઘણો વખત ડેક ઉપર પસાર કરતી હતી. એને દરિયો લાગ્યો નહિ.

મુંબઈ મૂક્યા પછી પાંચમે દિવસે એડન આવ્યું. સ્ટીમર અહીં થોડા કલાકો થોભવાની હતી. મેના જ્ઞર મહેતા સાથે બોટમાં બેસીને કિનારે જઈ શહેર જોઇ આવી. એડન સૂકો ગરમ પ્રદેશ છે. વરસાદ માત્ર બેત્રણ ઇંચ પડે છે. પર્વતોનાં ટાંકાંઓમાં પીવાનું પાણી સંઘરી રાખે છે. સ્ટીમર 'રાવલપીન્ડી' હવે રાતા સમુદ્રમાં સફર કરતી હતી. અરબસ્તાનનો ઉજ્જડ પર્વતમય પ્રદેશ સ્ટીમરના ડેક ઉપરથી દેખાતો હતો. માઈલો સુધી એકેય વૃક્ષ દેખાતું નહોતું. ગરમી અસહ્ય હતી. સ્ટીમર સુએઝ બંદરે પહોંચી. અહીંથી સુએઝની નહેરમાં ધીમી ગતિથી સ્ટીમરે પ્રવેશ કર્યો. 'રાવલપીંડી'ને પસાર થવા દેવા બીજી એક સામી સ્ટીમરને એક ખૂણે બાંધેલી મેનાએ જોઇ. નહેર સાંકડી છે. રાત્રે પોર્ટસૈયદ આવ્યું. અહીંથી સ્ટીમરમાં કોલસો લેવામાં આવ્યો.

પોર્ટસૈયદ છોડ્યા પછી હવા ઠંડી થતી ગઈ. પાંચ દિવસ પછી સ્ટીમર માર્સેલ્સ બંદરે પહોંચી ગઈ. આ સ્થળેથી ઘણાખરા પ્રવાસીઓ સાથે મેના પણ ફ્રાન્સમાંથી રેલવે માર્ગે લંડન તરફ રવાના થઈ. સ્ટીમર સ્પેનના કિનારાથી જિબ્રાલ્ટર થઈને બિસ્કેના અખાત મારફતે ઇંગ્લૅન્ડ જનારી હતી. પણ તેને એક અઠવાડિયું વધારે લાગે તેમ હતું. માર્સેલ્સના ફ્રાન્સ બંદરેથી એક ખાસ ટ્રેન એમને લઈ રવાના થઈ. ફ્રાન્સમાં ઉત્તર દિશા તરફ ટ્રેન પ્રવાસ કરવા લાગી. ઇંગ્લિશ ખાડી ઓળંગવા માટ એમને ફરીથી નાની સ્ટીમરમાં બેસવું પડ્યું. ડોવર બંદરે મેના ઊતરી. મદનલાલ સામે આવ્યા હતા. દસ વરસે ભાઈબહેન મળ્યાં. મદનલાલ લંડન બૅરિસ્ટર થવા ગયા હતા. બહેનને એમણે ઉમળકાભેર આવકાર આપ્યો. [illegible] ટ્રેનના [illegible] ટ્રેન લંડનના—[illegible]

સૌથી વિશાળ—સ્ટેશને આવી પહોંચી. એક દિવસ લંડનમાં રહી
બાર્કિંગ્હેન ડો. લાલના વસવાટના શહેર ટોરક્વે તરફ જવા રવાના થ
આઠ કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી પછી ટોરક્વે શહેરના સ્ટે
બાર્કિંગ્હેન ઊતર્યાં. ત્યાંથી આ બન્ને એક કેબ (ઘોડાગાડી) કરી
પોતાને ઘેર આવ્યાં. મદનલાલે બારણા ઉપરની ચાંપ દબાવી ઘંટડી
વગાડી. દરવાજો ઊઘડ્યો. નાના બગીચામાં એક મહિલા એમની સામે
આવી. પચીસ વરસની એની ઉંમર હતી. જાણે તાજું ગુલાબ હો
એવું એનું મુખ પ્રફુલ્લ અને પ્રસન્ન હતું. મદનલાલે બહેનની બાર્બ
સાથે ઓળખાણ કરાવી. સૌ અંદર ગયાં. નાના પ્રમોદ અને વીણા
બાળકો રોઝની ઓળખાણ મોઢેથી કરાવી. બેત્રણ દિવસમાં તો
વહાલસોયાં બાળકો રોઝની સાથે હળી ગયાં. 'આન્ટી' કહીને પ્રેમ અને શિસ્તથી
બાળકો મળતાં હતાં.

મેનાએ થોડા દિવસો બાર્બ સાથે ગાળ્યા. એણે અંગ્રેજ
નનો અનુભવ લીધો. અંગ્રેજ સારા કુળનો સ્ત્રીવર્ગ કેટલો
શિસ્તબદ્ધ, સૌંદર્ય, સંસ્કાર, સુશિક્ષિતતા અને નિયમિતતા ધરાવે
હતો તે એણે જોયું. બાર્બ બહુ પ્રેમાળ સ્ત્રી હતી. એણે મેનાની
ખૂબ મધુર સંબંધ બાંધ્યો. મેનાના આગ્રહથી મદનલાલ
લંડનમાં એક મોટી વૈદ્યકીય શાળામાં દાખલ કરી આવ્યા.
ખૂબ એકાગ્ર ચિત્તથી અભ્યાસ કરવા લાગી.

મેનાએ બ્રિટિશ સમાજનું સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરવા માંડ્યું.
ત્યાં દેશમાં ગ્રેટ ઉન્નત ભાવવાળો સમાજ પણ એણે જોયો, અને
પતિત, અધમ ભાગ પણ પુષ્કળ જોવામાં આવ્યો. ઉચ્ચ આદર્શ,
સંસ્કૃતિ, [illegible] અને [illegible] જોવામાં આવ્યાં. સાથે
[illegible]

[illegible]

પાછળ માત્ર ૧૨.૫ જેટલું જ મરણપ્રમાણ લાવી શકાયું છે. એ હિંદથી બરાબર અર્ધું છે.

અંગ્રેજ પ્રજાએ બાળમરણનું પ્રમાણ અત્યંત ઘટાડી દીધું છે. દોઢસો વરસો પહેલાં હિંદ જેટલું જ ભયંકર બાળમરણનું પ્રમાણ બ્રિટિશ પ્રજામાં હતું. હવે શાસ્ત્રીય ઉપાયોથી ખૂબ ઘટાડી દેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ૧૦૦૦ બાળકો પાછળ એકસો જેટલું મરણ-પ્રમાણ છે, આપણે ત્યાં ૪૦૦થી ઉપર છે.

હિંદમાં યુવાન સ્ત્રીઓ સુવાવડોમાં અતિશય મોટા પ્રમાણમાં મરણ પામે છે. બ્રિટનમાં આપણા પ્રમાણમાં સરેરાશ અર્ધી સ્ત્રીઓ સુવાવડોમાં મરે છે. ત્યાં શાસ્ત્રીય દવાનાં અને સ્વચ્છ સુંદર સુવાવડ-ખાનાંનો લાભ ગરીબ સ્ત્રીઓને પણ મળે છે.

હિંદમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ બહુ ધીમો છે. હિંદમાં શહેરોમાં માત્ર ૧૧ ટકા પ્રજા વસે છે. ગામડાંઓમાં ૮૯ ટકા વસે છે. બ્રિટનમાં ૨૦ ટકા પ્રજા ગામડાંઓમાં વસે છે, અને ૮૦ ટકા શહેરોમાં વસે છે. ઉદ્યોગો શહેરોમાં છે, આથી ત્યાં વસ્તી ઘણી વધી ગઈ છે.

હિંદની પ્રજાના ૪.૬૭ ટકા ભાગ સ્કૂલે જાય છે. બ્રિટનની પ્રજાનો ૧૮.૮ ટકા ભાગ સ્કૂલે જાય છે. હિંદમાં દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ રૂા. ૨૨.૩ દર વરસે સરેરાશ સરકાર ખર્ચે છે, બ્રિટનમાં દર બાળક પાછળ દર વરસે રૂા. ૧૫૨) ખર્ચાય છે.

આપણે વેપારમાં પણ કેટલા પછાત છીએ! આપણી પ્રજાની સરેરાશ લેતાં વ્યક્તિદીઠ આપણો વેપાર રૂા. ૧૭) જેટલો આવે છે. ત્યારે દરેક અંગ્રેજના વ્યક્તિદીઠ વેપારની સરેરાશ કિંમત રૂા. ૨૪૭

કહેનારાને પૂછી શકાય કે ઊતરતા દરજ્જાના ગણાતા સોદાની સ્પષ્ટ શરતો સાચવી ન શકનાર પ્રજા સંસ્કારની ઉચ્ચ ભાવના કેમ જાળવી શકે ? ગર્ભમાં બાળક હોય ત્યાં વિવાહ થઈ જાય એવી હાસ્યજનક ભયંકરતા હવે નથી રહી; છતાં લગ્નવ્યવહારમાં અને તેને લગતા વિચારોમાં હજી ઘણા ફેરફાર થવા જોઈએ એમ લાગે છે. ક્યાં 'પુત્રપ્રાપ્તિને માટે જ કામ' એવી ઉચ્ચતર ભાવના ને ક્યાં ઠેકાણે ઠેકાણે કબૂતર અને કૂતરાની હાલતમાં પહોંચેલાં હાલનાં ભારતનાં સંતાનો ! આ વિષયની સ્પષ્ટ ચર્ચામાં પણ આપણા લોકોને કંઈક ખોટું લાગે છે. જે પરદેશી રાજ્ય સત્તા બદલાવી શકે તે તમારો કાયદો બદલાવશે નહિ અને તમે પોતે તે બદલાવશો નહિ તો પછી શું થશે ? કજોડાં, કન્યાવિક્રય, પહેરામણી અને પૈસાની આપ-લે, આર્થિક સગવડનાં લગ્નો વગેરેનો વિચાર કરતાં જણાશે કે જીવનસખી શોધીને પ્રેમભાવના ઉપર, ફરજના મજબૂત પાયા ઉપર લગ્ન રચાતાં નથી.

આવાં લગ્નોમાં સુખ પણ મર્યાદિત રહે, સૌજન્ય અને અન્યોન્ય વિશ્વાસ ન રહે તો દોષ કોનો ?

સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થતાં પ્રજાનો નાશ થાય, કુલધર્મ અને જાતિધર્મ [illegible] જાય વગેરે માન્યતાઓ પરાવનાગાઓએ એ વિચાર પણ [illegible] પડે છે કે, સ્ત્રીઓને દુષ્ટ કોણ કરે છે ! પોતાના મેગે નો [illegible] શકતા નથી. પુરુષો અને સમાજ, જાદુગમન, મનોભાવના [illegible] જડતા [illegible] બાનીપણું વગેરે [illegible] બદલા [illegible] દેહલગ્ન અને પ્રેમલગ્ન [illegible] બદલા [illegible]

[illegible]

બ્રિટિશ પ્રજાની મિલકતોની કિંમત રૂા. ૩૦,૦૦૦ કરોડ ગણાય છે. આપણા કરતાં ભેવડી કિંમતની મિલકતો નાનું બ્રિટન ધરાવે છે.

મેના રજાના દિવસો (વેકેશન)માં બ્રિટનની જુદીજુદી લોકકલ્યાણની સંસ્થાઓ જોવા જતી હતી. આ ધનવાન પ્રજા લોકકલ્યાણનાં ખાતાંઓ પાછળ કેટલી મોટી રકમો દર વરસે ખર્ચે છે! અંગ્રેજ સરકારે દિનપ્રતિદિન લોકકલ્યાણનાં ખાતાઓમાં વિશેષ મોટી રકમો ખર્ચવા માંડી છે. થોડાં વરસો ઉપર ઈંગ્લેંડમાં ગરીબ દીન દુખી અને મજૂર વર્ગો માટે અત્યંત કષ્ટમય સમય હતો. એમનાં ઘરો ગંદાં, આરોગ્યકારીભર્યાં અને ગીચ વસ્તીવાળાં હતાં. એક ઓરડામાં પંદરવીસ માણસો રહેતાં હતાં. એમના રસ્તાઓ સાંકડા અને ગંદા હતા. હવે એમાં મોટો સુધારો થયો છે. સરસ નાનાં મકાનો બંધાયાં છે. શહેરોને ખૂબ વિસ્તારમાં ફેલાવી નાંખવામાં આવેલાં છે. સારા સ્વચ્છ પાકા રસ્તાઓ બંધાયાં છે. હોસ્પિટલો, સુવાવડખાનાંઓ, બાળગૃહો, લાયબ્રેરીઓ ઠેકઠેકાણે બાંધવામાં આવેલાં છે. ધનવાનો ઉપર કરો વધારીને ગરીબોને રાહત આપવામાં આવી છે. ધનવાનો અને જમીનદારો હવે મોટા કરો આપે છે.

બ્રિટન એ ધનવાનોનો દેશ છે. બ્રિટનની અર્ધો ટકો પ્રજા તો અત્યંત ધનવાન છે. સર્વ સત્તા, શક્તિ ધન અને શાસન એ અર્ધા ટકાની મુઠીમાં છે. આ અર્ધો ટકો પ્રજા હવે ગરીબોની રાહત તરફ વળી છે. બાળકો અને વિધવાઓને પેન્શન અને આરોગ્યબક્ષા માટે ત્યાંની સરકાર દર વરસે ૧૪૩ કરોડ પાઉંડ એટલે ૧૯૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે. આ સિવાય પેન્શનો અને આરોગ્યબક્ષા ખાતે [illegible] ૬૫૪ ૭૯ પુરુષો અને ૬,૯૧,૬૫૮ ૭૯ સ્ત્રીઓને સરકાર [illegible] રૂપિયા દર વરસે આપે છે. અપંગો અને અંધોને પણ

ગરીબોના કલ્યાણ માટેનાં ખાતાંઓ પાછળ પુષ્કળ પૈસા વિલાયત-માં ખર્ચે છે.

મેનાએ લંડન અને બીજાં શહેરોનો પ્રવાસ કરી આવાં ઘણાં ખાતાંઓનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું. લંડનના એક બાળગૃહની એણે મુલાકાત લીધી. એ બાળગૃહમાં ૩૦૦ નવારસાં નાનાં બાળકોને પાળવામાં આવતાં હતાં. આખું ખાતું સ્વચ્છતા અને સુઘડતા દેખાડતું હતું. બાળકોને માટે દાઈઓ એમને સુઘડતા ભરેલી ટેવો શીખવતી હતી. બાળકોને માટે ડૉક્ટર હતો. એમનો વિકાસ થાય તેવો ખોરાક અપાતો હતો. એમને રમવા માટે રમકડાં હતાં. જોવા માટે ચિત્રો હતાં. એ સંસ્થા અત્યંત સુવ્યવસ્થા, નિયમિતતા અને આરોગ્યના સિદ્ધાંત ઉપર ચાલતી હતી. બાળકોને પ્રસન્ન રાખવામાં આવતાં હતાં.

મેનાએ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને માટેની સંસ્થાઓ જોઈ. એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં એમને જરા પણ તકલીફ ન પડે એવી સુવ્યવસ્થા જોઈ. એમને ઋતુ પ્રમાણે વસ્ત્રો મળે અને એમને આરોગ્યવર્ધક ભોજન મળે એવો સુપ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો. અપંગો માટેના આશ્રમમાં પણ એ જ સુવ્યવસ્થા, સુઘડતા અને નિયમિતતા જોવામાં આવી. એઓ આનંદકિલ્લોલમાં રહે એ જ રીતે કામકાજ ચલાવવામાં આવતું હતું. મૂંગા અને બહેરા માણસોની શાળાઓમાં પણ એ જ શિસ્ત અને નિયમની કાળજી લેવામાં આવતી હતી. 'મેન્ડ બર્નાડ હોમ' કહીને નવારસાં બાળકોને પાળવાની સંસ્થાની વિશાળતા અને સુવ્યવસ્થાએ એને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધી.

કલાકનો સદુપયોગ કરવો હતો. એને અભ્યાસ, અવલોકન, પ્રવાસ, વાચન અને મનન પ્રિય હતાં.

મેનાએ લંડનની મહાન હોસ્પિટલો જોઈ. ત્યાં હજારો દરદીઓને સુવ્યવસ્થા, સુઘડતા, સ્વચ્છતા અને સગવડો સહિત રાખવામાં આવે છે. તેમાં દરદીઓની પીડા શમાવવા માટે દવાઓ, પાટાપિંડીઓ, શસ્ત્રક્રિયાઓ, શેક, વીજળીક સાધનોનો બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સૌ કામ નિયમિત અને શિસ્તબદ્ધ થાય છે. મેનાએ સ્ત્રીઓ માટેની હોસ્પિટલોનું પણ અવલોકન કર્યું. વૈદકના અભ્યાસી તરીકે એના પ્રોફેસરની ચિઠ્ઠીથી એને સર્વત્ર પ્રવેશ મળતો હતો.

વિલાયતના લોકો જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રસાયન, યંત્રો, વિદ્યુત, કળાકૌશલ્ય, સાહસ, પરાક્રમ, મુત્સદ્દીગીરી સૌમાં જગતમાં આગેવાન દરજ્જો ભોગવે છે. લંડન શહેર આખા જગતની શરાફીનું મધ્યબિંદુ છે. આ સઘળું બ્રિટનને પોતાના બળવાન સાગરમનવારોના કાફલાના બળથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. બ્રિટનના લોકોમાં મેનાએ મોટા ગુણો સાથે દુર્ગુણો પણ જોયા. એ લોકો ભારે દારૂ પીનારા છે. નાસ્તિકો પણ વધતા જાય છે. સુધરેલા ગુનાઓ પણ ઘણા થાય છે. પરાધીન પ્રજાઓને ચૂસીને અંગ્રેજો સમૃદ્ધ બને છે. તે લોકો જબરા સ્વાર્થી છે. પોતે બીજાઓની મહેનતમાંથી ફાયદો ઉઠાવતાં જાય છે. બધી રીતે અંગ્રેજ પ્રજા સશક્ત, જાગ્રત અને તેજસ્વી પ્રજા છે, એ મેનાએ પોતાના અવલોકનથી જાણ્યું.

૬ : સ્વદેશમાં

મેના ચાર વરસ યુરોપમાં રહી. એણે બાળજન્મ, બાળઉછેર અને સ્ત્રીરોગોની સાથે વૈદકની ડિગ્રીમાં ઊંચી પદવી મેળવી લીધી. એ પદવી મેળવ્યા પછી મેના ફ્રાન્સ, ઈટાલી, ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની, નોર્વે, સ્વીડન વગેરે યુરોપના દેશોમાં એ ખાસ પ્રવાસ કરી આવી. એને કુલ દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. પિતાની ભેગી થયેલી સંપત્તિમાંથી એ ખર્ચ એણે ભાઈની સંમતિથી કર્યો હતો. પિતાના વીલની રૂએ પિતાની મિલકતના બન્ને સમભાગે માલિક હતાં. મેનાને પોતાની ભાભી મોડ અને તેનાં બાળકો સાથે ઘણું ગમી ગયું. ભાઈએ એને પોતાની કારકિર્દિ ઈંગ્લૅંડમાં જ જમાવવા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. એના જ શહેરની હોસ્પિટલમાં મેનાની નિમણૂક થઈ શકે તેવી સગવડ શક્ય હતી. પરંતુ મેનાના કોડ પોતાના સ્વદેશની સ્ત્રીઓની સેવા કરવાના હતા.

રેવાશંકરના પત્રો આવતા હતા. પ્રથમ દર મેલમાં પત્ર આવતો હતો. ચાર માસ પછી રેવાશંકરે પોતાનું સગપણ થવાના સમાચાર આપ્યા હતા. એ મહિના પછી તેને [illegible] વિવાહ થયા. [illegible]

અલ્લાહાબાદની હોસ્પિટલમાં મદદનીશ ડૉક્ટરની જગ્યા મળી. એનો શરૂઆતનો પગાર રૂા. ૪૦૦) નો હતો. પરંતુ વિલાયતની ઊંચી વૈદકીય પરીક્ષા પસાર કરેલી હોવાથી એના ભવિષ્ય માટે સારા સંયોગો હતા. પરંતુ મેના નોકરી કરી પૈસા, સત્તા અને આબરૂનો શોખ ધરાવતી નહોતી. એને તો સેવાભાવથી કામ કરવું હતું. એટલે અનુભવ મેળવવા પૂરતી જ નોકરી કરવા ધારણા હતી. એક વરસ સુધી એણે અલ્લાહાબાદની હોસ્પિટલમાં આસિસ્ટંટ સર્જન તરીકે કામ કરી અનુભવ મેળવ્યો. પછી એક વરસ સુધી એક મોટી મિશનરી હોસ્પિટલમાં કામ કર્યું. ત્યાં છ માસ સુધી હંગામી મુખ્ય ડૉક્ટર તરીકે આખી હોસ્પિટલનો ચાર્જ મિસીસ મેના પાસે હતો. સરકાર તરફથી એની સરસ કામગીરી અને ઊંચી પદવીઓ જોઈને મોટો ડૉક્ટરી અધિકાર આપવાની માગણી થઈ, પરંતુ તેણે આભાર સાથે સ્વીકારી નહિ. એને જન્મભૂમિની સ્ત્રીઓની સેવા કરવાના મનોરથો હતા.

મહાત્માજીને મેના મળી આવી. એમની સૂચના પ્રમાણે બે વરસો સુધી હોસ્પિટલોનો અનુભવ એણે મેળવ્યો. મોટી હોસ્પિટલોનું તંત્ર ચલાવવું એ સહેલું કામ નથી. જ્ઞાનઅનુભવ વગર એ કાર્ય આવડતું નથી. હોસ્પિટલના અર્થશાસ્ત્રનો મેળ મેળવવો એ મુશ્કેલીનું કામ છે. હજારો વસ્તુઓની એ સંસ્થામાં જરૂર પડે છે. એનું સુયોગ્ય નિયમન, શિસ્તપાલન એ સર્વે અનુભવી લેવું પડે છે. મેનાએ એ સર્વે અનુભવ મેળવી લીધો.

એ હવે અમદાવાદ આવીને રહી. એની પાસે બે વરસનો પગાર ભેગો થયો હતો. એણે એક મોટું મકાન ભાડે લીધું. તેમાં હોસ્પિટલનો સામાન વસાવવો શરૂ કર્યો. શરૂઆતમાં ખર્ચો ટૂંકો રાખવાના ઇરાદાથી માત્ર પાંચ બિછાનાં નાખવામાં આવ્યાં. તેમાં એક બિછાનું ગરીબોને માટે મફત રાખવાનાં આવ્યું હતું. મહાત્માજીની આજ્ઞા હતી કે આ સંસ્થાએ શરૂઆતનું થોડું કરજ [illegible] હત તે ભરપાઈ ન થાય ત્યા સુધી બીજું [illegible] નહિ. આ સંસ્થા [illegible] સાધનો ઉપર ચલાવવી. ડૉ. [illegible] મેના [illegible] માટે [illegible]

૬ : સ્વદેશમાં

મેના ચાર વરસ યુરોપમાં રહી. એણે બાળજન્મ, બાળઉછેર અને સ્ત્રીરોગોની સાથે વૈદકની ઊંચામાં ઊંચી પદવી મેળવી લીધી. એ પદવી મેળવ્યા પછી મેના ફ્રાન્સ, ઈટાલી, ઑસ્ટ્રિયા, જર્મની, નોર્વે, સ્વીડન વગેરે યુરોપના દેશોમાં બે માસ પ્રવાસ કરી આવી. એને કુલ દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. પિતાની ભેગી થયેલી સંપત્તિમાંથી એ ખર્ચ એણે બાપની સંમતિથી કર્યો હતો. પિતાના જીવની રૂએ પિતાની મિલકતના બંને સમભાગે માલિક હતાં. મેનાને પોતાની બાની મોટ અને તેનાં બાળકો સાથે ઘણું ગમી ગયું. બાર્ડે એને પોતાની કારકીર્દિ ઇંગ્લૅંડમાં જ જમાવવા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. એના જ શહેરની હૉસ્પિટલમાં મેનાની નિમણૂક થઈ શકે તેવી સગવડ શક્ય હતી. પરંતુ મેનાના કોડ પોતાના સ્વદેશની સ્ત્રીઓની સેવા કરવાના હતા.

"પિતાશ્રી કદી ઉપાધિ મૂકે તેમ છે? તબિયત પણ સારી રહે છે."

"માધુભાઇ કેમ છે? એઓ તો હવે ઘરના સુકાની થયા હશે?"

"માધુભાઇએ અમદાવાદમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. બીજી એક મિલ તેમણે બનાવી છે. એની વ્યવસ્થા માધુભાઇ કરે છે. જૂની મિલનું કામ મને સોંપ્યું છે. અલબત્ત સામાન્ય દેખરેખ એમની છે."

"લલિતાભાભી અને બાળકો?"

"લલિતાભાભી હવે ઘરના જુદા ભાગમાં રહે છે. પરંતુ માતુશ્રીથી અલગ રહ્યાં છતાં એની જ મીઠી છાંયડી છે. લલિતાભાભીની મોટી દીકરી સરલા તો પરણી પણ ગઇ છે. એને બાળક આવવાનું છે. શરદ મેટ્રિક પાસ થયો છે. મધુરી આવતી સાલ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસશે. વિનોદ હજી તદ્દન નાનો છે."

"ધનવંતભાઈ અને માલતીબહેન? એમને શું બાળકો છે?"

"તેઓ પણ જુદાં રહે છે. ધનવંતભાઈ તો લહેરીલાલા છે. એમને એક પુત્ર અને પુત્રી છે."

"હવે મારી નાની બહેનના સમાચાર આપો."

"કોણ કાન્તાના? તમે જાતે પૂછજો."

"ખુશીથી પૂછીશ. પણ મને 'તમે' કહીને સંબોધો નહિ. હું તમારી પત્ની છું, એ હક કોઇ દિવસે હું જતો કરીશ નહિ. મારી નાની બહેનને શું બાળકો છે?

"મોટો પ્રસાદ ત્રણ વરસનો છે. નૂતના એક વરસની છે."

"મારે બાળકોને અને કાન્તાને મળવું છે."

"બાપુજીની સાથે આવી. [illegible] તેડી લાવીશ."

"પિતાશ્રીના માટે મારે કેટલા [illegible]"

"એમો [illegible] પણ લખત છે."

પ્રેક્ટિસ કરીને કમાય તે સર્વે આ સંસ્થાના સંચાલન પાછળ ખર્ચવું. ધીમે ધીમે આ ઔષધાલયની પ્રગતિ કરવી. બાપુજીની સૂચનાથી એક ધનવાને હોસ્પિટલનાં સાધનો માટે રૂા. ૨૫૦૦૦) વગર વ્યાજે ધીર્યા. આથી ડૉ. મિસીસ મેનાના પગમાં જોર આવ્યું. એમણે જોઈતાં સાધનો મંગાવ્યાં. કમ્પાઉન્ડર અને નર્સ રાખી લીધાં. પોતાના માટે કન્સલ્ટીંગ રૂમ, ડિસ્પેન્સરી વગેરે રાખ્યાં. શરૂઆતમાં સ્ત્રી પુરુષો સૌ દરદીઓને માટે સગવડ હતી. પરંતુ પાછળથી માત્ર સ્ત્રીઓ માટેજ સર્વે સગવડો વિસ્તારવાની ઇચ્છા હતી.

અમદાવાદના પ્રખ્યાત રસ્તા ઉપર ડૉ. મિસીસ મેનાનો કન્સલ્ટીંગ રૂમ અને હોસ્પિટલ આવેલાં હતાં. મેના વ્યવસ્થા અને ચિકિત્સા બંને ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપતી હતી. પોતાની અંગત દેખરેખ વગર કોઈ કામ સારું થતું નથી, એ વાત એ સારી રીતે જાણતી હતી. મેના માણસો પાસે કામ લેવાની યુક્તિઓ જાણતી હતી. પોતે સાથે કામે લાગવાથી દરેક જણ સરસ કામકાજ કરતું હતું. સ્વચ્છતા સુઘડતા એ હોસ્પિટલનું ભૂષણ છે, એ વાત મેના સારી રીતે પોતાના હાથ નીચેના માણસોના મગજમાં ઠસાવતી હતી. મેનાના રસ્તામાં અનેક પ્રલોભનો આવતાં હતાં, પરંતુ એ પોતાના નક્કી કરેલા માર્ગથી જરા પણ ચલાયમાન થતી નહોતી.

દિનપ્રતિદિન હોસ્પિટલમાં [illegible] મેનાએ [illegible]

"પિતાશ્રી કદી ઉપાધિ મૂકે તેમ છે? તબિયત પણ સારી રહે છે."

"માધુભાઇ કેમ છે? એઓ તો હવે ઘરના સુકાની થયા હશે?"

"માધુભાઇએ અમદાવાદમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. બીજી એક મિલ તેમણે બનાવી છે. એની વ્યવસ્થા માધુભાઇ કરે છે. જૂની મિલનું કામ મને સોંપ્યું છે. અલબત્ત સામાન્ય દેખરેખ એમની છે."

"લલિતાભાભી અને બાળકો?"

"લલિતાભાભી હવે ઘરના જુદા ભાગમાં રહે છે. પરંતુ માતુશ્રીથી અલગ રહ્યાં છતાં એવી જ મીઠી છાંયડી છે. લલિતાભાભીની મોટી દીકરી સરલા તો પરણી પણ ગઇ છે. એને બાળક આવવાનું છે. શરદ મૅટ્રિક પાસ થયો છે. મધુરી આવતી સાલ મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસશે. વિનોદ હજી તદ્દન નાનો છે."

"ધનવંતભાઈ અને માલતીબહેન? એમને શું બાળકો છે?"

"તેઓ પણ જુદાં રહે છે. ધનવંતભાઈ તો લહેરીલાલા છે. એમને એક પુત્ર અને પુત્રી છે."

"હવે મારી નાની બહેનના સમાચાર આપો."

"કોણ કાન્તાના? તમે એને પૂછજો."

"ખુશીથી પૂછીશ. પણ મને 'તમે' કહીને સંબોધો નહિ. હું તમારી પત્ની છું. એ હક્ક કોઇ દિવસે હું જતો કરીશ નહિ. મારી નાની બહેનને શું બાળકો છે?

"મોટો પ્રસાદ ત્રણ વરસનો છે. ગુલાબ એક વરસની છે."

"મારે બાળકોને અને કાન્તાને મળવું છે."

"માતુશ્રીની સાથે આવશે. હું તેને તેડી લાવીશ."

"પિતાશ્રીના મારે માટે શા વિચાર [illegible]"

"એઓ [illegible] પણ એમને એમ છે."

"તમે કેમ છો? શરીરે અને મને?"

"શરીરે તો ઠીક છું. પણ મનથી કેમ છે તે કહીશ નહિ."

"કાન્તાબહેન ભણેલાં છે? વાચનનો શોખ છે?"

"હા. મૅટ્રિક થઈ છે. કાંઈ વાચનનો શોખ તો દેખાતો નથી."

"સ્વભાવે કેમ છે? માતુશ્રીની આમન્યા રાખે છે?"

"એ સર્વે અનુભવથી સમજાશે. હું આ તકે કાંઈ બોલીશ નહિ. તું તારી બહેનની પરીક્ષા કરજે."

"વારુ, હવે ઘરના સમાચાર પૂછી લીધા. આર્થિક સ્થિતિ તો અનુકૂળ છે ને?"

"બાપુભાઈની વ્યવસ્થા હોય તો પછી કોઈ આર્થિક તકલીફ આવે નહિ."

"જુઓ, દિવસે તો હું હોસ્પિટલના કામમાં બરાબર રોકાયેલી રહું છું. તમારે પણ મિલનું કામ હશે. પરંતુ સાંજના સાડા પાંચ પછી હું તમારી સોબતની આશા રાખીશ. આપણે આ દરરોજ સાથે ચા પીએ એવી મારી ઇચ્છા છે."

"દરરોજ નહિ આવી શકું. પરંતુ એકાંતરે જરૂર આવીશ. અને મને પણ તારી સોબત ગમે છે. તારું શરીર જોઉં તંદુરસ્તી સારી છે એમ લાગે છે. વિલાયતમાં તબિયત કેમ રહેતી હતી!"

"તમે જાણો છો કે હું મિતાહારી છું. વિલાયતમાં પણ મિતાહાર અને નિયમિત આહારવિહાર હતા. આથી હું સારી રહી શકી. [illegible]

છે ? વગેરે નાપસંદ વિષયોનો વિચાર કરતો રહ્યો. સ્થાયી સુખને બદલે ક્ષણિક સુખ અને તે પણ ભાડૂતી વિક્રય કરીને લીધેલું, તેમાં સંડોવાયેલાં અને માર્ગ ભૂલેલાં સ્ત્રી અને પુરુષો બન્ને અત્યંત દયાને પાત્ર છે.

નવીન કુટુંબમાં જઈ બધાનાં દિલ જીતી લેવાં, એ મહાભારત કાર્ય નાની વયમાં સ્ત્રીઓએ કરવાનું હોય છે. તેને માટે તેમને આવડત, વિવેક-વિનય, પક્કાઈ, સારી રીત-ભાત અને વિચાર કરીને બોલવાની શક્તિ જોઇએ, તે અમે અમારી દીકરીને આપ્યાં છે, એમ દરેક માબાપે તપાસવું જોઇએ. એક હાથે તાળી પડે નહિ, એટલે સસરા, સાસુ, જેઠ, જેઠાણી, નણંદ, ભોજાઈ વગેરેમાં આવકાર, સદ્વૃત્તિ, ક્ષમા, દયા, માણસાઈ ખીલ્યાં છે કે નહિ તે પણ જોવું જોઇએ. બન્ને પક્ષ વચ્ચેનો નિયામક (બફર) એટલે બંને બાજુનું જોઈ શકે અને બંને બાજુનો વેગ પોતાનામાં સમાવી શકે (જો એટલાં

"આભાર. પરંતુ મેં કપડું જોઇને જ વેતરવા જેટલી વ્યવસ્થા રાખી છે. એટલે ધીમે પણ ગજનું જોઈ વિકાસ કરવાની યોજના રાખી છે. એટલે કંઈ મદદની જરૂર રહેશે નહિ. છતાં જરૂર પડ્યે તમે ક્યાં દૂર છો?"

"હૉસ્પિટલ માટે સર્વે સામાન આવી ગયો? હું કાઇ સામાન ભેટ આપી શકું નહિ?"

"હમણાં દરેક ચીજ મંગાવી લીધી છે. જરૂર પડ્યે હું કહીશ. એ માટે પાછળથી જેટલી મદદ કરશો તેટલી અનુકૂળ આવશે."

"તારી પ્રેક્ટિસ કેમ ચાલે છે?"

"શરૂઆતને માટે ખરાબ નથી. મને એને માટે કંઇ શક નથી. પ્રેક્ટિસ સારી જ ચાલશે."

"તું નાતિબહાર છે. સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો નાતિમાં દાખલ થઈ જાય."

"મેં વિલાયતમાં રહીને પણ માંસાહાર કર્યો નથી. ત્યાં પણ હવે વનસ્પતિ આહારીઓને માટે સગવડો છે. મને માંસ પ્રત્યે ઘૃણા છે. મારી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જેવું મેં કાંઈ વિલાયતમાં મન, વચન કે કર્મથી કર્યું નથી. એટલે એ ખટપટમાં નહિ પડવું એ જ સારું છે."

"પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં નુકસાન શું છે?"

"પ્રથમ તો જરૂર નથી. બીજું પાપ હોય તો જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય. ત્રીજું બાપુજીની આજ્ઞા નથી. ચોથું મારે જ્ઞાતિની કડાકૂટમાં પડવું નથી. મારી સ્વતંત્રતા કુંઠિત થાય."

"વારુ, હવે પછી વાતો કરી. તારો સંદેશો માતુશ્રીને પહોંચાડો છે. રવિવારે રાત્રિનાં અમે કદાચ આવીશું. પણ એ વખત તું ઘેર ન આવે!"

ડૉ. મેનાએ સૌને માન આપ્યું. આખી હોસ્પિટલ ફરીને બતાવી. એમનું સન્માન કર્યું, કંઇ ખાવાપીવાનું તો એ લોકો જ્ઞાતિબંધનને લીધે સ્વીકારે એમ હતું નહિ. માતુશ્રીનો સ્નેહ એવો ને એવો હતો.

"વહુ! તું તો હવે મોટી ડૉક્ટર થઈ છે."

"માતુશ્રી! તમારા આશીર્વાદથી બધું બન્યું છે."

"અમને ભૂલી તો નથી ગઇ ને?"

"એમને અને તમને આ ખોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી નહિ ભૂલું."

સાસુ વહુએ ઘણી વાતો કરી. કાન્તાને પણ ડૉક્ટર સાથે થોડી વાતો થઈ, પરંતુ ડૉક્ટરના હૃદય ઉપર એનો પ્રભાવ પડ્યો નહિ. કાન્તા કાંઈક અતડી લાગી. એનામાં મળતાવડો કે વહાલસોયો સ્વભાવ દેખાયો નહિ. ડૉક્ટરે બન્ને બાળકોને પ્રેમથી તેડીને એમને રમાડ્યાં. આગ્રહ કરીને બે નાના સોનાના અલંકારો એમને પહેરાવી દીધા. સૌ પાછાં પોતાને ઘેર ગયાં.

ડૉ. મેનાની પ્રેકટિસ ધીમી શરૂ થઇ. છતાં બીજા ડૉક્ટરો એની ઊંચી ડિગ્રી અને વૈદકમાં હોશિયારી જાણતા હતા. શહેરનો પીઢ જેમ પ્રખ્યાત હોય છે, તેમ ડૉક્ટરોમાં પણ વિલાયત પાસ થઇ ઊંચી ડિગ્રી મેળવી આવેલા ડૉક્ટર ખૂબ પ્રખ્યાત પોતાની મેળે થાય છે. ડૉક્ટરોના મંડળની ડૉ. મેના સભ્ય થઇ. ડૉક્ટરોના મંડળ પાસે એણે એકબે [illegible] ભાષણો આપ્યાં. [illegible] ડૉક્ટરોએ પોતાની હૉસ્પિટલના વિઝિટિંગ તરીકે લીધાં. ડૉ. મેના ખૂબ [illegible] થઈ. એટલે એની સાથે [illegible] બીજા ડૉક્ટરો એની [illegible] એની [illegible] આ [illegible]

૭ : હૉસ્પિટલ

ડૉ. મિસીસ મેનાની પ્રેક્ટિસ વધતી ચાલી હતી. ૭ માસ પછી એણે હૉસ્પિટલમાં પાંચને બદલે સાત બિછાનાં કર્યાં હતાં. તે સર્વે ભરાઈ જતાં હતાં. એણે હવે પુરુષદર્દીઓને લેવા બંધ કર્યા. સુવાવડના પુષ્કળ કેસો આવવા લાગ્યા. એકને બદલે હવે બે નર્સો રાખવી પડી. હૉસ્પિટલનું કામ ધીમેથી પણ નિશ્ચિન્તપણે આગળ વધતું હતું. એ કામની પાછળ ધગશ, ઉત્સાહ અને મનોબળ હતાં. વ્યવસ્થિત રીતે એનો વિકાસ થયા કરે તે માટેની કાળજી હતી. જે મિશનરી સ્પિરિટ (સેવાની ઊંડી ધગશ) અને યુરોપિયન પદ્ધતિનો વિકાસ એને જોઈતો હતો, તે ડૉ. મિસીસ મેનાએ અનુકૂળ પ્રમાણમાં આ હૉસ્પિટલને આપ્યો. હૉસ્પિટલ માટે સેવાભાવી, સંતોષી અને પોતાના સ્વાર્થ જેટલો જ હૉસ્પિટલના સ્વાર્થને ઇચ્છનાર કાર્યકર્તાંઓ પ્રયોજક ચૂંટી ચૂંટીને ભેગા કર્યા હતા.

હૉસ્પિટલ હજી બાલ્યાવસ્થામાં હતી. પાછળથી એને માટે સ્વતંત્ર વિશાળ જમીન લેવી એ પણ નક્કી હતું. ડૉ. મેના એને માટે અત્યારથી જ નજરીને [illegible] રહ્યાં હતાં. હૉસ્પિટલનો મંત્ર આમા. [illegible] ને [illegible] હતા. [illegible] પોતાનું અસ્તિત્વ પોતાના [illegible] હતી [illegible] હતું. એના [illegible]

એમાં કૂવે પાણી ભરવા જાય છે, તે પણ એક કસરત છે. દળવા વગેરેની કસરતો કાંઈ હિસાબમાં નથી.”

ધનકુંવરબાઈને ઘંટીએ બેસાડ્યાં. ડૉક્ટરના હુકમથી માત્ર ત્રણ મિનિટ ઘંટી ફેરવવા દીધી. દરરોજ એક મિનિટ વધારતાં જાય. બીજા ત્રણ માસમાં ધનકુંવરબાઈ ૧૫૦ રતલ ઉપર આવી ગયાં. એમના શરીરમાંથી ખોટી ચરબી નીકળી ગઈ. એઓ એક કલાક સુધી હવે ઘંટી ફેરવતાં હતાં. દરરોજ બે પવાલી અનાજ દળી શકતાં હતાં. શરીરમાં સ્ફૂર્તિ ને કામ કરવાની ધગશ આવ્યાં હતાં.

ડૉ. મેનાની મીઠી સમજાવટથી ધનકુંવરબાઈ કુદરતી આહાર-વિહાર ઉપર આવી ગયાં. મીઠાઈનો ઉપયોગ થોડો કરવા લાગ્યાં. ઘી પણ થોડું લેવા લાગ્યાં. શાકભાજી વિશેષ પ્રમાણમાં લેતાં હતાં. ટમેટાં, દ્રાક્ષ, નારંગી, મોસંબી, પીચીસ, પપૈયાં, કેળાં વગેરે ફળો વધારે પ્રમાણમાં લેવા માંડ્યાં. એમને ડૉ. મેનાની ચિકિત્સાએ રસોઈ કરતાં શીખવી, ઘંટીએ દળતાં શીખવ્યું, ઘરના કામ ઉપર પ્રેમ ઉપજાવ્યો, બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરવાનું શીખવ્યું અને અમૃત જેવા ગુણોવાળી છાશ પીતાં પણ શીખવ્યું. પછી તો ધનકુંવરબાઈની સારાં પુસ્તકો વાંચવાની રુચિયે પણ ડૉ. મેનાએ જગાડી. આ સ્ત્રીના ઉદરમાં ઉત્તમ ગુણો છે. એ મારા મેનાના કામમાં સરસ સરદાર આપણે એની ખાતરી એને થઈ. ધનકુંવર એની મિત્ર બની ... ડૉક્ટરના સેવાના કામમાં રસ લેવા લાગી. બીજી સમારીઓને પોતાની સાથે લાવવા લાગી. ડૉક્ટરને માત્ર એક ... માંદાંનાં ... હતી.

હોસ્પિટલની એ આત્મા હતી. સારા કામ માટે નાણાં આપનારાં
ઘણાં મળે છે. સાચા કામ કરનારને આર્થિક સહકાર પૂરો મળે છે.
હોસ્પિટલની સાથે એક મોટું સુવાવડખાતાનું સ્વતંત્ર મકાન પણ
બાંધવામાં આવ્યું. એમાં પચાસ બિછાનાંઓ માટે વ્યવસ્થા હતી.
હોસ્પિટલનું ખર્ચ વધ્યું હતું, ડો. મેનાની પ્રેક્ટિસ પણ વધી હતી.
અને તેનો મોટો ભાગ આ હોસ્પિટલ અને સુવાવડખાનામાં વપરાતો
હતો. આ હોસ્પિટલ ડો. મેનાના ઉત્સાહથી નમૂનેદાર બની હતી.

ડો. મેનાએ હવે પોતાની હોસ્પિટલ માટે નર્સો એટલે સેવિકા-
ઓ બનાવવાનું ખાતું ખોલ્યું. આપણી હિંદી સ્ત્રીઓ આ સેવાનો
માર્ગ શા માટે પકડતી નથી, એ મોટો કોયડો છે. ગુજરાતી સારા
ઘરની સ્ત્રીઓ નર્સો એટલે પરિચારિકાનો ધંધો શીખી શકે છે.
ગ્રેજ્યુએટ થવાની ઇચ્છાવાળી બહેનો પોતાની પ્રવૃત્તિઓનાં વહેણ આ
ધંધો શીખવા તરફ વાળી શકે છે. આ ધંધામાં સેવા થઇ શકે છે
અને પોતાના કુટુંબને માટે ગુજરાનનાં સાધનો પણ મળી શકે તેમ છે.
આપણી સ્ત્રીઓ આ ધંધો સ્વીકારે તો ઘણું સારું છે. ડો. મેનાએ
પોતાની હોસ્પિટલમાં નર્સોને તાલીમ માટેનો વર્ગ કાઢ્યો. એને
કોંગ્રેસનો સહકાર મળ્યો. સારા ઘરની બાળાઓ નર્સોની તાલીમ લેવા
આવવા લાગી. કેટલીક વિધવા બહેનોને પણ ડો. મેનાએ આ કામમાં પ્રેરી
દીધી. ડો. મેનાને આ પરિચારિકાના વર્ગને ચાલુ કરવા માટે ખૂબ
પ્રચાર કરવો પડ્યો. વર્તમાનપત્રોએ પણ એને સારો સહકાર
આપ્યો. આથી પચાસ પરિચારિકાઓને માટે તાલીમવર્ગ ખોલી
શકાયો. શહેરના વિદ્વાન ડોક્ટરોએ થોડા આર્થિક બદલાથી આ
પરિચારિકાઓને દરરોજ એક એક કલાક શીખવવા માંડ્યું. ડો.
[illegible] કામ મફત કરાવવા માનતી નહોતી, થોડોઘણો પણ
[illegible] આપવો જોઈએ. એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો.
[illegible] પરિચારિકાઓને હોસ્પિટલમાં [illegible]

બીજી બહેનો માટે કંઈ પણ કરે છે ?

'નબળો ધણી બૈરી ઉપર શૂરો' એ ન્યાયે નબળી પ્રજાના પુરુષો સ્ત્રીઓને મારે છે! પાડોશીઓ વચ્ચે પડવાની નૈતિક હિમ્મત ધરાવતા નથી! મારથી નાસી આવેલી રડતી દીકરીને મા પાછી સાસરે વળાવે છે! 'મારી વહુ છે, હું ગમે તેમ કરું.' એ બહાનું કાયદાની અદાલતો સુધી અપાયું, એ ભારતનું કમનસીબ છે. હોંસ અને આશાથી લગ્નજીવનનો લહાવો લેવા નીકળેલી સ્ત્રીને લગ્ન એટલે વેચાણ, ગુલામી, વૈતરું, માનસિક જુલ્મ અને કોઈ રસ્તે આશ્રય મેળવવાનું સાધન નહિ, એ ક્ષયકરતાનો અનુભવ કોઈ કોઈ વાર થાય છે. વખતોવખત સ્ત્રીઓ સંસારની ક્રૂરતા ખમી ન શકાવાથી કૂવો પૂરે છે અને બળી મરે છે. તેવા દુઃખદ પ્રસંગો વિચારવંત સુજ્જનને લાલબત્તીની જેમ અટકાવીને આ પ્રશ્નની ભીતરમાં જઈને તેનો ઉપાય કરવાનું સૂચવે છે.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઉચ્છૃંખલ સુધારો નથી જોઈતો. યુરોપના જેવું લડાયક સ્ત્રીત્વ (મિલિટન્ટ ફેમિનિઝમ) નથી જોઈતું. દરેક છોકરીને ઓછામાં ઓછો એક હુન્નર શીખવવો જ જોઈએ. જેથી લગ્ન ન થાય તો, અથવા થયા પછી બગડે તો, તે કોઈની દયા કે દાન ઉપર નભે નહિ. "આધારગૃહો" જેમાં કોઈ પણ કારણસર (જે પૂછવામાં ન આવે) નિરાધાર થએલી સ્ત્રીને આશ્રય મળે, કામ કરવાનું, શીખવાનું મળી ને સ્થ[illegible] સ્થ[illegible] સ્થપાવા જોઈએ સહન ન કરી શકાય તેવા ત્રાસ [illegible] થતા કોઈ પણ ત્યાં જઈ શકે અને નિર્ભય આશ્રય તથા રક્ષણ [illegible] એવી વ્યવસ્થા થવા જોઈએ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

એક મુખ્ય જાહેર કાર્યકર્ત્રી સન્નારી ખુલ્લું મૂકતી હતી. કોન્ગ્રેસમાં કામ કરતી અને સત્યાગ્રહમાં સ્વયંસેવિકા થઈ કામ કરી આવેલી સ્ત્રીઓએ આ આખું કામ માથે ઉપાડી લીધું, અને શહેરમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરવા માંડી.

આપણી બહેનો ખૂબ કામ કરી શકે છે, આત્મભોગ પણ આપી શકે છે, દુઃખો અને સંકટો સહન કરી શકે છે, પૈસા પણ આપી શકે છે, માત્ર એમને કામે લગાડનાર કોઈની દરકારની જરૂર રહે છે. અસહકારની હિલચાલમાં આપણી ગુજરાતી બહેનોએ અદ્‌ભુત કામ કરી બતાવ્યું છે. સંગઠન, એકતા, મર્યાદા, તાલીમ, શિસ્ત એ સૌ સારા પ્રમાણમાં બતાવ્યાં છે. પુરુષોમાં છેવટ સુધી કામ પૂરું કરવાની ધીરજ ખૂટી પડવાના દાખલા બન્યા છે, પરંતુ સ્ત્રીઓમાં એવા દાખલા વિરલ છે. એમને તો પ્રેમથી કામે લગાડનાર કોઈ શરૂઆત કરનાર જોઈએ. એમને કામ પસંદ પડે તો પછી કામ પાછળ મરી ફીટવાને બહેનો તૈયાર થાય છે. સત્યાગ્રહની લડાઈમાં હસતે મુખે જેલમાં બહેનો જતી હતી, ફટકાનો માર પણ સહન કરતી હતી. ભૂખ, તરસ અને તકલીફો પણ વેઠતી હતી. હસતે મોઢે હાડમારીઓ સહન કરતી હતી. આપણી સ્ત્રીઓ પાસે ધગશ, સાહસ, બુદ્ધિ, શક્તિ એ સર્વ છે. પરંતુ એને શરૂઆતમાં પ્રેરક બળ આપનાર જોઈએ છે. પંથને ગતિમાં મૂકનાર જોઈએ. જો બહેનોને સેવાના સંગ્રામમાં મૂકવામાં આવે તો હિંદની પછી શક્તિ સમજાયા વિના ન રહે.

શ્રીમંડળમાં ભજવવાની વ્યવસ્થા કરવી હતી. એ કમિટીએ મજૂરોની ચાલોમાં કૃષ્ણજન્મમહોત્સવ ઊજવ્યો હતો. ઘણી મજૂર બહેનોએ શ્રીકૃષ્ણનાં ભજનો અને લોકગીતો પોતાની સાદી બાનીમાં ગાયાં હતાં. આવા ઉત્સવો વધારે પ્રમાણમાં કરાવવાનો કમિટીનો કાર્યક્રમ હતો.

છઠ્ઠી કમિટીમાં ડૉ. મેનાએ કોંગ્રેસના અસહકાર સમયે સારું કામ કરનારી બહેનો મુખ્ય હતી. એને પોતાનો એક મોટો હૉલ કાઢી આપ્યો હતો. એમાં એકઠા રેંટિયા રાખવામાં આવ્યા હતા. કપાસની પૂણીઓ બનાવવાનાં યંત્રો હતાં. કપાસ એક મિલમાલિક મફત આપતા હતા. આ હૉલમાં એક તરફ ઘણા રેંટિયાનો મીઠો સરોદ સંભળાતો હતો. બીજી તરફ ભૂરા કાગળો (બ્રાઉનપેપર)નાં મોટાં બંડલો પડ્યાં હતાં. તેમાંથી ઘણી બહેનો કાગળની કોથળીઓ બનાવતી હતી. આ કોથળીઓ દુકાનદારો વસ્તુઓ પૅક કરવા લઈ જતા હતા. બીજી તરફ થોડી બહેનો એક મેવાના દુકાનદાર માટે મેવો સાફ કરીને સુંદર કાગળની ડાબડીઓમાં પૅક કરતી હતી. થોડાં ગંજીફાં બનાવવાનાં યંત્રો ઉપર કેટલીક બહેનો ગંજીફાં બનાવતી હતી. બીજા હૉલમાં નવી જાતની મૂર્તિકળાની પાંચ શાળા ગોઠવેલી હતી. આ શાળા ઉપર કેટલીક બહેનો ગંજીફાં અને બીજાં કપડાં તૈયાર કરતી હતી. એના પછીના બીજા ઓરડામાં હથિયાર સિંગરના સીવવાના સંચાઓનો અવાજ સંભળાતો હતો.

ગામમાં એક આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. ... વિનાનાં અને આશ્રય વગરનાં બાળકોને માટે આ ... એક ધનવાન ગૃહસ્થે તે સાથ ... પ્રતિદિન ...

ને લીધે અનિયમિત રહેતી હતી. આથી એમણે એક યોગ્ય સન્નારીને શોધીને એને ઉપપ્રમુખ બનાવી હતી. માનદ મંત્રી તરીકે ધનકુંવરબહેન કામ કરતાં હતાં. એનાં અનેક ખાતાંઓ જુદીજુદી પેટા કમિટીઓના હાથ નીચે હતાં. હોસ્પિટલની સર્વે પરિચારિકાઓ ડૉ. મેનાના ઉત્તેજનથી સભ્યો બનતી હતી. એમની પાસે ખાસ અર્ધી ફી લેવામાં આવતી હતી. આ વર્ગના હાથમાં મિલમજૂરોની ચાલોમાં દર અઠવાડિયે ભાષણો આપવાની વ્યવસ્થા હતી. ભાષણો ગોઠવવા મેજિક લેન્ટર્નની મદદથી આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, સુખશાંતિ અને સુઘડતાનું શિક્ષણ આપવું એ કામ આ વર્ગ કરતો હતો. આ સ્વયંસેવિકાના વર્ગે ઉત્સાહમાં આવીને મંડળના આશ્રય નીચે બે કલાકને માટે મજૂરોની ચાલીઓમાં એક ડિસ્પેન્સરી પણ ખોલ્યું હતું. મંડળ એમને દવાઓ અને પદાર્થો પૂરાં પાડતું હતું.

મંડળની એક પેટા કમિટી શીવણગૂંથણના વર્ગો સંભાળતી હતી. એ કમિટીમાં મોટા અધિકારીઓની સ્ત્રીઓ અને મિલમાલિકોના કુટુંબની સ્ત્રીઓ હતી. એના બજેટની વ્યવસ્થા પણ સ્વતંત્ર હતી. એ પોતાનો ખર્ચ પોતે પેદા કરતી હતી. તેથી કમિટીના હાથમાં મંડળની પુસ્તક-શાખા હતી. એમાં ઘણાં ગુજરાતી–અંગ્રેજી પુસ્તકો હતાં. વાંચનાલય પણ સાથે ખોલવામાં આવ્યું હતું. તેને માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકાધ્યક્ષ બહેન હતી. આ સિવાય એ ખાતાની કમિટિઓમાં મજૂરની ચાલોમાં પુસ્તકો વાંચવાની પેટીઓ ફેરવવાની કમિટિઓ પણ હતી. આ કામ પણ ગંભીર અને મોટું હતું. એને માટેનો ખર્ચ એક ધનવાન બહેન પોતાનું નામ જાહેર કર્યા વગર

૯ : કુટુંબજાળ

ડૉ. મેના પોતાના પતિને જોઈને રાચતી હતી. એ હવે પતિ અને પુત્રપુત્રીને હંમેશાં તેડાવી પોતાની સાથે જમાડતી હતી. પરંતુ કાન્તા તેની સાથેનો સંબંધ ગાઢો કરવા ઇચ્છતી નહોતી. એ બેત્રણ વાર ડૉ. મેનાને ત્યાં આવી હતી. બહુ પ્રેમ અને માયાથી ડૉ. મેના તેની સાથે વર્તતી હતી. એને નાની બહેન કહીને બોલાવતી હતી. પરંતુ કાન્તા બહુ હળતીમળતી નહિ. સભ્યતા પૂરતું બોલતી હતી. ડૉ. મેનાનો ચાનો પ્યાલો કે બીજું કંઈ કદી લેતી નહિ. ક્યારે પણ દિલ ખોલીને વાત કરતી નહિ. એની આંખો ડૉ. મેનાને શોક્ય તરીકે જોતી હતી. પતિ વારંવાર એમને મળવા જાય છે એ વાત એના ખ્યાલમાં હતી. એ માટે એને કચવાટ પણ રહેતો હતો; પરંતુ પતિ એની વાત સાંભળતા નહોતા. સાસુ પાસે પણ ફરિયાદ કરેલી પણ સમજુ આનંદીબાઈએ એ વાત ઉડાવી દીધેલી. બાળકોને ડૉ. મેના પોતાનાં ગણતી હતી. તે ખૂબ પ્રેમ બતાવી કંઈ ને કંઈ કીમતી ભેટ આપતી હતી.

પતિપત્ની બેઠાં બેઠાં ચા પીતાં હતાં. પતિને તરંગ આવ્યા [illegible] માતપિતાના [illegible] કુટુંબ સાથે [illegible]

[illegible]

"પછી માતુશ્રી અને પિતાશ્રી સાથે કોણ રહેશે ?"

"બૈરાંઓને આપસઆપસમાં સાથે ન બને તો હું શું કરું ! કંકાસથી તો અલગ રહેવું સારું છે ને ?"

"નહિ, હું આપણા સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથાને વધારે પસંદ કરું છું."

"છેવટે કાન્તા બાળકોની માતા છે. નહિ બને તો બીજું ગામ વસાવવું પડશે, અથવા અલગ રહેવું પડશે. કુટુંબમાં મારી એકલી મરજી તો કામ આવે નહિ. તારી બહેનની મરજી પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. તું પણ સાથે ન રહે ?"

"હું ! એ અશક્ય છે. હું તો હમણાં મારા કર્મયોગને વરી છું. જ્યાં સુધી કોઈ સમારી મારું કામ ઉપાડી મને છૂટી ન કરે ત્યાં સુધી મારાથી ગૃહવાસ જ નહિ. વળી હું સાસુજીથી સ્વતંત્ર ઘર માંડવાની વાતને વિચારી શકતી નથી."

"મેં તો આ વાત ઉપર ઘણાયે કિલ્લાઓ મનમાં ને મનમાં બાંધ્યા છે. શું આખો જન્મ આપણે વિરહના અગ્નિમાં સેકાવું ! રામચંદ્રજીએ તો બાર વરસ સુધી સીતાજીનો વિરહ ભોગવ્યો હતો. પણ મારા નસીબમાં શું આજન્મ રહેશે ! આપણે પરસ્પર પ્રેમ વિધુર નમ છે, ત્યારે શા માટે ઝૂરવું જોઈએ !"

"બહુના નાથ, આપણે જે કંઈ વિરહથી બોગવીએ છીએ ... ... દુનિયામાં ઝૂરતા

દેવા પણ ઝનૂની વૈષ્ણવ ધર્મઘેલા રાજી નહોતા. એટલે અમદાવાદમાં આવ્યે સાત વરસ થયાં છતાં ડૉ. મેનાને માટે એ બારણાં ખુલ્યાં નહોતાં. ડૉ. મેનાએ અમદાવાદમાં મોટો યશ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં હતાં. શહેરનાં પ્રથમ સન્નારી તરીકે એઓ પૂજાતાં હતાં. પણ સસરાજીને મન એ કંઈ પણ હિસાબમાં નહોતું. એમની પાસે બે દૃષ્ટિ હતી. વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ મેના ત્યક્તા અથવા ભ્રષ્ટા ગણાય અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વટલેલ ગણાય. આથી એવી સ્ત્રીને પોતાને બારણે ન ચડવા દેવાનો એનો દૃઢ નિશ્ચય હતો.

માણુભાઈની પુત્રી સરલા સારે ઘેર પરણાવેલી હતી. એને એક પુત્ર હતો. સરલાની આ વખતે સુવાવડ આવવાની હતી. એ દરેક સુવાવડમાં બહુ કષ્ટાની હતી. એનો પ્રજનન કરવાનો માર્ગ સાંકડો હોવાથી બાળકને અવતરતાં મુશ્કેલી લાગે છે. એનું માથું સહેજ મોટું હોય તો તે એ માર્ગેથી નીકળતાં માતાને ઘણી તકલીફ આપે છે. જન્મ આપવાનો માર્ગ બસ્તિમાંથી નીકળે છે. બસ્તિની ખામીને લીધે આ માર્ગ સાંકડો બની જાય છે. આખા શરીરના હાડપિંજરનો પૂરો વિકાસ ન થયો હોય તો બસ્તિ પણ શરીરનું એક અંગ હોઈ તેમાં અમુક પ્રકારની ખામી રહી જાય છે. કરોડરજ્જુનાં કે બસ્તિનાં હાડકાં રોગી હોય તોપણ એમ બને છે. સ્ત્રી શરીરે મજબૂત મનની અને સહનશક્તિવાળી હોય તો ભયંકર પીડા સહન કરી છેવટે સુખરૂપ પ્રસવ કરે છે. યોનિમાર્ગ વિશેષ સાંકડો હોય તો હોશિયાર, અનુભવી અને પ્રેમાળ હાથવાળા ડૉક્ટરને યુક્તિ વાપરી જનનમાર્ગમાં ચીપિયો મૂકી બાળકના માથાને પકડી બહાર ખેંચી કાઢવું પડે છે. આ ક્રિયામાં ડૉક્ટરની ચતુરાઈ અને બુદ્ધિશક્તિ ખૂબ કામ લાગે છે. જરાક ભૂલ થાય તો બાળકના અંગને ઈજા થાય છે અથવા એ મરણ પામે છે. ડૉક્ટર અનુભવી અને સમયસૂચક હોવો જોઈએ. કોઈ બહુ અનુભવી અને કાર્યશક્તિવાળો ડૉક્ટર જ આ કામ હોશિયારીથી કરી શકે છે.

માણુભાઈ અને સર્વે બાઈઓ ચિન્તાતુર બહાર બેઠા હતા. ... પણ આવીને બોલ્યા ... કહ્યું કે. " સરલા

અતિશય કષ્ટાય છે. લેડી ડૉક્ટરની જરૂર છે."

"આપણા કુટુંબનાં લેડી ડૉ. ડી. કુન્દા તો આવ્યાં છે ને!" માધુભાઈએ કહ્યું.

"એની હિંમત આવા કામમાં ચાલતી નથી. મોટા ડૉક્ટરને તેડાવવાનું કહે છે."

"કોને તેડાવવા એ સલાહ આપે છે?"

"ડૉ. મેનાનું નામ કહે છે. કંઈ કરવું તો પડશે."

"આપણે ઘેર એનો પગ ન જોઈએ," બાપાજીએ વેદના ઉચ્ચારી. માધુભાઈ તરત જ ઊભા થઈ ગયા: "બાપા, તમે આવા કામમાં ન સમજો. રમણ અને માનુશ્રી તમે બન્ને જઈને તેડી આવો. કદાચ બીજાને મોકલવાથી આપણે ઘેર આવવાની આનાકાની કરે એ સંભવિત છે. માટે તમે બન્ને જાઓ, મોટર નીચે ઊભી છે."

"તું શું મારી આમન્યા ઉથાપીશ? હું ના કહું છું, અને તું તેડાવીશ એ ઠીક નથી." વૃદ્ધ જરા જોસથી બોલ્યા.

"હમણાં તો જાઓ તેડી આવો, પછી બાપાની મરજી હોય તો ભલે અમને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે. દીકરીના જીવથી મને બીજું કંઈ વહાલું નથી. જા રમણ જલદી જા. માનુશ્રી, તમે પણ જાઓ." આનંદીબાઈને માથે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. પતિ અને પુત્રની આજ્ઞાઓ વિરુદ્ધ દિશાઓમાં વહેતી હતી. જરા ધીમે પગલે પતિ પાસે આવી. શાંત, ગંભીર, પવિત્ર અને વિચારશીલ ડોસીએ અત્યંત મધુર સ્વરે કહ્યું

"તમે [illegible]

[illegible]

"હું પણ એમ જ ધારું છું, મેં પણ પ્રસવ કરાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યો હતા."

"વારુ, ત્યારે તમે તૈયાર થાઓ, હું એ કામ કરીશ. મને મહેરબાની કરી સહકાર આપજો. આ છોકરી મારી છે, તે તમે જાણો છો ને?"

"હું પણ આ ઘરમાં વીશ વરસની જૂની ડૉક્ટર છું. તમે પણ મારી દવા ખાધી છે, તમે ભૂલી ગયાં છો. ત્યારે તમે ડૉક્ટર નહોતાં. વારુ, હું તો સંપૂર્ણ સહકાર આપીશ. પરંતુ ચીપિયાથી કામ સંતોષકારક ન થાય તો પછી શું કરવાનું છે?"

"મને લાગે છે કે ચીપિયો કામ પૂરું કરશે. છતાં તેમ નહિ બને તો હું હાથ વતી બાળકના પગ પકડી એને ધીમેથી ઉલટાવીને બહાર કાઢીશ. તમે ફિકર કરશો નહિ. હું આ કામમાં મારી સમગ્ર શક્તિ રેડીશ. યોનિમાર્ગને છેદવાની જરૂર નથી, માતા અને બાળક બંનેને બચાવી લઈશું."

ડૉ. મેનાએ જનનમાર્ગની અંદર ચીપિયો મૂકી બહુ જ [illegible] કુશળતાથી માથું પકડી લીધું. હવે ડૉક્ટરના હસ્તલાઘવ અને શુદ્ધ દૃષ્ટિની [illegible] કસોટી થઈ. એક પણ આંચકો જરા પણ જોસથી લાગે નહિ, જરા પણ વધુપડતું જોર બાળકને હમેશ માટે અપંગ બનાવે અથવા માતાને ઈજા કરે. લાંબા વખતના ગૂંચવાયેલા દોરીના ગૂંચળાને જે કુશળતાથી ગૃહિણી છૂટું કરે છે તેવી અતિ ધીમા ગતિથી અને અત્યંત હસ્તલાઘવથી ડૉ. મેનાએ બાળકને ધીમે ધીમે એની માતાના જનન[illegible]માંથી બહાર કાઢ્યું.

બાળક અને માતામાંથી બંનેને કાંઈ ઈજા થઈ નહિ [illegible]

ડૉ. મેનાને એટલી બધી [illegible] વાપરવી પડી કે એ [illegible] પરસેવે નાહી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વધાવી [illegible]

" [illegible] "

ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ. પોતે કઈ હાલતમાં અહીંથી ગઈ હતી, કઈ હાલતમાં પાછી આવી, તે સર્વે વિચારોના તરંગો એના મનમાં વીજળીની ઝડપે દોડવા લાગ્યા.

તે ઉપર ગઈ તો બંને જેઠો ઊભા હતા. ડૉ. મેનાએ હાથ જોડી માથું નમાવીને બંનેને પ્રણામ કર્યા. પછી સાસુ સાથે બેઠકના ખંડમાં ગઈ, ત્યાં બંને જેઠાણીઓને એવું પ્રણામ કર્યાં.

ડૉ. મેનાએ તરત જ સરલાને તપાસી ધીરાશથી એને બોલાવી, "કાકીને ઓળખે છે કે નહિ?" એમ પૂછ્યું. પણ સરલા પીડાથી બહુ જ હેરાન હતી. એને અતિશય કષ્ટ થતું હતું. ડૉ. મેનાએ બધું જોયું. એ સ્થિતિ સમજી ગઈ. બાળકને કાઢવાના પ્રયત્નો કરવા પડશે. જનનમાર્ગ બહુ સાંકડો છે.

ડૉ. મેનાએ તરત જ માતુશ્રીને કહ્યું: "તમે જરા બધાંને બહાર મોકલશો, મારે સહેજ તપાસવું છે, હું કહું ત્યાં સુધી કોઈને આ ઓરડામાં આવવા દેશો નહિ, ડૉક્ટર તરીકે મારે કડક થવું પડે છે."

માતુશ્રીએ સૌને બહાર જવા કહ્યું. માત્ર ડૉક્ટર અને નર્સ દરદી પાસે રહ્યાં. બીજી ડૉ. કુન્દા હતી.

"માતુશ્રી, કેસ જરા ગંભીર છે. સૌને માટે હું બનતું કરીશ. પરંતુ દરદીની કામ લેવાની પણ કદાચ જરૂર પડે. તમે પણ બહાર બેસો. તમારાથી પણ આ જોવું જશે નહિ."

"ના વહુ, હું તો બેસીશ. મને કાંઈ નહિ થાય. હું અહીં

હમણાં સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર કામ—જેવાં કે રસોઈ, ઘરનોકરી, ભરતગૂંથણ, નર્સિંગ, શિક્ષણ, ડાકટરી વગેરે મળે છે. દુકાનો અને ઑફિસોમાં ક્રિશ્ચિયન અને પારસી સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. અમેરિકામાં મોટા ધંધાઓ પણ સ્ત્રીઓ ચલાવી શકે છે. વ્યવસ્થાશક્તિ સ્ત્રીઓમાં ઓછી નથી. પણ સુયોગ્ય લગ્ન ન કરી શકેલી અથવા તેમાંથી દુઃખને લીધે છૂટી પડેલી અથવા કોઈ વિધવા બહેન જ્યારે પોતાના નિર્વાહનાં નિર્દોષ સાધન શોધે છે, ત્યારે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતે જ તેને ઉતારી પાડે છે અને કેટલાક કમઅક્કલના અથવા દુરાચારી પુરુષો તેમના રસ્તામાં વિઘ્ન નાખવાને ચૂકતા નથી. આપકમાઈવાળી સ્ત્રીઓ પોતાનું જીવન સુધારે છે, એટલું જ નહિ પણ લાંબા સમયથી દબાઇ ગયેલી સ્ત્રીશક્તિને ઉત્તેજિત કરી, સમાજને ઉપર લાવી, બળવત્તર પ્રજાતત્ત્વનો પાયો નાખે છે.

જડ તત્ત્વને બદલે ચેતન તત્ત્વ સમાજમાં વધારવું એ જરૂરનું છે. ભાવના અને પરસ્પર સમભાવ એ ઘણી મુશ્કેલીઓ અને ખામીઓ દૂર કરે છે. કવિ કહે છે—

"અમે અબળાને માયા, વ્હાલી રે વ્હાલી,
વસ્ત્ર કરાવો, ઘરેણાં ઘડાવો, મોતીડે મઢો તો મન ખાલી રે ખાલી."

બાળકને જન્મ આપતું માતૃત્વ એ એક મોટી કસોટી છે. તે માટે સ્ત્રીઓને તૈયાર કરવામાં કુદરતે તેમને મોટી સહનશક્તિ આપી છે. પ્રજાપોષણનું કાર્ય તેમણે કરવાનું છે, માટે ઈશ્વરે તેમને ને જતનું શરીર અને શારીરિક ગુણો આપ્યા છે, જે પુરુષોના ગુણોથી જુદા છે. સૌન્દર્ય, સૌમ્યપણું, અને નરમાશની સાથે શારીરિક નબળાઇના ગુણો અને અવગુણો સ્ત્રીઓમાં છે. હજારો વર્ષો સુધી દબાયેલા સ્ત્રીજીવનના જૂના સંયોગો પ્રમાણે તેમના સંસ્કારો હોય છે અને નવા સંયોગો પ્રમાણે આનંદથી કામ કરવું, યુક્તિ કે ચતુરાઈ વાપરવી, કુદરતે સોંપેલાં

નબળી જ રહે છે. પરણ્યા પહેલાં તો હાથણી જેવું શરીર હતું,"
લલિતાએ કહ્યું.

"મોટાં ભાભીજી, તમે ફુરસદે મધુને તેડીને સાંજે હૉસ્પિટલમાં આવશો? હું એને તપાસવા માગું છું. એના શરીરમાં કાંઈ રોગ હોવાનો મને સંશય છે."

સૌની રજા લઈ ડૉ. મેના પોતાને બંગલે ગયાં. ફી આપવાની લલિતાની કોશિશના જવાબમાં 'આ ઘર મારું છે,' એટલું કહી એ લીધી નહિ.

ધીમે ધીમે ડૉ. મેનાનો પોતાના કુટુંબ સાથેનો સંબંધ પાછો ગાઢ થયો. મધુરીને તેડાવીને એણે તપાસી. એ છોકરીને સફેદ પ્રદર-નો રોગ હતો. શરમને લીધે તે કોઈને કહેતી નહોતી. એકાદ વખત ડૉ. મિસીસ ડી. કુન્હાએ તબિયત સુધારવા માટે દવા આપી હતી. પરંતુ મૂળ વસ્તુ છૂપી રાખી હતી, એટલે કાંઈ ફાયદો થયો નહિ.

સફેદ પ્રદર એ હઠીલું દરદ છે. એનો મુખ્ય ઉપાય સ્વચ્છતા છે. પોતાનાં સર્વે અંગોને હંમેશાં સારી રીતે ધોઈને લૂંછનાર સ્ત્રી-ઓને આ રોગ થતો નથી. આપણા નાકમાંથી જેવી રીતે લીંટ ઝરે છે, તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓને આ પ્રવાહ ગર્ભમાર્ગમાંથી સ્રવે છે. યોનિમાર્ગમાં દૂધ જેવો સફેદ પ્રવાહ નીકળે છે. શરીરમાંનાં યંત્રો અસંતોષકારક કામ કરીને અનિયમિત સ્થિતિ પેદા કરે છે, ત્યારે આ રોગ થાય છે. એ હઠીલું અને તકલીફ આપનાર દર્દ છે. એને માટે અનેક દવાઓ કરવામાં આવે છે. ઘણી વખત તે દવાઓથી આ દર્દ તરત માટે મટી જાય છે. પરંતુ પાછું ફરી ઉદ્ભવે છે. નૈસર્ગિક સારવાર એના ઉપર સારું કામ કરે છે.

સ્ત્રીની યોનિમાંથી ચાર જાતના સ્રાવ થાય છે. (૧) પરુ જેવો, (૨) જાડો કફવાળો, (૩) તદ્દન પાણી જેવો પાતળો, (૪) [illegible] પરુ. જો સ્રાવ પર [illegible] [illegible] [illegible] જેવો સ્રાવ [illegible] અથવા [illegible] આવ્યો હોય [illegible]

ચીકણો હોય તો ગર્ભાશયના નળીના ગળામાંથી નીકળ્યો હોય એવી સંભાવના છે.

ડૉ. મેનાએ પોતાની ભત્રીજીના દર્દને મટાડવા યોગ્ય ઉપચારો કર્યા. એને સમજાવીને કેવી રીતે સ્વચ્છતા રાખવી તે બતાવ્યું. યોગ્ય કસરત, સાદો અને નિયમિત આહાર, ઉત્તેજક પદાર્થોનો અભાવ, ખુલ્લી હવાનું સેવન, નિયમિતતા અને આનંદી વાતાવરણ એ સર્વેની એને સૂચના કરી. યોગ્ય સમયમાં એ છોકરી તંદુરસ્ત થઈ ગઈ.

પોતાના કુટુંબના સર્વે સભ્યો ડૉ. મેનાના દર્દીઓ બન્યા. માતુશ્રીને શરીરમાં હમેશાં સુસ્તી રહેતી. ડૉક્ટરે યોગ્ય ઉપચારો કરી ને એ ઓછી કરી. તેમાં પણ એક નર્સ જ્યદાને ધીમી માલિશ કરી. આથી ઘણો ફાયદો થયો. લલિતાબાભીને માથાનો દુઃખાવો રહેતો. એ બંધકોશના કારણે થયો હોવાનું નિદાન ડૉક્ટરે કર્યું. તે માટે શાકભાજી પુષ્કળ ખાવાની તથા લીલાંસૂકાં ફળો વિશેષ પ્રમાણમાં ભોજનમાં લેવાની ભલામણ કરી. આથી લલિતાને આરામ થયો. માધુભાઈને વાનું દર્દ રહેતું હતું. ડૉ. મેનાએ હોસ્પિટલમાં લઈ વીજળીના ઉપચારથી એની સારવાર કરાવી. આથી માધુભાઈને સારું રહેતું હતું.

વડીલને આંખે પડળ હતાં. એ ડોસા પડળ ઉતારવાની ના પાડતા હતા. પરંતુ ડૉ. મેનાએ ખૂબ આગ્રહ કરીને પડળ ઉતારવાની વ્યવસ્થા કરી. પોતાના અંગીય આંખના ડૉક્ટરની મારફતે પોતાની દેખરેખ નીચે એમનું પડળ ઉતરાવ્યાં. ને પછીં જ [illegible]

૧૦ : ધનવાન સ્ત્રીઓનાં દર્દો

ડૉ. મેનાએ પોતાનો અર્ધો સમય હવે ગરીબોની ચિકિત્સામાં ગાળવા માંડ્યો. એમની હૉસ્પિટલ હવે પગભર થવા આવી હતી. જાહેર પ્રજાનો અને મ્યુનિસિપાલિટીનો સરસ આશ્રય મળતો હતો. એમનું સ્ત્રીમંડળ પણ સારી રીતે ચાલતું હતું. ક્યાંક જરા સુસ્તી આવતી એટલે ડૉ. મેના એ સુસ્તી કાઢવા માટે પંપચાલન કરી દેતાં હતાં. સુસ્તી તો ચાલી જતી હતી, પરંતુ દુરાગ્રહ, હઠ, પોતાની વાતનો આગ્રહ અને રિસાળપણાથી સ્ત્રીમંડળને બહુ સહન કરવું પડતું હતું. ક્યારેક ઈર્ષાની છાયા પણ પ્રતિબિંબિત થતી હતી. આ સર્વેને અતિ પ્રયાસ, સમજાવટ અને માધુર્યથી દૂર કરી શકાતાં હતાં. પરંતુ એમાં ડૉ. મેનાને ઘણા સમયનો ભોગ આપવો પડતો હતો. અને એ સર્વે હઠીલાં દર્દો હતાં. વારંવાર ફરીને ઉદ્ભવી નીકળતાં હતાં. આપણામાં શિસ્તપાલન બહુ ઓછું છે. કૉંગ્રેસની કાર્યકર્ત્રી બહેનો ડૉ. મેનાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી હતી. પરંતુ ઉપલા દોષોથી એઓ તદ્દન મુક્ત નહોતી. સેવાકાર્ય બહુ સરસ થતું, પરંતુ ઉપલાં દર્દોને લીધે ક્યારેક શિથિલતા પણ આવી જતી હતી.

ધનવાન વર્ગની બહેનોનો આશ્રય ડૉ. મેનાને પ્રથમ બહુ નડ્યો હતો. પરંતુ પાછળથી એની નિઃસ્વાર્થતા, એનો સેવાભાવ, એનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, એની ખંત અને દર્દીઓ પ્રત્યેના શુદ્ધ સ્નેહે ડૉ. મેનાને ખૂબ લોકપ્રિય બનાવી દીધી. એના કનસલ્ટિંગરૂમના રસ્તા ઉપર મોટરોની મોટી હાર દરરોજ જામતી હતી. ડૉ. મેનાને આથી પ્રૅક્ટિસ બહુ ઘટાડવી પડી હતી. અહીં નવરા એટલે ચાર કલાક તો એમણે મધ્યમવર્ગ અને ગરીબવર્ગની બહેનો માટે અનામત રાખ્યા હતા. ડૉ. મેનાએ હવે પ્રસૂતિક્રિયા તદ્દન બંધ કરી દીધી હતી. તે માટે એમની પાસે સમય પણ નહોતો [illegible] હતી. [illegible] દવાખાનાના ડૉ. [illegible] [illegible] એક [illegible] કરી [illegible].

તરીકે એને પોતાના શરીરમાં અજીર્ણ, અપચો કે બંધકોશ જેવો રોગ નડોતો. સીધા સોટા જેવી એ ચપળ હરિણી જેવી રમણી હતી. ધનવાન છતાં સુલતા સંસ્કારી હતી. સાહિત્યની શોખીન હતી. સંગીત સારું જાણતી હતી. જ્યારે પોતાની દિલરુબા લઈને એ શાસ્ત્રીય સંગીતનાં પદો ગાતી, ત્યારે એને સાંભળવા દેવો આવતા એવો ભાસ થતો. જગતને મન એનો સુખનો કટોરો છલોછલ ભરેલો હતો. અન્ય ધનવાનોની ઈર્ષાળુ પત્નીઓની ઈર્ષ્યાનો એ વિષય હતી. ખુશામતખોરોની પ્રશંસા એને વ્યાપી રહી હતી. બધું હતું, ...પણ ખરું સુખ?

સુલતાના પતિ નરેન માટે એના પિતાએ એક અંગ્રેજ સાથી રાખ્યો હતો. એ હલકો માણસ હતો. નરેનને અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના પાઠ શીખવવા માટે આ યોજના થઈ હતી. ધનવાન પિતાને અંગ્રેજ સભ્યતા ઉપર શ્રદ્ધા હતી. એ માણસની વિશેષ ઊંડી તપાસ કર્યા વગર કોઈની ભલામણથી અને પોતાનો દબદબો દેખાડવા આ યુરોપિયનને એમણે રાખ્યો હતો. આ યુરોપિયને નરેનભાઈને મેફેર મહિલાઓની સાથે ચસકો દીધા હતા. એમાંથી નરેનભાઈને ગરમીના રોગની સુંદર અને કદી ખલાસ ન થાય એવી ભેટ મળી. ડૉક્ટરોએ પારાનાં ઇન્જેક્શનોથી એ રોગ મટાડ્યો, પણ ફરી એ ઊથલો મારતો હતો. નરેનભાઈ પણ રૂપાળી આંખો પાછળ નશાને લાગેલા ધનનો ખર્ચ કરવાની [illegible] [illegible] હતા. [illegible] પછી [illegible] તે તો [illegible] [illegible] છે. નરેનભાઈની એના અંતર [illegible] કોઈ [illegible]. ડૉક્ટરોનાં પણ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એના લોહીમાં છે. લોકલાજની ખોટી મર્યાદા અને ડરપોકપણું પણ એના લોહીમાં છે. અસહકારને સમયે આ ડરપોકપણું ઘણી બહેનોમાંથી દૂર થઈ શક્યું હતું. પરંતુ તે પ્રજાના બહુ નાના ભાગને અસર કરી શક્યું હતું. છતાં આપણી સ્ત્રીઓને નીડર બનાવવા આવી કેટલીક કસોટીઓમાંથી પસાર થવાનું છે. સુલતાએ આ રોગ છુપાવ્યો. એનો વિકાસ થયો એટલે એક સ્ત્રી ડોકટરની સલાહ લીધી. પૈસાની લાલચુ ડોકટરે પોતાને ચાલુ ફી મળ્યા કરે તે માટે આ રોગને લંબાવ્યો, તે સુલતાથી સહન થયું નહિ. એણે ડૉ. મેનાનું શરણુ લીધું. અહીં એને સરસ ચિકિત્સા અને તેથી પણ સરસ નૈસર્ગિક જીવનની તાલીમ અને સાવચેતી મળી.

ડૉ. મેનાએ નરેનભાઈને બોલાવ્યા. સાંજે હોસ્પિટલના બગીચામાં પોતાની પાસે બેસાડીને એમના જીવન કે દુશ્ચરિત્ર વિષે બહુ જ વિવેકથી અને દક્ષતાથી વાત કરી. આ ભયંકર રોગ જે બે મિનિટના ભોગને અંતે આવે છે, તેનાં ખરાબ પરિણામો કહી બતાવ્યાં. પોતાનું લોહી બગડે છે, શરીર બારરૂપ બની જાય છે, આ દર્દ અતિશય ખરાબ છે. એનાથી શરીરનું સત્યાનાશ વળે છે. એ પોતાના શરીરને માત્ર નુકસાન કરતું નથી, પરંતુ પોતાની પ્રિય પત્નીના શરીરને પણ બેહદ નુકસાન કરે છે. સુલતાનાં ગુહ્યાંગો ઉપર એની ખરાબ અસર શરૂ થઈ છે, ઈશ્વરકૃપાથી હજી બહુ વિકાસ પામેલી નથી તે પહેલાં એને દબાવવું શક્ય છે, પરંતુ હમેશ માટે થોડી અસર તો રહી જવાની. એટલું જ નહિ પણ એમની ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર પણ એની અસર ઊતરવાની વકી છે. એના જેવું હલકું અને દુરાચારી દર્દ બીજું કોઈ નથી. નરેન સમજુ હતો. એની માત્ર આંખો જ ઉઘાડવાની જરૂર હતી. ડૉ. મેનાએ યુક્તિ, પ્રેમ અને સમજાવટથી નરેનને સન્માર્ગે વાળ્યા.

તેલમર્દન પ્રાણાયમ વગેરે ઉપર મુખ્ય આધાર રાખ્યો. પતિપત્ની બંનેને આથી ખૂબ ફાયદો થયો. ત્રીજે વરસે નરેન અને સુલતાએ નવા બાળકનું નામકરણ કરવાની ક્રિયા કરવા ડૉ. મેનાને આગ્રહથી તેડાવ્યાં.

સુલતા અને નરેન ડૉ. મેનાના અનુયાયીઓ બન્યાં. સુલતા સ્ત્રીમંડળના સાહિત્ય, કળા અને આનંદવિભાગના સેક્રેટરીના પદનું કામ અતિ ઉત્સાહથી કરતી હતી. ડૉ. મેના એવા દર્દીઓ પાસે ફી ન લેતાં એમની સેવા જ સ્વીકારતાં હતાં. એમના હૃદયમાં આપણી સ્ત્રીઓને માટે બનતું કરવાની ધગશ હતી. નરેન પણ ડૉ. મેનાનાં કાર્યોનો પ્રશંસક અને અનુમોદક બની રહ્યો.

પ્રભાવતી મિલમાલિકની પત્ની હતી. એની ઉંમર સત્તાવીસ વરસની હતી. પતિ પરમાનંદદાસ પાંત્રીસ વરસના હતા. બંને રોજી ચા–કૉફીના અનન્ય ભક્તો હતા. દિવસના કમ વખત ચા પીધી હોય તો પણ એમને મન ચાનો ઉપવાસ કર્યા બરાબર હતું. પત્નીને કંઈ કામ નહોતું. સવારે દેરાસરમાં દર્શન કરી આવે ને પરોઢિયાં ચા પીધી હોય. આવીને પણ ચાનો પ્યાલો આરોગે. પછી એક અનોખ [illegible] પ્રેમવાતો વાંચે દિવાનખાનાના તકિયા ઉપર આળોટી પડે. જમતી વખતે પણ એક ગોટી અને મોટું હાર, થોડો નેત અને [illegible] એક ગોટી [illegible] નહિ. જમ્યા પછી [illegible] ચાનો પ્યાલો [illegible] ત્રણ વાગ્યે ચા જોઈએ. ચાર વાગે [illegible] છ વાગ્યે ત્યારે ચા જોઈએ. રાતે પણ જોઈએ. [illegible] વખત [illegible] [illegible] [illegible]

પણ આ કૃત્રિમ વસ્તુઓનાં રસિયાં બની ગયાં હતાં. કોઇને ત્યાં વારતહેવારે આવાં ભોજનો થાય ત્યારે આમને ત્યાં દરરોજ થાય. પ્રભાવતીબાઈ રોગી બન્યાં હતાં છતાં આવા સ્વાદુ પદાર્થો છોડવા રાજી નહોતાં. એમના પતિદેવને પણ દમ પૂર્વસ્વરૂપમાં લાગુ પડ્યો હતો. અનિયમિત ખાવું, અનિયમિત સૂવું અને અનિયમિત ઊઠવું એ આ પતિપત્નીની ખાસિયતો બની રહી હતી. સારાં નાટક અને સિનેમાનાં બંને શોખી ન હતાં, પરંતુ ડોકટરની દવાનાં તો અનન્ય ઉપાસકો હતાં. ટેબલ ઉપર દરરોજ બાટલીઓનું પ્રદર્શન ભરાયલું જ હોય. ડોકટર રોજ પતિપત્નીની તબિયત જોવા આવે. તે સમયે નવી નવી કંઇક ફરિયાદ હોય જ. ડોકટર પણ નવાં નવાં મિક્ષ્ચરો પ્રશંસા કરીકરીને આપે. ઘણા દિવસોમાં એકેય દિવસ દવા વગરનો જતો ન હતો.

પ્રભાવતીબાઇને જરા પણ મહેનતનું કામ કરવાનું નહોતું, છતાં શરીરે સુકલકડી હતાં. એમને વિશેષ પચતું નહિ. ડો. મેનાની કીર્તિ સખીઓ દ્વારા પ્રભાવતીબાઈએ સાંભળી. ધનવાનો નવા નવા ડોકટરોને બાળકોનાં રમકડાંની પેઠે રમવા માટે અજમાવે છે. એ પ્રમાણે પ્રભાવતીબાઇને જરા મોંઘું આ રમકડું અજમાવવાનું મન થઈ ગયું. આવા દરદીઓને થોડી વારમાં જ ડો. મેના ઓળખી લેતી હતી. એમના ઉપર એમને ખૂબ માયા રહેતી. સાંજે ચા પીવા એવા દરદીઓને ડોકટર બોલાવી એમની રહેણીકરણી સુધારવાની કોશિશ કરતી હતી. એવાં ઘણાં રોગીઓ ડોકટરને એમના સેવાકાર્યમાં સહાયક બની રહ્યાં હતાં. ડોકટર એવાને તરત સમજી શકતી હતી. પ્રભાવતીબાઇને પણ સાંજે પોતાને ત્યાં બોલાવ્યાં. એમની સાથે વાતો કરી આશ્વાસન આપ્યું. ચાના વિશેષ ઉપયોગથી થતાં નુકસાનો કહી સંભળાવ્યાં. દર અઠવાડિયે એક એક પ્યાલો ઓછો કરવાનો ઠરાવ લીધો. બીજે રવિવારે [illegible], મસાલા, તેલવાળા, તીખા, ખાટા, ખારા અને [illegible] વાની એનો ઉપયોગ ઓછો કરવાનું વચન [illegible] નિયમિત કરવા, [illegible] આવવા [illegible] લેવા [illegible] જીવન ઉપર [illegible]

વતીબાઈ આવવા લાગ્યાં. એમની ફરિયાદો દૂર થવા માંડી. શાકભાજી, લીલાંસૂકાં ફળો, સૂર્યસ્નાન, ઉદ્યોગી કામગરું જીવન—એનાથી પ્રભાવતીને ઘણો ફાયદો થયો.

ડૉ. મેનાએ પરમાનંદદાસને પણ રવિવારની સાંજે બોલાવ્યા. આમાં ઘણી વખતે પોતાના પતિ રમણલાલ પણ હાજર હતા. એમને આ વાતો સમજવામાં રસ આવતો હતો. ડૉ. મેના એમને પોતાના પતિ તરીકે ઓળખાવતી હતી અને એમનાથી મારે કાંઈ છૂપું નથી એ પણ સાથે કહી દેતી હતી. ડૉ. મેનાએ પરમાનંદદાસને પણ યુક્તિપૂર્વક સમજાવ્યા. ચા તથા ખારા, ખાટા, કડવા, તીખા અને દાહ ઉત્પન્ન કરે એવા પદાર્થોનું સેવન ધીમે ધીમે ઓછું કરી તેને ઠેકાણે દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, મેવા, છાશ, શાકભાજી, સૂકાંલીલાં ફળોનો ઉપયોગ વધારવા માટે સમજાવીને કહ્યું. દવાથી હંમેશ માટે ફાયદો થતો નથી. રોગનિવારણ કરવા માટે શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, પવિત્ર વાતાવરણ અને સાત્ત્વિક ખોરાકવાળું જીવન ઉપયોગી છે. પરમાનંદદાસને આ વાતો ધ્યાનમાં આવી ગઈ. ડૉ. મેનાએ એમને ખાસ બારોબાર એકદમ આ ટેવો છૂટવા મનાઈ કરી. પરંતુ ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ-પણે પ્રમાદ વગર આ ફેરફાર છ માસની અંદર અથવા છેવટે બાર માસની અંદર કરી લેવા જણાવ્યું. તરત ફેરફાર કરવાથી શરીરને એને જ્ઞાનતંતુઓને ધક્કો લાગે છે. પરમાનંદદાસને એ રૂચ્યું.

પરમાનંદદાસ સિગારેટ પણ બહુ ફૂંકતા હતા. દરરોજ બે પેકેટ ખલાસ કરતા હતા. એમનું મન ના કહેતું હોય છતાં સિગા-રેટનો [illegible] કરતા હતા. એ [illegible] છોડવા માટે ડૉ. મેનાને બાર તારીખ [illegible] મનાવીને એમનો ખૂબ [illegible]
[illegible]